

Ils museums dal Grischun Central

Purtrets dals museums ed archivs culturals dal Grischun

■ Il portal www.museums-grischuns.ch dat invista en tut ils museums ed archivs culturals dal Grischun. La preschentaziun dad oz è deditgada als museums dal Grischun Central situads a Zorten, Obermutten, Savognin, Schmitten, Wiesen, Filisur e Bravuogn.

Museum local da Vaz a Zorten

En ils locals da l'antierur ospizi da chapuschins ed en la stalla appartegnenta documentescha il Museum local da Vaz l'istorgia da la vischnanca sparpagliada da Vaz a maun da var 5000 objects.

In punct central da la collecziun furma il 20avel tschientaner. Durant quest temp èn las acelas Lai e Valbella sa sviluppadas a lieus da cura, entant ch'ils vitgs Zorten e Muldain han mantegnì lur tempa agricola. Correspundent-

main chat-tan ins en il museum tant objects da l'istorgia dal turissem sco er chausas da l'agri-

cultura, tranter quels er entirs lavuratori istorics sco ina stiva da taissar, ina fravgia, in lavuratori da roder ed in mulin. In'exposiziun permanenta sa deditgescha dentant er a la famiglia nobla dal temp medieval, ils baruns da Vaz. Colliada cun il museum local è la sala Parpan, in local d'art, nua che vegnan preschentadas las obras dal sculptur Ferdinand Parpan (1902–2004) sco er lavurs culturals contemporanas.

Il transport da martanzia sur las Alps è stà per il Grischun tschientaner a la lunga in impurtant factur economic. Las difficultads dal transport sa mussan bain a Zorten: sin via sur ils Pass dal Set, dal Güglia e da l'Alvra manava la via da Cuira tras la chavorgia dal Meir sut Zorten. Main malsegira era la via sur Planeiras. Quella ruta è era vegnida renovada a partir dal 1840 ad ina via da quatter meters ladezza. Oz pon ins viandar sin la via veglia dal Meir.

Museum local Obermutten

Il Museum local Obermutten tematizescha differents aspects da la vita purila en il vitg da muntogna da Mutten. La construcziun da lain dal 17avel tschientaner che vegn anc adina abitada è en-drizzada cun mobigliar ed objects da diever istorics. Il museum posseda dentant era collecziuns tematicas, per exempel ina collecziun da lampas e lanternas che cuvra ina perioda da var 2000 onns.

Il museum vul era crear ina relaziun cun temas istoric-cultural. Uschia intermediescha il museum atgnadads da la cultura gualsra e tematizescha l'istorgia dal vitg ch'ha ina posiziun particulara sco singula vischnanca reformada e tudestga en la part sut da l'Alvra. Ulteriurs temas èn las differentas parts dal vitg da Mutten e l'incendi dal 1946.

Mutten è ina sort da vitg ambulante. Il vitg construi sin trais stgalims s'orientescha cumplainmain tenor ils ciclus agricsuls. Ils abitants sa rendevan en il decurs da l'onn d'in stgalim d'atezza a l'auto. En la part sura dal vitg, ad Obermutten, sa chatta l'unica baselgia en Svizra ch'è construida dal tuttafatg da lain. Ella è vegnida erigida l'onn 1718 da lain da laesch, il cluteret è vegnì vitiers il 1830, l'orgla da chasa dal Toggenburg datescha dal 1807.

Museum Curvanera Savognin

Il Museum Curvanera a Savognin è deditgà a la vita purila dal temp preindustriale. La chasa odierna cun ina stalla anexa è resultatada en quatter etappas da construcziun or d'ina tur d'abitare dal temp medieval. Las renovaziuns dattan

Impressiuns dals museums locals da Zorten, Savognin (sisum a dretga) e Wiesen (giudim a sanestra) e dal Museum da viafier Alvra a Bravuogn.

(FOTOS: MUSEUMS-GRISCHUNS.CH)

perditga da las meglieraziuns modestas dal standard da vita.

Il mintgadi d'antruras vegn documentà tras objects da diever, tras iseglia agricola sco er tras meds da transport istorics. Confurm a lur intent d'utilizaziun oriund èn ils objects exponids en ils locals correspundents. Uschia chat-tan ins en ils tschalers cun arviet per exempel ina trucca da chaschiel stgalprada or d'in unic bist da laesch sco er ina maisa girabla, ed en la stalla pon ins tranter auter admirar schlittas. Fitg bella è la stiva cun ses buffet dal 17avel tschientaner. En ses ambient istoric organizescha il museum regularmain exposiziuns davart differents aspects da la cultura da la val.

Savognin è situà en il Parc Ela, il pli grond parc natiral da la Svizra. Il territori che mesira 548 kilometers quadrats cumpiglia 19 vischnancas en Val d'Alvra ed en il Surses. Ensem s'engaschan questas vischnancas per la protecziun da la natira e da la cuntrada, ma era per in svilup economic durabel. Il segn caracteristic dal parc èn cuntradas da palì da muntada naziunala, però era muntognas marcantas sco il Piz Kesch (3417 m s.m.).

Museum local Schmitten

Il Museum local Schmitten preschenta la vita preindustriale en quest lieu tudestg da la Val d'Alvra e documentescha la midada sociala ch'il temp modern ha purtà. Ultra da l'agricultura tradiziunala vegnan tematizadas l'emigraziun transatlantica e las novas pussaivladads da gudogn ch'èn stadas colliadas cun il prosperar dal turissem en l'Engiadina, a Tavau ed a Lai.

Sper utensils agricsuls preschenta il museum che sa chatta en l'antierura chasa da scola da Schmitten fotografias istoricas che mussan la midada sociala dal vitg a la sava dal temp modern. L'emigraziun però era las novas pussaivladads da gudogn grazia al turissem vegnan mussadas cun documents. Da vesair è er in'uniforma veglia d'in gardist svizzer indigen u in velo d'enviern dal 19avel tschientaner. Grazia al vehichel da lain pudev'ins sa mover independentmain sin la naiv. Il museum

porscha revistas audiovisualas davart l'istorgia da Schmitten e dals frescos da la chaplutta deditgada a son Gliezi.

Durant quatter tschientaners regiva sin la spunda sur Schmitten sin prest 2500 m s.m. in grond travasch. Al «Blyberg» vegniva explotà metal. Il 1848 èn las minieras vegnidas serradas. Ins las ha rescuvri e restaurà pir en il 20avel tschientaner. Oz pon ins visitar las minieras. Il mineral da plum transportav'ins pli baud dal reminent a Filisur (Bellaluna) e pli tard a Tavau Monstein. A Filisur èn anc visiblas ruinas ed a Tavau Monstein datti ina miniera da demonstraziun.

Museum local Wiesen

Il Museum local Wiesen preschenta la situaziun d'abitare en ina pitschna chasa da purs gualsra dal 19avel tschientaner. Ultra da la cuschina, da la stiva e da la chombra da dormir pon ins era visitar ina chombra da cuser ed ina stiva da taissar che stattan en connex cun la lavur a chasa da pli baud.

Il museum expone en las stanzas che n'èn berg vegnidas renovadas vegls utensils da cuschina e guaffens da l'agricultura. Cumplettada vegn questa collecziun da la patria tras l'exposiziun permanenta da cartas postalas veglias da Wiesen.

La sedia dal museum, la chasa «zum süesse Wichel», duvrava l'antierura vischnanca da Wiesen (dapi il 2009 ina fracziun da la vischnanca da Tavau) per metter sut tetg persunas socialmain dischavantiadas, tranter auter era schurnaliers. La chasa correspunda cun ses fundament mirà e cun il tract d'abitare en construcziun mugrinada ad ina moda da construir gualsra fitg derasada.

Museum dals fotografis grischuns dal 19avel tschientaner Filisur

Il Museum dals fotografis grischuns dal 19avel tschientaner preschenta obras e biografias dals pioniers da la fotografia en il Grischun. Il museum è damai er in archiv da maletgs istoric che dat scleriment da la vita en il Grischun circa a partir dal 1840 fin il 1914. La collecziun dal museum pussibilescha da dilucidar divers aspects da l'istorgia gri-

schuna, p.ex. la construcziun da la viafier u ils emprims onns da l'auto en il Grischun.

Preschenta vegn per exempel la vita e las activitads dad Anton Reinhardt-Cos (1866–1919) ch'ha documentà sco fotograf uffizial la construcziun da la lingia da l'Alvra u era l'autodidact Romedo Guler (1836–1909) ch'ha rencunoschi baud l'impurtanza da la fotografia per la reclama turistica.

Il museum mussa en in'antierura chasa da secziun da la Viafier retica era cameras da fotografar veglias ed auters apparats. Plinavant endrizza il museum regularmain exposiziuns spezialas, per exempel davart l'istorgia dal traffic.

Las chasas a Filisur revieschan cun lur moda da construir imposanta al stil architectonic da l'Engiadina. Tipicas èn las grondas entradas, ils «sulers». A partir dal 1903 cuntanschev'ins l'Engiadina cun la viafier ed a Filisur fascheva il tren ina fermada pli lunga. Qua vegnivan tancadas las locomotivas a vapor cun aua. Ils viagiatur pudevan entant sa servir vi d'in buffet. Anc oz dat l'alea da plantas davant la staziun perditga da las spassegiadas apprezzadas durant la pausa.

Museum local da Bravuogn

La chasa, ch'è vegnida construida en-turn l'onn 1600, preschenta la tradiziun da construir chasas engiadinaises ch'era fitg derasada en la Val d'Alvra. Ed ella mussa a maun da numerusas antiquitads, d'ina gronda collecziun da fotografias sco er d'exempels concrets co che las familias han vivi a Bravuogn durant ils trais ultims tschientaners.

Sut l'aspect da l'enconuschientscha da la patria s'enclegia il Museum local da Bravuogn sco lieu da scuntrada per la vita culturala dal preschent ed el po vegnir duvrà per occurrenzas e schizunt per maridaglias. En la medema chasa sa chatta er la biblioteca communal.

Sco particularitad preschenta il museum ina reconstrucziun dal traject da viafier Bravuogn – Preda tenor ina scala exacta. L'original vala sco capodovra da la tecnica d'inschigneria dal Patrimoni mundial da l'Unesco «Viafier retica en

la cuntrada Alvra/Bernina». Il museum mussa er in'exposiziun davart il film «Heidi» (1952) ch'è vegnì registrà en ils conturns da Bravuogn.

Museum da viafier Alvra a Bravuogn

Il Museum da viafier Alvra permetta da far experientschas multimedias areguard l'istorgia ed il preschent dal traject da viafier legendar tranter Tusaun e Samedan che furma ina part dal patrimoni mundial da l'Unesco «Viafier retica en la cuntrada Alvra/Bernina».

Sin ina surfatscha da passa 1300 meters quadrat vegnan inscendads temas sco la construcziun ed il manaschi da la viafier cun agid d'installaziuns interactivas, da locals da suns e da simulatur.

Entaifer quest mund d'aventuras vegnan preschentads var 600 objects originals che sa refereschan al traject da viafier da l'Alvra. La collecziun tanscha da pitschens buls da biglietti fin a la locomotiva «en grondezza natirala»: sin la piazza davant il museum pon ins visitar ina da las ultimas locomotivas dal tip «Crocodil» ch'èn anc mantegnidas e che dispona ussa d'in simulatur da viadis. Il museum ch'è vegnì avert l'onn 2012 en l'antierur arsenal sper la staziun da Bravuogn mussa er exposiziuns spezialas, per exempel davart trajects da viafier spectaculars.

La lingia da l'Alvra da la Viafier retica vala pervi da ses curs e l'adattaziun a la cuntrada sco in capodovra da la tecnica d'inschigneria. Gia avant che las emprimas locomotivas a vapor èn cursadas vers l'Engiadina il 1903, hai fatg ina giada ina tarmenta fimera: il 1696 han ins siglientà cun pulvra naira a l'engronada ina via tras il grip da Bravuogn. La via sur il Pass da l'Alvra è però tuttina stada charrabla cun charrotschas pir a partir dal 1865.

La preschentaziun:

Dossier «Museums dal Grischun Central»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3523
www.chatta.ch

Il Cussegl federal – la regenza da la Svizra

■ Il Cussegl federal è l'autorità directiva ed executiva suprema da la Svizra. El sa cumpona da set commembas e commembas che vegnan elegids da l'Assamblea federala per in temp d'uffizi da quatter onns. Pervi da la cultura da consens svizra èn integradas en la Regenza diversas partidas e differentas regiuns linguistics. Il 1984 è vegnida elegida l'emprima dunna en il Cussegl federal.

Elecziun

En il Cussegl federal po vegnir elegid mintga Svizzer u mintga Svizra cun dretg da votar. Ina candidatura precedentia è gist uschè pauc indispensabla sco ina commembranza en il Parlament. Tar l'elecziun sto l'Assamblea federala dar atenziun che las regiuns e las cumunanzas linguistics èn represchentadas adequatamain. Reglas exactas na datti però betg per quest intent.

L'elecziun dal Cussegl federal ha lieu mintga quatter onns il december, e quai durant la sessiun suenter l'elecziun per la renovaziun totala dal Cussegl naziunal. L'Assamblea federala plenara elegia tras scrutini secret e sur plirs scrutinis. En ils emprims dus scrutinis

po mintga persuna che po vegnir elegida survegnir vuschs. Davent dal terz scrutini n'èn admissas pli naginas ulteriuras candidaturas. I pon mo pli vegnir elegidas persunas ch'han survegnì vuschs en ils emprims dus scrutinis. Sche nagin cuntanscha la maiorità assoluta (q.v.d. dapli che la mesadad da las vuschs valaivlas), vegn esclusa dal proxim scrutini la persuna cun las pli paucas vuschs. Quai vegn repetì uschè ditg, fin ch'ina persuna ha cuntanschì la maiorità assoluta ed è uschia elegida.

Durant la perioda d'uffizi na po la cussegliera federala u il cusseglier federal betg vegnir derschì tras in votum da disfidanza. Las set commembas resp. ils set commembas dal Cussegl federal vegnan plinavant elegids individualmain. Malgrà il princip collegial n'è il Cussegl federal betg sutta-mess ad ina responsabladad collectiva envers l'autorità electorala.

Incumbensas

Las incumbensas principalas dal Cussegl federal sa laschan resumir suandantamain: giuditgar la situaziun che resulta or dal svilup en il stadi ed en la societad ed or dals eveniments en Svizra ed a l'exteriur; circumscriber las finamiras da l'agir dal stadi e fixar ils meds per quellas; planisar e coordinar la politica guvernamentala e garantir che quella vegnia realisada;

represchentar la Confederaziun vers anen e vers anora.

Plinavant sto il Cussegl federal survegliar regularmain e sistematicamain l'administraziun federala e garantir che sia lavur saja effizienta sco er legitima ed adequata. Mintga commembra e mintga commember è scheffa u schef d'in dals set departaments da l'administraziun federala.

Il Cussegl federal cumplet sa participescha ultra da quai a la legislaziun, tras quai ch'el prepara leschas e conclus e sutmetta talas e tals a l'Assamblea federala. El fa il preventiv ed il quint dal stadi e giuditgescha chaussas administrativas, uschenavant che la legislaziun federala prevesa quai. La finala è il Cussegl federal competent per exequir leschas federalas sco er sentenzias dal tribunal federal.

Il president da la Confederaziun n'ha nagins privilegis spezialis envers ils auters commembas dal Cussegl federal. El vala per uschè dir uschè bles sco in dad els («primus inter pares») e maina durant l'onn presidial vinavant ses departament. Cun prender conclus ha el dentant la decisiun da tagl, sch'i na dat tar ils auters cussegliers federalis nagina maiorità. Il president da la Confederaziun maina ultra da quai las sesidas dal Cussegl federal ed ademplescha incumbensas represchentativas.

Collegialità e consens

Il Cussegl federal ha per regla ina sesida ordinaria per emna; quella ha lieu la mesemna, durant las sessiuns il venderdi. En sias sesidas emnilas decida il Cussegl federal davart 2000 fin 2500 fatschentas per onn. Vitiers vegnan mintga onn pliras sesidas da clausura ch'èn mintgamai reservadas per tractar tematics spezialas e grondas.

En questas sesidas vegnan prendidas decisiuns davart tut las dumondas che pertutgan la populaziun ed il futur dal pajais, uschia davart la politica da sanadad, davart il traffic, davart l'economia, davart dumondas da finanzas, da migraziun e da segirezza.

Ils departaments e la chanzlia federala preparan las fatschentas, il Cussegl federal decida dentant sco collegi. Mintga commembra e commember ha ina vusch; la chanceliera federala u il chancelier federal – che maina il stab dal Cussegl federal – ha il dretg da far propostas e da discurre, dentant betg il dretg da votar.

Ils detagls da las discussiuns e da las decisiuns dal Cussegl federal n'èn betg publics. La gronda part da las decisiuns vegn prendida en enclegientscha (senza votaziun). Vegni votà davart ina fatschenta, decida la maiorità. La decisiun sto vegnir surpigliada independentamain da l'opinuin persunala da tut ils commembas dal Cussegl federal: quai numnan ins il princip

Sguard en la stanza da sedutas dal Cussegl federal.

KEYSTONE

collegial. La cultra da consens svizra sa basa sin la pervasiun che decisiuns pon esser duraivlas be, sch'ellas vegnan purtadas tant da la maiorità sco er da las minoritads.

Governar è prevair

Igl è l'incumbensa principala da la politica federala da sa fatschentar cun il futur da la Svizra. En quest connex gioga il Cussegl federal sco autorità directiva ed executiva suprema da la Confederaziun ina rolla centrala. El determinescha las finamiras ed ils meds da sia politica guvernamentala e planisescha e coordinescha las activitads dal stadi.

Cun il messadi davart la planisaziun da la legislatura preschenta il Cussegl federal dapi l'onn 1968 mintgamai sia strategia politica al Parlament ch'è vegnì elegì da nov. En quel fixescha el las finamiras e las mesiras las pli impurtantas per la nova perioda da legislatura. Dapi il 2003 po il Parlament midar questa planisaziun e dar directivas concretas al Cussegl federal. En il sistem da concordanza da la Svizra na po in tal program da la regenza dentant betg esser la realisaziun d'in program da partida u da coaliziun, sco che quai è il cas en noss pajais vischins. Anzi, la planisaziun da la legislatura è in instrument dal dialog tranter il Cussegl federal ed il Parlament che duai mussar ad ura, tge intenziuns che la Regenza ha e nua ch'ins po far quint cun il sustegn da las duas chombras u quant enavant ch'ins sto far quint cun resistenza u nua ch'ins sto far adattaziuns.

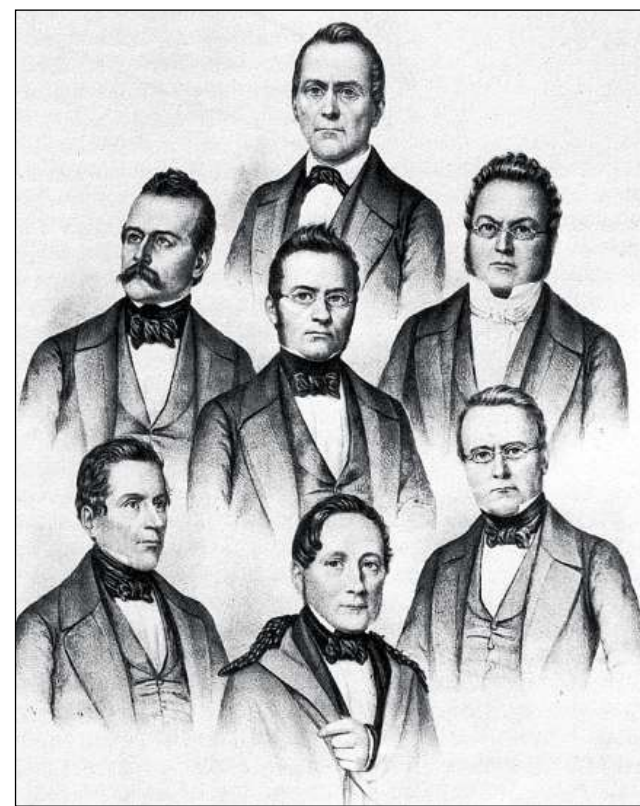
Finamiras annualas e reporting

Las finamiras annualas dal Cussegl federal

vegñi concepì sco ina cumparegliaziun annuala da la situaziun effectiva e da la situaziun prevista. Dapi lura orientescha il rapport da gestiun annual dal Cussegl federal

il Cussegl federal. Durant la Segunda Guerra mundiala èn vegnids integrads il 1943 en la Regenza er ils socialdemocrats (la PSS dad oz).

Il 1959 èn questas quatter partidas sa cunvegñidas da furmar ina regenza cun dus liberals, dus cristiandemocrats, dus social-

L'emprim Cussegl federal dal 1848.

democrats ed in represchentan da la PPS (la «furmla magica» 2:2:2:1). Questa repartiziun ha durà 44 onns fin che la PPS ha guadagnà il 2003 in sez dapli a cust da la PCD.

PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	
PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	
PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PLD	PSS	PSS	PSS	PSS	PSS	
PLD	PLD	PLD	PLD	PSS	PLD	PPS	PSS	PSS	PSS	PSS	PSS	PSS	
PLD	PLD	PLD	PLD	PPS	PPS	PPS	PCD	PPS	PPS	PBD	PPS	PPS	
PLD	PLD	PLS	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PPS	PBD	PBD	
PLD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	PCD	
1848	1891	1917	1919	1929	1943	1953	1954	1959			2004	2008	2009

Svilup da la represchentananza da las partidas en il Cussegl federal.

TENOR: ADMIN.CH

Il «viadi da scola» dal Cussegl federal

Il viadi cuminaivel da dus dis ch'il Cussegl federal fa mintg'onn avant da far sia pausa da stad politica ha ina lunga tradiziun. Dapi il 1961 maina el en il chantun d'origin da la presidenta u dal president da la Confederaziun en uffizi.

L'emprim viadi dal Cussegl federal ha gi lieu gia il 1950, in ulteriur il 1955. Dapi il 1957 vegn fatg il «viadi da scola» dal Cussegl federal mintg'onn. Il 1959 ha la visita manà per l'emprima giada en il chantun

d'origin (Vad) dal president da la Confederaziun da ses temp Paul Chaudet.

L'onn 1960 èn vegnids visitads tschintg differents chantuns sut il president da la Confederaziun Max Petitpierre. In onn pli tard, l'onn 1961, ha il viadi chattà sia furma dad oz: Il viadi maina adina en il chantun d'origin da la presidenta u dal president da la Confederaziun en uffizi. Perquai discurre ins tut uffizialmain da la «regla dal president da la Confederaziun».

ch'èn vegnidas introducidas l'onn 1996, ston vegnir accordadas cun la planisaziun da la legislatura e ston vegnir communitgadas al Parlament. Mintgamai en la sessiun d'enviern e sa basond sin las finamiras annualas fa la presidenta u il president da la Confederaziun en num dal Cussegl federal in'analisi da la situaziun a bucca. Las finamiras annualas èn er la basa per il Parlament per examinar la gestiun dal Cussegl federal. En ses rapport da gestiun fa il Cussegl federal mintga onn bilantscha davart l'adempliment da las finamiras e motive-scha las divergenzas envers il plan.

Dapi la fundaziun dal stadi federal l'onn 1848 fa il Cussegl federal mintga onn in tal rapport da gestiun per mauns dal Par-

davart ils puncts centralis da l'activitad dal Cussegl federal e davart l'adempliment da las finamiras annualas. Divergenzas da las finamiras annualas e projects nunplanisads vegnan er preschentads e motivads.

Ina regenza da pliras partidas

La Svizra n'ha betg adina gi ina regenza da pliras partidas. Suenter la fundaziun dal stadi federal l'onn 1848 han ils liberals regnà per 43 onns sulets. Il 1891 è entrà l'emprim commember dals catolic-conservativs (la PCD dad oz) en la Regenza; in segund è suandà il 1919.

L'onn 1929 ha l'Assamblea federala elegì in commember da la partida da purs, mastergnants e burgais (la PPS dad oz) en

L'onn 2008 han ses dus cussegliers federalis Eveline Widmer-Schlumpf e Samuel Schmid dentant midà en la nova partida burgais-democratica PBD. Suenter la demissiun da Samuel Schmid è la PPS represchentada dapi il 2009 puspè cun in cusseglier federal, Ueli Maurer.

La preschentanaziun:
Dossier «Cussegl federal»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1622
www.chatta.ch

Litgen da paraids u litgen cun feglia melna.

KURT MICHEL / PIXELIO

Las «trumbettas» caracteristicas dal litgen-chaesch.

ERWIN LORENZEN / PIXELIO

Il litgen – simbiosa tranter bulieu ed alga

■ **Ils litgens sa cumponan da dus organissem differents: in'alga (verda u blava) ed in bulieu. Las cellas da l'alga vivan tranter ils filins dal bulieu. Cun agid dal sulegl produceschan ellas il nutriment per il bulieu. Quel n'è betg bun da nutrì sasez e muriss senza l'alga. Entant che l'alga dat il zutger al bulieu furnescha quel il nitrogen a l'alga e protegia quella da la setgira. Litgens creschan fitg plaun e vegnan fitg vegls.**

Per exempel: il litgen da paraids

Il litgen da paraids u litgen cun feglia melna crescha sin scorsa, travs da lain, grippa e mirs. La planta ha ina ferma color melna. Ella è fixada ferm vi dal fund. Il litgen n'ha però naginas ragischs. Ses corp consista da numerusas lieungas e da fritgals en furma da cuppa.

In tagl transversal tras la part fegliusa dal litgen mussa ch'il litgen consista surtut da fils da bulieu. Sin las varts sura e sut dal litgen taissan quels ina spessa rait, la crusta.

Tranter las crustas è il magugl che consista d'ina lucca rait da bulieus. En questa rait sa chattan algas verdas monocellularas. Las algas vegnan enfaschadas da fils da bulieus spess.

Il bulieu survegn ses nutriment directamain da l'alga. L'alga furma zutger cun agid dal clorofil. La convivenza cun il bulieu ha era avantatgs per l'alga. Cunquai che sias cellas èn enfaschadas dals fils dal bulieu, vegnan ellas protegidas dal sulegl, da la setgira e da la chailira.

L'alga savess bain survivor persula. Ella na savess dentant betg viver en lieus exponids a tut las auras sco mirs e paraids da lain. Il bulieu dal litgen dependa dentant cumpletamain da l'alga. Ensem san els crescer en lieus nua ch'els na savessan betg survivor sulets.

Planta u bulieu?

I dat duas categorias fundamentalas da

plantas: las plantas cun flurs e quellas senza. Las plantas «primitivas» sco las algas, ils mistgels, la fletga e las spurellas appartegnan a las plantas senza flurs.

Pli baud vegnivan er ils litgens attribuids a questas. Oz san ins dentant ch'igl è en emprima lingia il bulieu che dat al litgen sia furma e structura e ch'igl è medemamain il bulieu che occupa la piazza dominanta entaifer la simbiosa: entant ch'in singul litgen po magari cumpigliar pliras algas, è quai adina be in bulieu. Ils litgens vegnan perquai attribuids als bulieus e figureschan là sco atgna furma da viver en ina posiziun speziala. Litgens n'èn pia naginas plantas.

Ina gronda varietad da furmas

Litgens creschan sin il terren da guaud, sin crappa, ma er sin il bist e la roma da plantas. Pervi da quests spazis da viver fitg differents èn ils litgens caracterisads d'ina fitg gronda varietad da furmas e colors.

Litgens da crusta creschan per exempel sin crappa u grippa. Els sa sviluppan fitg plaun, dal center vers anora, e pon uschia occupar sur tschients onns ina surfatscha adina pli gronda.

Er litgens feglius creschan sin crappa, ma er sin bists da plantas ed en auters lieus. In exempel enconuschent è il litgen da paraid u litgen cun feglia melna che mussa bain daco che questa gruppa vegn numnada «fegliusa».

Litgens romus creschan per terra u sin plantas ed èn caracterisads tras lur structura che para da consistar da blers pitschens romins. Dal litgen romus fa er part il litgen-barba (popular barba-pign) che penda savens da plantas e pigns.

Igl è dentant da remartgar che la sutdivisiun tenor criteris fisionomics è naschida da la lingua dal mintgadi e ch'ella na correspunda betg a las relaziuns da parentella sco ch'ellas èn efectivamain sa svilupadas en il decurs da l'evoluziun.

Metabolissem e reproducziun

Il litgen na po betg regular a moda activa sia bilantscha d'aua, damai ch'el na posseda ni ragischs per propi ni ina protecziun cun-

ter svapuraziun. Sur sia surfatscha, che funcziuna sc'ina spungia, è el percenter bun d'absorbir en curt temp au a en furma liquida u vaporisada.

En temps da setgira perda il litgen relativamain spert il quantum d'aua che fiss necessari per il metabolissem. Perquai croda el alura en in stadi inactiv, en il qual n'ha lieu nagina fotosintesa.

Per la reproducziun dal litgen sa sviluppan fritgals e sporas da bulieus. Las sporas vegnan derasadas dal vent. Per schermigliar ston ellas chattar «lur» alga. Sper las sporas ed ils fritgals sa sviluppan era schirms. Quels èn pachets d'algas enfaschads da fils da bulieus. Ils schirms sa distatgan da la planta-mamma.

Moda da viver e spazi vital

La sperdita da liquid descritta survart fa er part da la strategia da survivor dal litgen: be en quest stadi quasi setgentà è il litgen bun da supportar temperaturas fitg bassas e fitg autas e da sa proteger suffizientamain cunter la radiazion ultravioletta. Igl è enconuschents litgens ch'han survivi 40 onns en quest stadi da marvezza.

Quest ritmus da viver è er in dals motivs, daco ch'il litgen crescha uschè plaun. Tscherts litgens da crusta creschan per part be paucs dieschavels millimeter ad onn, ma a moda fitg regulara. La moffa da crap vegn perquai duvrada per datar la vegliadetgna dal fund. Cun agid da questa metoda sa lascha per exempel eruir, cura ch'il temp da glatsch è i a fin en tscherts territoris u quant veglias ch'èn las restanzas d'in edifizii.

Litgens creschan schizunt sin grips nivs ed en auters lieus fitg extremists. Ins als ha chattà fin ad in'auzezza da radund 5000 meters en il Himalaja ed er en l'Antarctica èn enconuschentas radund 200 spezias da litgen. Il 2005 han ins schizunt fatg experiments cun litgens en l'univers e constatà che questas creatiras èn bunas da supportar sur pliras emnas las cundiziuns ostilas ordaifer l'atmosfera, segnadas da midadas da temperatura extremas e dad in'aua intensità da radiazion ultravioletta.

Ils litgens tutgan tar las creatiras che

cuntanschan la pli auta vegliadetgna insumma. Plirs tschients onns èn vegliadetgnas usitadas; en singuls cas – sco per exempel tar ina moffa da crap en Grönlanda – èn schizunt cumprovas vegliadetgnas da varga 4500 onns.

Per exempel: viver sin il bist d'ina planta

Litgens vivan tranter auter sin bists da plantas, nua ch'els fan part d'in spazi da viver fitg pitschen, ma ordvart multifar. En sfessas da la scorsa, taunas e plimatschs da mistgel vivan arlogns, cuas-sigliot e filiens cun chommas lungas. Sut la scorsa che sa distatga da la planta stgaudan furmiclas lur cuaditsch. Er filiens construeschan lur zups sut la scorsa. Lindornas pitschnas dorman là per sa proteger da la setgira.

En emprima lingia ves'ins sin bists da plantas fitg blers mistgels, litgens ed algas.

Litgen-barba (popular barba-pign).

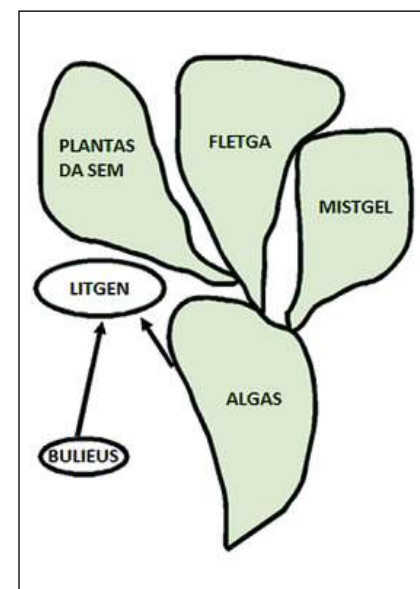
SYLVIA-VERENA MICHEL / PIXELIO

Tschertas spezias cumportan pli bleras substanzas nuschaivlas che autras. Ins po perquai dir che pli blers litgens che creschan en in lieu e meglra che la qualitat da l'aria è. En general observ'ins en blers lieus ina reducziun da la vegetaziun da litgens.

Resultats da las retschertgas en la Val dal Rain grischuna

Il dumber da litgens e la diversità da las spezias èn vegnids dumbrads l'onn 2011 vi da bostgs da feglia da la Val dal Rain grischuna. La surfatscha vegn repartida en zonas da contaminaziun che tanschan da «grevezza totala fitg pitschna» fin a «grevezza totala fitg gronda». Il resultat è ina charta davart la qualitat da l'aria. Sch'ins cumpareglia cun retschertgas dals onns 1986 e 1996, pon ins vesair durant tgenin temp che la qualitat da l'aria ha gi in effect sin ils organissem.

Ils onns 1986 e 1996 è la qualitat da

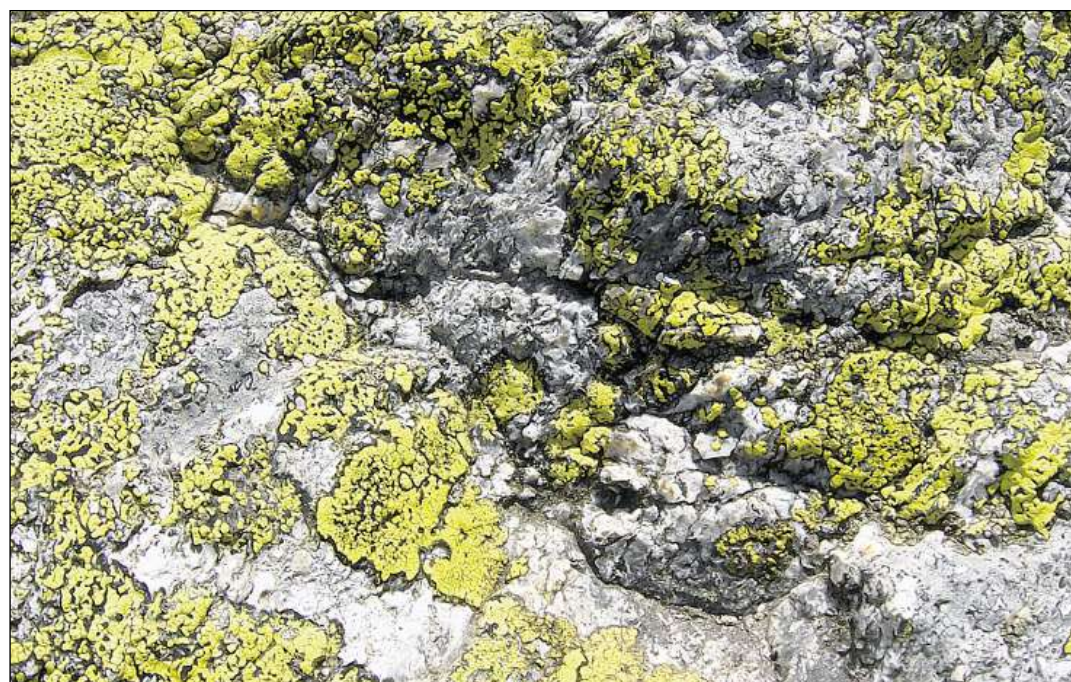
Il litgen sco simbiosa tranter bulieu ed alga.

Mintgatant creschan quels uschè spess ch'ins na vesa betg pli la scorsa. Els n'èn dentant betg parasites. Els retiran lur nutriment da l'aria. Las cundiziuns da viver sin la scorsa n'èn betg fitg favuraivlas. La scorsa setga savens, e las midadas da temperatura sin il bist èn grondas. Ils mistgels, ils litgens e las algas cumportan omadus.

Litgens sco bioindicaturs da la qualitat da l'aria

Aria contaminada che cuntegna substanzas nuschaivlas pregiuditgescha la sanadad da las plantas, dals animals e dals umans. Cun agid da metodos tecnicis pon las singulas substanzas nuschaivlas en l'aria vegnir mesuradas exactamain. Perquai ch'ins na po dentant mai mesurar tut las substanzas da la maschaida da substanzas nuschaivlas en l'aria, sa lascha l'effect da quella sin ils organissem giuditgar mo indirectamain tras metodos tecnicis.

Qua gida la metoda da la bioindicaziun tras litgens. Ils litgens sa nutreschan per ina buna part da substanzas en suspensiun e da particlas ch'èn avant maun en l'aria da respirar natirala. Els reageschan pia en ina moda fitg sensibla envers las contaminaziuns da l'aria.

La moffa da crap appartegna als litgens da crusta.

FOTO ELKE BARBARA BACHLER / PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Litgens»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1622
www.chattà.ch

Chantun Turgovia

Scuvertas a la riva dal Lai da Constanza

■ En il nordost da la Svizra, a las rivas dal Lai da Constanza e dal Rain, sa chatta il chantun Turgovia cun bundant 260 000 abitants. Il Chantun è caracterisà da la cuntrada multifara da collinas e da la vastezza dal Lai da Constanza. Il chantun Turgovia cunfinescha en il nord cun la Germania (Baden-Württemberg) e cun il chantun da Schaffusa. En il sid furma il Hörnli il punct da cunfin vers ils chantuns Son Gagl e Turitg. Là giascha er il punct il pli aut dal Chantun (991 m s.m.).

Il Chantun è dividi en tschintg districts (Arbon, Frauenfeld, Kreuzlingen, Münchwilen e Weinfelden). Ultra dals tschintg abitadis che dattan il num als districts, tutgan ils suandants lieus tar las diesch vischnancas las pli grondas dal Chantun: Amriswil, Romanshorn, Aadorf, Sirmach e Bischofszell.

La citad da Frauenfeld furma la chapitala dal Chantun. Il num Turgovia u Thurgau deriva dal flum Thur che percurra il Chantun dal sidost vers il nordvest e che sbucca lura en il chantun da Turitg en il Rain.

Economia e traffic

La Turgovia sa preschenta gugent sco chantun champester agricul, en il qual la produzzion da fritga è pli preschenta ch'als secturs da l'industria da maschinas e da metal, da construcziun, d'alimentaziun e da materias sinteticas. Quellas han dentant en realitad in'impurtanza blier pli gronda per l'economia publica. La designaziun «Mostindien» na vegn insumma betg resguardada sco sprezzanta, mabain vegn – cun il mail en il logo – schizunt duvrada per la promoziun da la reputaziun dal Chantun.

La situaziun geografica dal Chantun è zunt avantagiusa. Uschia sa chattan per exempel las trais universitads da Turitg, da Son Gagl e da Constanza per uschè dir avant porta; vitiers vegnan scolas autas professiunalas sco quella da Winterthur. Da la chapitala Frauenfeld cuntanschan ins il center economic da Turitg cun il tren en var 40 minutas, la plazza aviatica da Turitg schizunt en stgars ina mes'ura.

In sguard en l'istorgia

En il temp medieval tempriv furmava la Turgovia in territori d'administraziun che tanscheva lunsch sur ils cunfins dal chantun odiern ora. Fin l'onn 850 facheva per exempel er il Zürichgau part dal Thurgau.

Durant il temp autmedieval è il cantadi vegnì administrà dals ducos da Zähringen, pli tard dals conts da Kyburg.

Vopna en la color da la libertad

La vopna dal chantun Turgovia regorda a l'impurtanza istorica dals nobels da Kyburg: Ils dus liuns en moviment diagonal en il simbol dals conts – qua dentant betg sin fund nair, mabain verd ed alv. Il chantun odiern ha furmà dal 1460 al 1798 in uschenumnà signuradi cumin, damai in territori subdit conquistà ed administrà dals Confederads. Pir Napoleun Bonaparte ha declerà la Turgovia sco chantun independent cun dretgs eguals, sumegliantmain sco er ils chantuns Vad e Sogn Gagl. Er quels chantuns han en lur vopnas la color verda, malvesida avant sco color da la libertad.

Impressiun dad Ermatingen al Lai da Constanza.

JOUJOU/PIXELIO

Tranter il 1264 ed il 1460 è la regiun stada sut il domini dals conts da Habsburg. L'onn 1460 han alura ils Confederads (Turitg, Lucerna, Uri, Sviz, Sutsilvana, Zug e Glaruna) conquistà il territori. La dretgira civila e penala è percenter anc restada fin il 1499 tar la citad da Constanza. Dal 1460 fin il 1798 han ils Confederads administrà la Turgovia sco signuradi cumin, pia sco terra subdita cun dretgs fermamain restrenschids.

En rom da l'invasiun franzosa ils 2 da mars 1798 ha la Turgovia alura cuntanschi sia libertad; l'avrigl dal medem onn è ella vegnida integrada en la Republica helvetica e dapi il 1803 furma la Turgovia in agen chantun entaifer la Confederaziun svizra.

Suenter la Revoluziun dal fanadur da l'onn 1830 è la Turgovia stada – sut l'egida dal plevon Thomas Bornhauser – in dals emprims chantuns da la Svizra ch'ha introduci ina constituziun liberala a basa da dretgs democratics moderns.

Territori eterogen orientà vers las citads vischinas

Geograficamain, demograficamain e culturalmain è il chantun Turgovia in territori eterogen. I manca in center urban. Economicamain e culturalmain èn las regiuns orientadas vers las citads vischinas da Son Gagl, da Wil, da Winterthur-Turitg, da Schaffusa e da Constanza e betg vers la chapitala Frauenfeld. L'identitad turgoviana sa definescha plitgusch sur ina delimitaziun vers anora che tras tratgs cuminaivels incontestads. La chapitala chantunala Frauenfeld è la sedia da la regenza e da l'administraziun. Il parlament chantunal sa raduna però dapi l'onn 1831 mo durant la stad en la chasa communal da Frauenfeld, durant l'enviern sa raduna el a Weinfelden, en il center dal Chantun.

Pumicultura ed elavuraziun da la fritga

Betg main che 61 % da la surfatscha dal

chantun vegnan utilisads sco terren agricul (per cumparegliar: en l'entira Svizra munta questa cifra en media a rund 24%). Il chantun Turgovia è il chantun da pumicultura ed en spezial il producent da maila il pli impurtant da la Svizra. Mintga terz mail che vegn mangià en Svizra e quasi la mesadad da la maila en Svizra che vegn elavurada industrialmain a suc derivan dal chantun Turgovia. Pliaras grondas mostarias han lur domicil en la Turgovia. Responsabels per la pumicultura en la Turgovia èn quasi esclusivamain manaschis purils da famiglia.

La raccolta da la bostga bassa vegn duvrada en emprima lingia per la produzzion da fritgs da maisa, quella dals pumers auts tradiziunals per l'agen diever u per l'ulteriura elavuraziun industrial. La bostga auta che dominava ina giada la cuntrada, surtut en il sidost dal Chantun, è vegnida remplazzada ils onns 1950 da bostga bassa. Spezial per la Turgovia è stà che la bostga auta vegniva plantada per motivs climatics als puncts culminants dals ers auts. Schebain che bliers bostgs auts è vegnids runcads, scuntran ins anc oz en bliers lieus questa furma tipica d'emplantaziun.

Scuvertas culturalas

Tar ils stgazzis culturalas da la Turgovia tutga senza dubi la chartusia d'Ittingen, in'antierura claustra che sa chatta amez las vignas. Quest stabiliment magnific è vegnì transformà ad in center da seminari e da scuntrada e dat er alloschi al museum d'art dal chantun Turgovia.

La Turgovia ha in grond dumber da fortezzas e da chastels istorics. Mo gia en la pitschna vischnanca da Salenstein sa chattan tschintg chastels. Il chastè il pli renumà è quel d'Arenenberg, nua che Louis Napoleon – l'imperatur franzos Napoleon III da pli tard – ha passentà ses onns da giuventetgna. Là dat oz il museum da Napoleon invista da la vita e da l'ovra da l'imperatur franzos.

La stad e l'atun è la cultura da festa da

grond'impurtanza. Dapi var 60 onns è per exempel il «Seenachtfest» a Kreuzlingen ed a Constanza in punct culminant internaziunal da la stagiun da stad. Er la fiera da la mastergnanza turgoviana «Wega» a Weinfelden munta l'atun per bliers umans da la regiun insatge tut spezial, in'occurranza che na dastga betg vegnir manchentada.

Dapi in pèr decennis ha lieu mintga primavaira la «cursa da punteras sin la Sitter e sin la Thur». Tranter Degenau e Kradolf cumpetan gruppas pli pitschnas cun lur punteras tematicas construidas en bieras uras da lavur per questa concurrenza, per savair tgi ch'ha la puntera la pli originala e tgi ch'è en cas da tegnair il pli ditg la dira.

Ina tradiziun giuvna, ma fitg viva e che attira blier public è l'«Open air da Frauenfeld» ch'è dapi l'onn 1985 mintga onn in highlight, en spezial per la generaziun pli giuvna. Er open airs pli pitschens han ina tradiziun en la Turgovia. Uschia quinta quel da Bischofszell dapi l'onn 1971 tar las occurrenzas las pli veglias da quest gener en Svizra.

Particularitads ed isanzas

Correspondentmain a l'eterogenitad geografica ed istorica sa manifesteschan ils usits e las isanzas tradidas en la Turgovia en differentas tradiziuns localas.

Ina particularitad che caracterisescha il mintgadi en la Turgovia è dapi la reformaziun l'in sper l'auter paritetico da las duas grondas confessions cristianas, l'uschenumnà «Simultaneum»: En bliers lieus duvravan u dovran anc adina ils umans protestants ed ils umans catolics la medema baselgia ed il medem santeri, er sch'els sa differenzieschan il medem mument cleramain in da l'auter.

Ina da las tradiziuns las pli enconuschantas ed impurtantas dal Chantun è il «Thurgauer Lied», atgnamain ina spezia d'imni chantunal dal 19avel tschientaner che vegn normalmain chantà da tuts en pè. «Oh Thurgau, du Heimat, wie bist du so schön...» vegn intunà quasi a mintga occurrenza uffiziala.

In usit tradiziunal da l'enviern è la processiun da glatsch sur il Lai da Constanza da Münsterlingen a Hagnau. Mintga giada sch'il lai è schelà, pia sch'i dat in'uschenumnada «Seegfrörni», vegn in bist da lain da l'evangelist Johannes purtà sur il glatsch e tar la proxima «Seegfrörni» vegn el puspè purtà enavos. Dapi l'ultima schelada dal lai l'onn 1963 stat il bist ussa en la baselgia parochiala da l'antierura claustra benedictina a Münsterlingen e spetga da pudair turnar a Hagnau.

Ina tradiziun da la lingua discurrenda sa manifestescha fin oz en l'uschenumnà cunfin da «Beggeli» che traversa la Turgovia dal sid al nord: en l'ost dominescha il «g dudel» – ins di «Beggeli» u «Agger» – en il vest il «ck», ins di qua pia «Beckeli» ed «Acker».

Tradiziuns vivas

«Groppenfasnacht» ad Ermatingen: Il Tschaiver da rambots (ina spezia da peschs) è in usit che cumbinescha la pestga, la primavaira ed il tschaiver e ch'ha lieu sco ultima occurrenza da tschaiver en Svizra trais emnas avant Pasca. Il punct culminant è il cortegi da rambots ch'ha lieu mintga trais onns. Pliaras legendas curscheschan oz davart la naschientscha da questa occurrenza. La pli probabla para dad esser quella ch'il Tschaiver da rambots deriva d'ina festa da primavaira dals pestgaders dad Ermatingen. Ermatingen ha ina tradiziun da pestgaders che tanscha lunsch enavos – sco strusch in auter vitg en Svizra. Impurtanta era cunzunt la pestga da bondellins. Las raits da pestga e las bartgas nairas a funs plat vegnivan designadas sco «Segi», ed ils pestgaders vegnivan numnads «Segimanne». Questa pestga tradiziunala è dentant svanida ad Ermatingen.

«Bochslnacht» a Weinfelden: La gievgia da l'ultima entira emna avant Nadal festiveschan las scolas primaras e secundaras da Weinfelden la «Bochslnacht». Sin il far notg van ils uffants e giuvenils tras il center da Weinfelden e mussan lur animals ch'els han entaglià or d'ina rava da pavel e che vegn illuminada d'ina chandaila. Silsuenter dattan las scolaras ed ils scolar dal stgalim superiur il teater da la «Bochslnacht». L'atmosfera festiva animescha ed allegra tuts, betg mo las scolaras ed ils scolar ch'han – fin l'onn 2004 – dastgà fimar questa saira. Er ils creschids giaudan la saira suenter il teater la vita en ils restaurants.

Il chantun Turgovia è il producent da maila il pli impurtant da la Svizra.

FOTO HERMANN ROHR/PIXELIO

«Bechtelstag» a Frauenfeld: En la citad da Frauenfeld vegn festiva il terz glindesdi dal schaner il firà da Bumaun, il «Bechtelstag». Quest usit va enavos fin al temp medieval. Curt suenter la fundaziun da Frauenfeld la mesadad dal 13avel tschientaner èn sa scuntrads regularmain ils nobels ed ils burgais signurils en l'atgna ustaria per conversar e per sa divertir da cumpagnia. Els sa numnavan la Societad dals Constabels («Konstablergesellschaft»). L'onn 1430 èn er ils mastergnants s'unids ad ina societad che purtava il num «Zum wilden Mann» e che manava in'atgna ustaria. Questas duas societads han fusiunà l'onn 1640. Questa nova societad disponiva d'agens bains, concedeva credits ed incassava tschains. Il cumenzament da l'onn sa scuntravan ses commembers per preschentar il quint e festegiavan cun in past cuminaivel e cun ina girunda. La tradiziun è vegnida cuntinuada a partir da l'onn 1811 cun in past cun salsiz, paun e vin ed è sa mantegnida fin al di dad oz.

La preschentaaziun:

Dossier «Turgovia»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1622
www.chatta.ch

Chasas cun armadura da travs (sco qua ad Arbon) èn tipicas per la Svizra dal Nordost.

FOTO HUBER/PIXELIO

Studegiar a las scolas autas universitaras en Svizra

■ Il stgalim terziar cumpiglia il studi ad ina scola auta (universitads, SPF, scolas autas spezialisadas) e la furmaziun professiunala superiura (scolas spezialisadas). Tar l'incarica da prestaziun da las scolas autas tutgan la scolaziun e la furmaziun supplementara, la perscrutaziun ed il svilup sco er la furniziun da servetschs per terzas persunas. La Svizra enconuscha trais tips da scolas autas:

Scolas autas universitaras: Las scolas autas universitaras en las scolas autas academicas tradiziunals. Tar quellas appartegnan las universitads chantunals e las scolas politecnicas federalas (SPF). L'admissiun vegn reglada sur in attestat da maturitad gimnasiala (autras vias d'admissiun en pussaivlas).

En il center da la scolaziun stat la scienza. In studi da doctorat u in program da studi per in

PhD po mo vegnir absolvi ad ina scola auta universitara.

Scolas autas spezialisadas: Las scolas autas spezialisadas en vegnidas fundadas a partir dals onns 1990. Ellas amplifitgeschan la purschida da las scolas autas cun scolaziuns e cun studis che s'orienteschan ad ina professiun. Ellas porschan ina scolaziun che sa basa sin la scienza e ch'è orientada a la pratica. L'admissiun vegn reglada sur in attestat federal da maturitad professiunala (autras vias d'admissiun en pussaivlas).

Scolas autas da pedagogia: Las scolas autas da pedagogia en responsablas per la scolaziun e per la furmaziun supplementara da las persunas d'instrucziun; ellas appartegnan tipologicamain a las scolas autas spezialisadas, ma ellas vegnan manadas auter. L'access regular è in attestat da maturitad gimnasiala.

Scolas autas universitaras

En Svizra datti dusesch scolas autas universitaras reconuscidas: diesch universitads chantunals e duas scolas politecnicas federalas (SPF). Las scolas autas universitaras en las scolas autas academicas tradiziunals che fan en emprima lingia perscrutaziun da basa – cuntrari a las scolas autas spezialisadas cun lur perscrutaziun che s'orientescha oravant tut a l'applicaziun.

Las Universitads da Basilea, da Berna, da Lucerna, da Son Gagl e da Turitg sco er la Scola politecnica federala da Turitg (SPFT) sa chattan en la Svizra tudestga. L'Universitad da Friburg sa chatta en il chantun biling Friburg (franzos e tudestg). En la Svizra franzosa en domiciliadas las Universitads da Genevra, da Losanna e da Neuchâtel sco er la Scola politecnica federala da Losanna (SPFL). En il chantun talian Tessin datti l'Universitad da la Svizra taliana (Lugano).

Las scolas politecnicas federalas da Turitg (SPFT) e da Losanna (SPFL) porschan studis sin il champ da las ciencias naturalas, da las ciencias tecnicas e da l'architettura sco er da l'informatica e d'ulteriurs secturs spezial.

Cundiziuns d'admissiun a scolas autas universitaras

Las universitads chantunals e las Scolas politecnicas federalas (SPF) pretendan sco

cundiziun d'admissiun ad in studi da bachelor in attestat da maturitad gimnasiala u in attestat equivalent sco er che la studenta u il student sappia la lingua d'instrucziun. La scola auta respectiva fixescha las cundiziuns d'admissiun concretas.

L'access ad in studi da master premetta in studi da bachelor ch'è vegni terminà cun success. Il studi da master pon ins cumenzar a la medema scola auta universitara u ad in'otra. Da princip è er pussaivel da midar la direcziun da studi. La scola auta universitara admettent po pretender avant l'admissiun che la studenta u il student s'acquista ulteriuras enconuschientschas ed abilitads.

In studi da master ch'è vegni absolvi cun success e l'ademplement d'ulteriuras cundiziuns garanteschin l'admissiun ad in studi da doctorat. L'admissiun è chausa da la scola auta universitara. Sche la qualificaziun scientifica è suffizienta, èsi pussaivel da far in doctorat er cun in diplom da master d'in auter tip da scola auta.

Scolaziun e diploms a las scolas autas universitaras

En connex cun la creaziun d'in sistem da scola auta europeic cuminaivel è vegni introduci a partir da l'onn 2001 in model da studi da dus stgalims cun ils diploms da bachelor e da master tenor Bologna per las scolas autas universitaras svizras. Dapi il semester d'atun 2007/2008 cumenzan tut las principiantas e tut ils principiants lur studi ad ina scola auta universitara en in program da bachelor. Per il studi da bachelor en necessariis 180 puncts dal Sistem europeic da transferiment da credits academic (ECTS). In studi a temp cumplain dura per regla 3 onns. Per il studi da master en necessariis ulteriurs 1,5 fin 2 onns da studi a temp cumplain resp. 90 fin 120 puncts dad ECTS.

In doctorat pretenda ina vasta lavur da perscrutaziun persunala. El prepara per in'activitad orientada a la perscrutaziun

er la furmaziun supplementara. Dapi ils onns 1990 han tut las scolas autas universitaras posts da furmaziun supplementara ch'èn responsabls per la realisaziun da curs e da studis correspondent. Tar ils studis da furmaziun supplementara tutgan ils studis da MAS (Master of Advanced Studies), da DAS (Diploma of Advanced Studies) e da CAS (Certificate of Advanced Studies). Las scolas autas universitaras dattan a las participantas ed als participants ils diploms respectiv (MAS, DAS, CAS).

Immatriculaziun

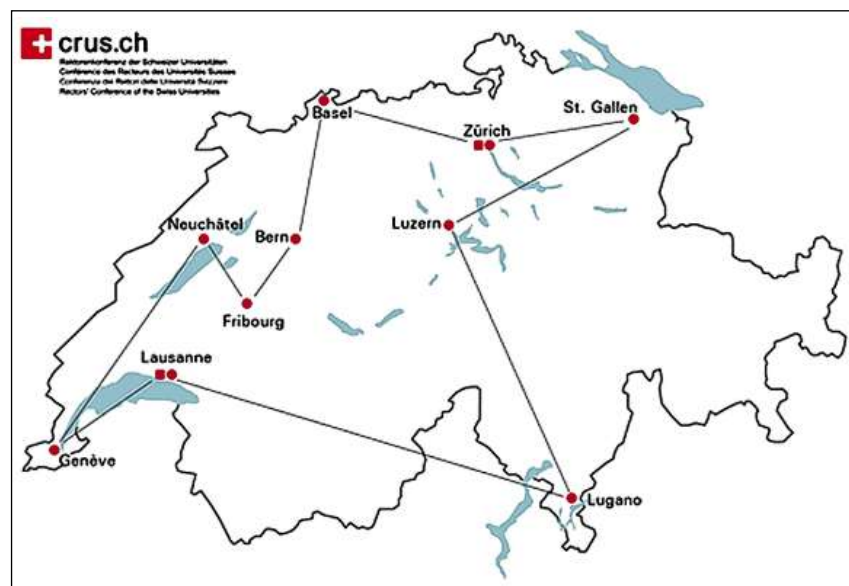
L'immatriculaziun vegn fatga directamain a l'universitad correspondent (cun excepziun dal studi da medischina). Per la gronda part da las facultads en las cundiziuns e las pretensiuns generalas regladas sin plaun naziunal. Sin la pagina d'internet da la Conferenza dals recturs da las universitads svizras (CRUS) chattan ins las adressas da las universitads (cf. chascha).

Tge è auter tar il studi da medischina? Il dumber da las plazzas per in studi da medischina umana, d'odontologia u da medischina veterinara è limità e mida dad onn ad onn. I sto vegnir fatg in test che decida davart l'admissiun al studi da medischina.

Stipendis ed emprests da daners per la scolaziun

Chantuns, fundaziuns e fonds privats pon sustegnair finanzialmain persunas en scolaziun. Studentas e students svizzers e persunas svizras en scolaziun pon dumandar contribuziuns da sustegn unicas u periodicas per lur scolaziun. I vegn differenzià tranter stipendis che na ston betg vegnir pajads enavos ed emprests da daners che ston vegnir restituid.

Ils posts chantunals da stipendis en responsabls per dumondas en connex cun la finanziaziun da la scolaziun. Ultra da quai disponan els d'adressas da fundaziuns e da fonds privats che porschan sustegn finanzial.

Las universitads svizras en survista.

che po avair lieu en il champ universitar u extrauniversitar e qualifitgescha per surpigliar incumbensas e funcziuns professiunals pretensiusas. Tgi che doctorescha, scriva ina dissertaziun. Il titel da docter po vegnir concedi mo dad ina scola auta universitara. Cun il grad da docter obtengan ins il titel dr. (...); a quest titel correspunda la translaziun englaisa PhD.

Tar l'incumbensa da las scolas autas universitaras tutga – ultra da la scolaziun –

Process da Bologna

Il Process da Bologna è in process complessiv per renovar la furmaziun da scola auta. Ses intent è quel da crear in spazi europeic da scola auta sco er da rinforzar la competitivitad da l'Europa sco lieu da furmaziun. La refurma è vegnida lantschada l'onn 1999 cun las suandantas finamiras: crear in sistem da certificats e da diploms bain chapibels e cumparegliabels, crear in sistem da studi da dus stgalims (bachelor/

Edifizi principal da l'Universitad da Turitg.

KEYSTONE

master), introducir in sistem da credit (ECTS), promover la mobilitad ed eliminar obstachels per la libra circulaziun, promover en Europa la collavuraziun en la garanzia da qualitat ed en l'evaluaziun.

La Svizra ha sutscrit la Decleraziun da Bologna l'onn 1999. Quai ha gi per consequenza che tut las scolas autas svizras (universitads, SPF, scolas autas spezialisadas, scolas autas da pedagogia) han renovà fundamentalmain lur structuras ed ils cuntegns da lur studis. Tranter auter en las furmaziuns fundamentalas d'in stgalim ch'èn vegnidas pratitgadas a las scolas autas universitaras (studi a temp cumplain da 4 fin 5 onns; terminaziun: licenziat/diplom) ed a las scolas autas spezialisadas/scolas autas da pedagogia (studi a temp cumplain d'almain 3 onns; terminaziun: diplom) transferidas en in sistem da dus stgalims cun diploms da bachelor e da master.

Sistem europeic da transferiment da credits academic (ECTS)

Las prestaziuns da studi a scolas autas vegnan qualifitgadas tenor il Sistem europeic da transferiment da credits academic (ECTS). L'ECTS è in sistem reconuschì en l'entira Europa per metter a quint, per transferir e per accumular prestaziuns da studi. Ils puncts dad ECTS reflecteschan il pensum da lavur quantitativ che sto vegnir absolvi per cuntanscher las finamiras d'in tscher studi. Las finamiras vegnan per regla fixadas en furma da resultats d'emprender e d'abilitads che ston vegnir acquistadas.

In punct dad ECTS stat per 25 fin 30 uras da lavur. In onn da studi cumplain correspunda a 60 puncts dad ECTS. Per obtegnair il diplom da bachelor en necessariis 180 puncts dad ECTS, per obtegnair il diplom da master ulteriurs 90 fin 120 puncts dad ECTS.

Ils puncts dad ECTS vegnan concedids mo, sche las studentas ed ils students han prestà avunda. Las prestaziuns vegnan controlladas tranter auter cun examens a bucca u en scrit, cun referats u cun lavurs en scrit e.u.v.

Perscrutaziun

Sper la scolaziun fa er la perscrutaziun part da las incumbensas da basa da las universitads. En il rom da la lescha da perscrutaziun è la Confederaziun la promotura publica lunschor la pli impurtanta da la perscrutaziun scientifica en Svizra.

Il Fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica (FNS) e la Cumissiun per tecnologia ed innovaziun (CTI) en sin plaun federal las instanzas da contact las pli impurtantas per dumondas da la perscrutaziun. La competenza per il FNS ha sin plaun federal il Secretariat da stadi per furmaziun e perscrutaziun (SFP); per la CTI è competent l'Uffizi federal da furmaziun professiunala e da tecnologia (UFFT).

Las paginas d'internet dal FNS e dal SFP infurmeschan davart la perscrutaziun naziunala ed internaziunala. Perscrutaziun da basa vegn fatga en Svizra cunzunt a las scolas autas universitaras. Las scolas autas professiunals perencunter sa concentreschan sin la perscrutaziun applitgada e sin il svilup applitgà ed han la finamira da crear stretgas relaziuns tranter ils laboratoris da las scolas autas e da l'economia.

La perscrutaziun en Svizra vegn finanziada per passa dus terzs da l'economia privata. Ils secturs da perscrutaziun ils pli impurtants da quella en la chemia, l'industria farmaceutica, l'electroindustria e l'industria da metal.

Tscherna dal rom da studi

www.crus.ch è la pagina d'internet da la Conferenza dals recturs da las universitads svizras. La pagina porscha las adressas ed infurmaziuns cumplessivas davart tut las universitads en Svizra e respunda dumondas areguard l'admissiun, ils custs e la mobilitad. Las scolas autas universitaras porschan in vast spectrum da studis. Ma betg tut las universitads offreschen ils medems studis ed ils medems roms. Perquai cuntegna il portal ina banca da datas che mussa per tge studi ch'ins po s'immatricular nua.

La presentaziun:

Dossier «Furmaziun universitara»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2140
www.chattà.ch

Designaziun e scursanida dals titels obtegnids

Bachelor of Theology	B Th	Bachelor of Engineering	B Eng
Master of Theology	M Th	Master of Engineering	M Eng
Bachelor of Law	B Law	Bachelor of Medicine	B Med
Master of Law	M Law	Master of Medicine	M Med
Bachelor of Arts	B A	Bachelor of Dental Medicine	B Dent Med
Master of Arts	M A	Master of Dental Medicine	M Dent Med
Bachelor of Science	B Sc	Bachelor of Veterinary Medicine	B Vet Med
Master of Science	M Sc	Master of Veterinary Medicine	M Vet Med

Ils titels da bachelor e master che vegnan surdads en Svizra.

Utschels en iert – observer lur cumportament e moda da viver

■ Zuppà davos ina fanestra pon ins observar il cumportament dals pli differents utschels fitg damanaivel. La composiziun da las spezias dependa da la situaziun geografica e dal contorn pli stretg. Er en il decurs da l'onn mida la composiziun dals utschels. L'atun sgolan ils utschels migrants vers sid en lur quartiers d'enviern e turnan pir da primavaira puspè. Enstagl enverneschan en l'Europa Centrala giasts dal nord che cuan qua darar u mai. Durant la midada da las stagiuns pon ins observar tar ils utschels midaments considerabels da cumportament. Uschia sa dattan las pli differentas pussaivladads per far observaziuns interessantas.

Furma e moviment

Betg adina sa laschan ils utschels observar sut kundiziuns optimalas. Els en adina en moviment, savens cuverts da foglia e roma ubain uschè lunsch davent ch'ins po strusch als enconuscher. Qua gida l'encoschientscha da la grondezza e da la furma dals singuls utschels e dals segns caracteristics da lur sgol. Merlotscha e sturnel en considerablamain pli gronds che fringhels e masets. Cun tshertgar pavel en l'erva siglia la merlotscha savens, il sturnel marscha percurter e dat tar mintga pass in ruc cun ses chau. En auters cas è la moda da sgular in med adattà per differenziar. Mo paucs utschels pitschens, tranter auter il sturnel, sgolan guliv ora. Masets, fringhels e zaischs sgolan per regla en undas, pitgalains en artgs planivs. Particularitads en furma e moviment rendan attent a differenzas en la moda da viver. La furma dal pichel per exempel inditgescha il nutriment preferi. Tar utschels che maglian sems è il pichel curt e ferm, tar quels che maglian insects curt e giz. Magliatut sco il corv nair han in pichel pli lung, utschels da rapina sco il crivel han in pichel en furma da crutsch.

Per betg sfarlattar sias forzas limitadas tshertga l'utschè in spazi vital uschè cunvegnet sco pussaivel. Pli varià ch'il spazi vital e la purschida da nutriment è, e dapli spezias d'utschels che vegnan avant. Mintga spazi vital ha dentant era ses cunfins. Tras quai metta el ina fin a la domiciliaziun dad utschels. Ierts e parcs dattan savens albiert a bieras sorts, perquai ch'ellas chattan là sin pitschen territori nutriment avunda ed in grond dumber da pussaivladads per far gnieu e per sa zuppar.

e crescha puspè vers saira. Tgi che vul udir vuschs d'utschels ed emprender a differenziar ellas duess levar da bun'ura. El vegn alura a constatar ch'ils utschels na cumenzan betg tuts ensem a chantar, mabain en in tshert urden temporal. Il temp cura ch'ina spezia entschaiva a chantar dependa da la stagiun e da l'aura. L'urden resta dentant adina pli u main il medem. Ins discorra perquai d'ina «ura d'utschels».

Cumbat per surviver

Nus umans avain plaschair dal mund plain color dals utschels, ed ans legrain da lur chant liger e cumportament allegraivel. Questa descripsiun na tutga dentant betg la situaziun dals utschels perquai ch'ella resulta d'in pensar umanisant.

La vita dals utschels stat sut l'ensaina dal cumbat per l'existenza. Mintg'utschè sto parter bain sias forzas per pudair resister. Ses problems principals en: procurar per nutriment, far gnieu, proteger e tgirar il cuaditsch, evitar inimis e surviver durant envierns freids. Ses cumpogns han ils medems problems ed uschia datti adina puspè ina concorrenza vehementa.

Per betg sfarlattar sias forzas limitadas tshertga l'utschè in spazi vital uschè cunvegnet sco pussaivel. Pli varià ch'il spazi vital e la purschida da nutriment è, e dapli spezias d'utschels che vegnan avant. Mintga spazi vital ha dentant era ses cunfins. Tras quai metta el ina fin a la domiciliaziun dad utschels. Ierts e parcs dattan savens albiert a bieras sorts, perquai ch'ellas chattan là sin pitschen territori nutriment avunda ed in grond dumber da pussaivladads per far gnieu e per sa zuppar.

Il spazi vital dals utschels

Ils utschels vivan en in spazi vital limità en il qual els pon cuntentar tut lur basesegns fundamentals. Questas entgarnas cumpiglian cun auters ples il minimum necessari da spazi, nutriment e pussaivladads per far gnieu e sa zuppar, e tranter auter er il temp necessari en il decurs dal di e da l'onn per pudair trair a niz quai che vegn purschì. Quai che tuna a l'emprima eglia da in pau abstract sa lascha declarar il meglier cun in pèr exempels.

Sche differents utschels han las medemas pretensiuns da nutriment u da plazza per far gnieu, nascha ina relaziun da concorrenza tar ina offerta restrenschida. La spezia pli ferma stgatscha quella pli debila e la sforza dad ir en in auter revier ch'è sut circumstanzas main favuraivel. Las spezias ch'ins chattà oz en ils medems spazis vials en s'adattadas durant millis dad onns a tshertas kundiziuns caracteristics da viver. Correspundent a lur basesegns differents occupan ellas differentas entgarnas e pon uschia evitar in cumbat da concorrenza che duvrass forza.

Cun observar ils utschels dattan en egl adattaziuns fitg differentas. Las diversas furmas da pichel inditgeschan il nutriment preferi. Tshertas sorts tshertgan lur pavel suttut sin plantas, il maset grond plitost en las regiuns bassas, il maset blau en las regiuns pli autas. Auters utschels en dapli per terra. Tshertas spezias che cuan en foras en fitg pretensiusas tar la tsherna d'in post per lur gnieu, autras perencunter sa cuntentan d'ina foppa protegida. E pivs per exempel occupan la notg sco entgarna temporal.

Il revier da cuar

Tgi ch'è sa famigliarisà cun il cumportament dals utschels po constatar grondas midadas curt avant la primavaira. Adina pli savens aud'ins cloms d'utschels, adina pli bain pon ins differenziar las chanzuns las pli differentas: il regl da multiplitgar dals utschels chantadurs sa datta. Da las cumpagnias d'enviern sa di-

Maset grond e pasler da prada.

KARL DICHTLER/PIXELO

statgan ils singuls utschels e cumenzan a marcar lur revier da cuar. Per il pli tsherna il mastgel il revier ed al defenda ad auta vusch. La grondezza ed il caracter dals reviers pon esser fitg differentes. La grondezza è tranter auter dependenta da l'offerta da nutriment e dal dumber da pèrs che cuan en il medem territori.

Mintg revier è abità dad in pèr ed utschels da la medema sort vegnan stgatschads energicamain. La partiziun d'in spazi vital en reviers ha avantatgs: la gronda part dals pèrs po sa segirar uschia sia plazza per far gnieu ed evitar disturbis da cumpogns durant il cuar; la furmaziun da pèrs vegn facilitada ed ils singuls pèrs sa derasan pli u main regularmain sur in spazi adattà. Ultra da quai vegn la spierta da nutriment nizzegiada meglier ed il pavel che fa basegn per pudair trair si giuvens è per part segirà.

Ils utschels da passadi ch'arrivan tard en gia en luna da sa multiplitgar e cumenzan immediat a segnar lur reviers. Ils reviers da cuar da spezias che na fan betg las medemas pretensiuns envers nutriment e cumportament pon sa cuvrir dal tutfatg, sorts ch'èn parentas pon prender fitg differentas qualitads da lur reviers e defender lur territori cun dapli u cun main bler energia. Il fringhel cumbatta infracturs bier pli vehemntamain che per exempel il prelat. Per part deriva quai dal fatg ch'il revier da cuar sa cuvra tar il prelat mo parzialmain cun la zona nua ch'el tshertga pavel.

Igl è interessant che las chanzuns da revier che servan al segnar han bieras giadas in model da basa sumegliant. Fringhel, marena d'aur e pitgascorsa da curtin per exempel fan tuts udir ina seria da tuns da «clic» cun ina «firlifanza» finala.

La gnivaziun

Ils mastgels da biers geners d'utschels sa mussan a l'entschatta dal temp da gnivaziun cun pennas spezialmain coloradas e glischantas. Tar il fringhel ch'è vaira frequent per exempel ves'ins quai fitg bain. Tar la gnivaziun giogan colors e moviments dal corp ina gronda rolla. Cun differents tuns cloma il mastgel la femella en ses revier. El accumpogna ses cloms cun tshertas posas ch'èn mintgamai tipicas per ina sort d'utschels speziala. Sco ch'il mastgel mussa cun segnar ses revier ina tenuta d'impressiun per tementar ses rivals, fa el envers la femna da la quala el tshertga la favur savens gests quietants. La gnivaziun na prenda dentant betg in andament armonic, ma crescha adina puspè en fasas aggressivas. Il ritual da gnivaziun reducescha plaun a plaun la tensiun tranter ils partenaris. Tar biers utschels chantadurs pon ins observar

ch'il mastgel pavla la femella. Cur ch'in partenari ha acceptà l'auter en dadas las premissas per la paregliaziun. La lètg dura tar noss utschels chantadurs en general mo fin a la fin da la perioda da cuar.

Gnieus ed ovs

Il cumportament da far gnieu è ertà e tipic per mintga sort d'utschels. Gia durant il temp da gnivaziun en da vesair cumenzaments da quel cumportament. Cun observar bain pon ins sez responder dumondas, per exempel sch'il mastgel u la femella d'ina tsherta spezia tshertga la plazza per far gnieu; cur che l'emprim material per far gnieu vegn transportà, anc senza mira precisa; tgenin dals dus partenaris che sa participescha suttut a la costruziun dal gnieu ed anc auter pli. La plazza per far gnieu ha da bastar a kundiziuns tut spezialas. Utschels che cuan en foras tshertgan in'avertura en ina planta chavorgia u ina fora vi d'in mir. Il pitgalain construescha sez sia fora en ina planta e stgaffescha uschia pussaivladads da far gnieu er per auters utschels che cuan en foras sco masets, pitgarels, sturnel e volvachau.

Exponids a privels pli gronds en gnieus che vegnan construids al liber. Utschels che cuan al liber fan lur gnieu per terra u pli savens en la roma da plantas e chaglias. Cuntrari als utschels che cuan en foras en lur ovs malvesaivels, per part taclads e betg da differenziar da lur contorn pervia da lur color. Ils masets, pitgarels e pitgascorsas che cuan en foras mettan ovs alvs cun flatgs cotschens. Il sturnel che cua er en foras ha ovs blau clers. Utschels che cuan en foras han bain in'offerta restrenschida da pussaivladads per far gnieu, quel è dentant protegi meglier da l'aura e dad inimis. Utschels che cuan en lieus cuverts fan lur gnieu en plazzas cuvertas, foras en mirs e fessas. Kundiziuns spezialmain favuraivlas als porschan aglomeraziuns cun chasas pli veglias e mirs donnegiaids. Biers utschels che cuan al liber emprovan da segirar lur gnieu pli bain cun al construir en furma da mesa culla u culla u cun al zuppar en chaglias spinusas.

Trair si ils giuvens

Ils giuvens dals utschels chantadurs en dependents dal gnieu. Cur ch'els vegnan or da l'ov en ès tshorvs e na pon betg sa gidar sez. Lur preschientscha dumonda ina gronda midada dals geniturs. Avant steuvan els per circa 2 emnas mo cuar e volver ils ovs ed ussa èsi da pavlar pitschens fomentads; in'activitad strapatschanta ch'occupa ils utschels vegls baud senza paus. In pèr da masets maina mintga di fin 650 giadas pavel per ses cuaditsch. Ils giuvens creschan relativamain

spert e multiplitgeschan lur pais entaifer paucs dis. La gronda part dals utschels chantadurs nettegan il gnieu cun purtar davent u tragutter ils excrements da lur giuvens, ch'èn circumdads d'ina pel sagiglia. Inimis u invasurs malvesids vegnan attatgads u, sco ch'ins po observar tscha e là tar il puppencotschen, manads davent dal gnieu da l'utschè che fa sco dad esser blessà. Il tursch giagl defenda la regiun enturn ses gnieu cun vehemenza e squitta perfin ses excrements vers il disturbader. Suentar circa 2 emnas cumenzan ils utschels giuvens a sgular e bandunan il gnieu per l'emprima emprova. Els na turnan betg pli enavos. Ils geniturs als pavlan anc in temp ed als aviseschan ils privels che s'avischinan.

A l'aissa da pavlar

Suentar il temp da cuar sa mida il cumportament dals utschels ed era la composiziun da spezias. Ina part sgola vers sid, spezialmain quels geners che sa nutreschan mo dad insects che sgolan. Uschepert che l'enviern s'avischina arrivon ils emprims giasts dal nord. Spezialmain adattada per observar da tuttas sorts è l'aissa da pavlar. Masets prendan gugent sems da la flur-sulegl e da chonv ch'els maglian sin ina planta manaivla. Merlotschas prendan il pavel pli gugent si dal terren. Ellas han gugent rests da fritga.

Ins po observar che las differentas spezias sa distinguan en lur cumportament envers il pavel. Perquai ch'il spazi è restrenschi fan ils utschels savens gests smanatschans ubain quietants in vers l'auter. Tranter ils commembers dal medem gener vegn bieras giadas stabilida in ierarchia. Perquai ch'in smanatscha l'auter cun ses pichel la num'n'ins urden da piclar. Savens basta dentant gia la grondezza corporala per reglar l'urden. Masets pli pitschens fan immediatamain plazza als pli gronds. Tut ils masets cedan cur ch'il pitgarel arriva, e nagin na sa dispita cun in smatget pervia da l'access al pavel.

Pavlar durant l'enviern

Ins auda savens avis fitg differentes sch'i saja cunvegnet da pavlar ils utschels durant l'enviern. Dal punct da vista biologic na fai betg basegn da pavlar. Ils utschels ch'enverneschan tar nus en s'adattads bain a la stagiun freida.

Cun pavlar en tsherts lieus promov'ins la quantitad d'utschels sin spazis pitschen. Perquai exista il privel che malsognas vegnian transportadas ed er tadas. Dal reminent n'èsi betg cumprovà ch'il pavlar durant l'enviern haja in'influenza considerabla sin la quantitad d'utschels.

Da l'autra vart fa l'observer utschels a l'aissa da pavlar plaschair a giuven e vegl. Cunquai che pavlar cun mesira n'è betg nuschaivel na ston ins er betg renunziar. Per blera glied è l'observer utschels ina pussaivladad d'avair in vair contact cun utschels indigens.

Cura e co duai ins pavlar? Mo sche tut è cuvert da naiv, tar englatschament e schelira constanta; cun mesira e regularmain; proteger il pavel da l'umiditad; sch'i cumparan malsognas, chalar da pavlar e dischinfecar la plazza; nagin pavel salà.

Pavel inditgà en sems da la flur-sulegl u da chonv (per utschels che maglian sems) resp. floccas d'avaina, pumaraida, fritga, nuschs, grass, quagliada u charn manizzata (per utschels che maglian insects).

La presentaziun

Dossier «Utschels»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=741
www.chattà.ch

L'ura d'utschels

Il pli savens chantan ils utschels la damaun marvegl. Vers mezdi chala il chant

Munds da linguas – biografias linguisticas rumantschas

■ Il rumantsch sveglia bler interess e simpatia. Ma da la vita quotidiana linguistica en il Grischun rumantsch san persunas d'ordaifer per ordinari be pauc. Co vivan persunas da lingua rumantscha en il Grischun lur situaziun linguistica? Tge relaziun han els cun lur lingua materna periclitada, tgenina cun la lingua tudestga dominante? La publicaziun «Sprachwelten – Munds da linguas» da Renata Coray e Barbara Strelbel, cumparada il 2011, contribuescha a megliar questa situaziun: Diesch persunas dal Grischun rumantsch raquintan da lur vita e da lur experienschas cun linguas. Lur biografias linguisticas dattan invistas en in mund vischin e tuttina ester. En l'introducziun dal cudesch, che suonda qua cun pitschnas adattaziuns, explitgeschan las duas auturas lur intent e la moda da s'avischinar a la tematica.

Munds da linguas

Las biografias linguisticas preschentadas en il cudesch dattan invista en istorias da vita e lingua rumantschas. Ellas mussan co che «native speakers» rumantschs (persunas d'emprima lingua rumantsch) resentan lur situaziun ed ellas illustreschan las experienschas – linguisticas ed autras – che determineschan lur biografia ed identitad linguistica.

Diesch persunas da Breil e Danis en Surselva e da Sent en l'Engiadina Bassa – purs e vendidras, signuns e coiffeusas, mammas ed emploiads – raquintan da lur vita, da lur uffanza, da lur

emprima confruntaziun cun la lingua dominante, il tudestg, da lur relaziun cun il rumantsch, cun ulteriuras linguas e cun persunas dad altra lingua. Las lecturas ed ils lecturs vegnan betg mo a savair bler davart il contact ed inqual giada er cumbat quotidian cun il tudestg, mabain per exempel er davart anteriurs segiurns en Svizra romanda, davart messas latinas, lavurers talians u inscuters cun Rumantschs en la Bassa ed a l'exteriur. Ils raquints biografic-linguistics en tant unics sco er d'interess pli general. Las experienschas individualas da pliras generaziuns reflecteschan il svilp da la societad. Ellas reveleschan co che la mobilitad, la migraziun e la comunicaziun creschenta influenzeschan la vita linguistica da mintgadi e mussan las tenutas e strategias linguisticas da la populaziun en vischnancas rumantschas pli e pli turisticas.

Per chapir meglier las biografias linguisticas èsi d'avantatg d'enconuscher in pau la situaziun statistica e politica dal rumantsch: L'onn 2000 han be pli 35100 persunas respectivamain 0,5 perschiend da la populaziun svizra inditgà il rumantsch sco lingua principala, var 61 000 (0,8%) sco lingua principala e/u da mintgadi. Il 1938, curt avant la Segunda Guerra mundiala, han ils Svizzers renconuschì il rumantsch, sper il tudestg, franzos e talian, sco quarta lingua nazionala. Dapi il 1996 è il rumantsch er inscrit en

Cuverta da la publicaziun.

la Constituziun federala sco lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun. Ses diever è reglè en la lescha da linguas dal 2007 ch'è en vigur dapi il 2010.

Fin ils onns 1850 era circa la mesadad da la populaziun grischuna da lingua rumantscha. Dapi lura è questa cumpart sa reducida massivamain, oz èsi anc quasi in tschintgavel. La Constituziun chantunala ha bain fixà il tudestg, rumantsch e talian sco linguas chantunalas vers la fin dal 19avel tschientaner, ma il tudestg occupava tradizionalmain la rolla da la «lingua uffiziala principala». Ina posiziun pli ferma aveva ed ha il rumantsch en las regiuns e vischnancas rumantschas sco lingua uffiziala e da scola. Dapi l'onn 2004 ha il dretg da linguas ina basa legala en il Grischun, dapi il 2008 è en vigur ina lescha da linguas.

In'ultima infurmaziun impurtanta per la chapientscha da la situaziun linguistica grischuna en general – e spezialmain er da las biografias linguisticas rumantschas – pertutga la diversitad dal rumantsch. Il rumantsch dal Grischun sa cumpona da tschintg idioms: il sursilvan vegn discurren in Surselva, il vallader en l'Engiadina Bassa, il puter en l'Engiadina Ota, il surmiran ed il sutsilvan en il Grischun Central. Tut ils idioms enconuschan ina lingua da scrittura ed ina tradiziun litterara, ils dus grond – sursilvan e ladin (vallader e puter) – gia dapi tschientaners. L'onn 1982 han ins stgaffi ina lingua da scrittura surregionala, il rumantsch grischun.

Biografias linguisticas dal Grischun rumantsch

Las biografias linguisticas preschentadas en quest cudesch sa basan sin intervistas or d'in studi cun il titel «Biografias linguisticas rumantschas». Quel ha gi lieu en il rom dal program nazional da retschertga PNR 56 «Diversitad da linguas e cumpetenzas linguisticas en Svizra». Las duas auturas en stadas da l'atun 2006 fin la primavaira 2008 a Breil ed a Sent ed han fatg intervistas biografic-linguisticas cun pli che trenta persunas indigenas per vegnir a savair dapli davart experienschas ed identitads linguisticas da la basa rumantscha. Sco «basa rumantscha» defineschan ellas persunas ch'èn creschidas si e vivan en il Grischun rumantsch (u che passentan là lur fin d'emna), ch'han fatg scolaziuns da secundara I u II e che na lavuran betg en professiuns pedagogicas e linguisticas. Questas persunas furman la pli gronda part dals Rumantschs e da las Rumantschas ed èn pia ils purtaders ils pli impurtants da la lingua rumantscha.

Da quellas pli che trenta intervistas biografic-linguisticas cumparan en la publicaziun per motivs da spazi be ina schelta. La selecziun – uschia cuntinue-

schan Renata Coray e Barbara Strelbel – na saja betg stada simpla. La fin finala ha la finimira da vulair porscher ina paletta da purtrets uschè multifara sco pussaivel guidà la selecziun: umens e dunnas da differentas vegliadetgnas e professiuns da la Surselva e da l'Engiadina Bassa duevan esser egualmain preschents e represchentar ils pli differentes tips d'identitad linguistica. Las biografias linguisticas dattan in maletg varià da las experienschas las pli differentas cun la lingua materna periclitada e cun la segunda lingua indispensabla, il tudestg. È tuttina sa repetan lien tschertas constataziuns, interpretaziuns e strategias, in fatg che renviescha a l'existenza da musters d'identificaziun linguistica surindividuals.

Far punts

En lur publicaziun attribueschan las auturas il pli grond spazi als purtrets biografic-linguistics, quai cunzunt per trais motivs: primo han ins fin uss anc mai scrit e publictà biografias linguisticas rumantschas. Quellas en dentant lecturas attrattivas ed infurmativas ed èn adattadas per la sensibilisaziun d'in public vast per il tema. Secundo furman ils raquints biografic-linguistics il fundament per l'analisi a la fin dal cudesch, nua che las auturas renvieschan er a passadis correspundents en ils purtrets. Lur publicaziun dat als intervistads ed a lur vusch in plaz commensurà. Memia savens svaneschan quels numnadamain or da rapports scientifics, uschia ch'è daventa grev da suandar las interpretaziuns. E terzio vulan las auturas engraziar a tut ils intervistads per lur prontezza da sa participar a quest studi.

La publicaziun dals raquints biografic-linguistics tant en rumantsch sco er en tudestg pussibilescha ad in circol da lecturas e lecturs pli grond da sa far in'idea da la vita quotidiana linguistica en il Grischun rumantsch dapi ils onns 1950. Il cudesch na fa betg be punts tranter ier ed oz, tranter persunas da lingua rumantscha e tudestga, tranter indigens e turists, mabain er tranter la scienza e circuls betg academics. El vul render accessibel ils resultats d'ina lavur scientifica en maniera chapibla ad in public interessà. Il chapitel final sa fatschenta pli intensivamain cun la teoria e metoda da la retschertga biografic-linguistica e resumescha ils resultats ils pli impurtants da l'analisi da las biografias linguisticas rumantschas.

Registraziun originala e transcripziun

Las biografias linguisticas preschentadas en questa publicaziun sa basan tuttas sin almain duas intervistas che las auturas han fatg cun mintga persuna purtretada e ch'ellas han silsuent mess en scrit pled per pled. Enten scriver èn ellas sa tegni-

das uschè fitg sco pussaivel vi dal text original. Questa procedura dueva garantir ch'è vegnia respectà la structura tematica e linguistica dals raquints dals intervistads sez e che lur maniera da raquintar e lur accents d'interess vegnian reproduciids cun uschè paucas midadas sco pussaivel.

Per obtegnair ina biografia linguistica bain chapibla, tant cronologicamain sco er tematicamain, han las auturas amplifitgà il raquint biografic-linguistic spontan dals intervistads cun passadis davart il medem tema u davart la medema fasa da vita or da las intervistas suandantas cun la persuna purtretada. Suenter questa «lavur da cumposiziun» è suandada la lavur linguistica fina: las auturas dal cudesch han transponi la transcripziun verbala en in text scrit ch'ins vegn da leger bain e senza stargpitschar memia fitg sur las atgnadads da la lingua discurrenda – sco per exempel sur construcziuns e plets incumplets, repetiziuns, exclamaziuns, intermezzos per mantegnair la comunicaziun etc. Las transcripziuns en vegnidas repassadas be a moda moderada per mantegnair la frestgezza e spontanitad dal discurs oral. La finimira era da restar uschè damanaivel sco pussaivel dal tun original e da tuttina pudair garantir ina buna chapientscha e lectura dals purtrets.

Ins na duai pia betg emblidar durant la lectura da las biografias linguisticas ch'è sa tracta da texts che s'orienteschan sapientivamain al raquint oral. Pervia da quai è vegnì mantegnì en ils purtrets rumantschs in per atgnadads caracteristicas da la lingua orala (per exempel la fusiun quasi constanta dal verb cun il pronom dal subject, sco tar «meinsa», «hani» etc. en sursilvan – ch'è dentant en vallader er en scrit la furma usitada), u il diever regular d'adverbs tudestgs ch'èn integrads cumpletamain en il discurs oral rumantsch e che na vegnan betg resentids sco plets esters (p.ex. «grad», «also», «aber»). Medemamain è vegnì desistì d'intervenziuns stilisticas memia fermas u da midadas da temp dal raquint – per exempel tar raquints dad eveniments passads en il temp dal preschent (in segn linguistic tipic per ina moda da raquintar scenic-episodica or da la perspectiva dal vivi). Uschia na han las auturas sapientivamain betg eliminà tschertas marcas dal discurs oral spontan ed engaschè en la furma scritta.

In'ulteriura atgnadad dal discurs oral è l'existenza da differentes dialects locals che varieschan per part da vitg a vitg. Cunquai che las biografias linguisticas n'èn betg vegnidas scrites per motivs da retschertga dialectologica e per betg irritar ils lecturs rumantschs ed oravant tut er las persunas ch'emprandan la lingua cun ina lingua scritta nunusitada, han las auturas decidì da betg reproducir las atgnadads dialectalas da Breil e da Sent e da sa tegnair uschè bain sco pussaivel vi da la norma scritta sursilvana respectivamain valladra.

La scrittura cursiva en las biografias linguisticas rumantschas inditescha d'ina vart plets e construcziuns ch'ils partenaris da discussiun han formulà conscientamain en ina lingua estra, da l'autra vart er quels plets ch'els han accentuà ed intunà spezialmain. Germanissem che èn derasads en il discurs rumantsch n'èn perencunter betg marcads cun scrittura cursiva, cunquai ch'els furman ina part integrala dal rumantsch discurren e cunquai che be pletaders linguisticamain fitg conscients e/u activs en organizaziuns da promozion dal rumantsch na dovran per ordinari betg plets emprestads dal tudestg.

Translaziun dal rumantsch en tudestg

Las diesch biografias linguisticas en versiun tudestga èn il resultat d'ina translaziun dubla – da la lingua orala en la lingua scritta e dal rumantsch en il tudestg. Er qua han las auturas empruvà da render visiblas las atgnadads linguisticas da las persunas intervistadas, da reproducir lur vusch e lur register uschè autentic-

main sco pussaivel e da duvrar modas da dir tudestgas correspundentas. Tschertas expressiuns colloquialas ed in diever dal temp per part nunusità en la lingua da scrittura tudestga vulan render transparenta la basa orala dals texts rumantschs.

La dumonda da la translaziun d'ina noziun che cumpara fitg savens ha chaschunà in tschert rumpatesta: il substantiv «Tudestg» (sursilvan) respectivamain «Tudaischs» (vallader) po signifitgar tant «Deutsche» sco er «Deutschsprachige» e po cunquai exprimer tant l'appartegnentscha nazionala sco er quella linguistica. Il medem vala per las noziuns «Franzosen/Franco» («Franzosen» u «Französischsprachige»), «Taliens» («Italiener» u «Italienischsprachige») e «Romantschs/Rumantschs» («Rätromanen» u «Romanischsprachige»). Be darar precischeschan ils intervistads explicitamain per exempel «Tudestg» sco persunas «da lieunga tudestga», per render cler ch'els na manegian betg l'appartegnentscha nazionala ma quella linguistica. La translaziun da quests terms succeda pervia da quai tut tenor context ed interpretaziun. Remartgabel resta il fatg ch'il rumantsch na fa qua strusch differenzas e metta implicitamain sin il medem plaun lingua e nazionala.

En las biografias linguisticas transladas per tudestg inditescha la scrittura cursiva ch'è passadi correspundent en il text original rumantsch è vegnì formulà conscientamain en tudestg (u en in'otra lingua estra), ubain che quest passadi u pled è vegnì accentuà spezialmain.

Finimira e public en mira

Sco quai che Renata Coray e Barbara Strelbel explitgeschan vinavant, han ellas decidì d'edir las biografias linguisticas e lur analisa perquai ch'ellas èn intgandadas dals raquints ritgs e variads e perquai ch'ellas vulan er dar ad in public pli vast invista en la vita da mintgadi rumantscha. Ils intervistads na raquintan betg be d'eveniments, experienschas ed inscuters extraordinaris, mabain er da quels quotidian. Lur biografias linguisticas na cultiveschan betg l'exoticum rumantsch, ellas dattan dentant in'impressiun na dramatisanta e na idillisanta da la vita (linguistica) quotidiana rumantscha.

Il cudesch duai contribuir a la sensibilisaziun per la pli pitschna lingua nazionala e ses pletaders ed augmentar la chapientscha per cuntraversas linguisticas en il Grischun. El mussa per exempel ch'il rumantsch n'è dal tutfatg betg ina lingua moribunda, ma ina lingua che vegn duvrada er da giuovens cun persvasiun e luschezza, ch'il rumantsch grischun sveglia tschertas resistenzas u che l'acquist dal tudestg na capita betg adina senza problems, sco las bunas enconuschientschas dal tudestg tar ils Rumantschs laschan supponer. Ultra da quai datti anc adina persunas en Svizra che na san strusch insatge da l'existenza dal rumantsch.

Tant ils raquints biografic-linguistics sco er las fotografias dad Yvonne Böhler dattan in purtret infurmativ da las persunas preschentadas. Sper in purtret fotografic actual vegn la biografia linguistica mintgamai enritgida cun fotografias or da l'albun da famiglia. Quellas mussan d'ina vart maletgs istorics ed actuals da questa societad purila e muntagnarda. Da l'autra vart èn las fotografias er documents fitg persunals da l'istorgia da famiglia e vita dals intervistads.

La preschentaziun:

Renata Coray e Barbara Strelbel. «Sprachwelten – Munds da linguas». Lebensgeschichten aus Graubünden. Biografias linguisticas rumantschas. Baden 2011.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3555
www.chatta.ch

Las persunas purtretadas

Breil, Dardin, Danis-Tavanasa:

- Tarcisi Livers (*1945)
- Maria Berther-Winzap (*1954)
- Tresa Cristiani (*1961)
- Alfred Cathomas (*1963)
- Natalia Fry (*1981)

Sent:

- Georg Koch (*1944)
- Mengia Monz (*1948)
- Men Luppi (*1953)
- Lidia Domenig (*1955)
- Georg Salomon (*1966)

La Svizra e las Naziuns unidas

La lunga via a la commembranza dal 2002

■ Tras votaziun dal pievel dals 3 da mars 2002 è la Svizra daventada sco in dals davos stadis in summa commembra da l'Organisaziun da las Naziuns unidas. La via vers questa commembranza è stada lunga e stentusa. Ditg han resalvas en connex cun la neutralità impedì quest pass. Dapi si'adesiun s'engascha la Svizra cunzunt per mantegnair la pasch e la segirezza sin il mund. Il 1920, suenter la catastrofa da l'Emprima Guerra mundiala, è sa constituida a Geneva la Societad da las naziuns. Tras votaziun dal pievel dal matg 1920 ha er la Svizra decidì da daventar commembra da questa organisaziun internaziunala ch'aveva la finamira da prevegnir a conflicts tranter singuls stadis.

Ma a la Societad da las naziuns n'èsi betg reussi da preservar la pasch mundiala e la segirezza internaziunala. Ina nova emprova ha fatg l'Organisaziun da las Naziuns unidas (ONU), fundada im-

mediat suenter la Segunda Guerra mundiala. La charta da l'ONU, sutscritta il zercladur 1945 dals 50 commembers fundatur, cumenza cun ils suandants plects: «Nus, ils pievels da las Naziuns unidas, essan fermamain decis da preservar las generaziuns futuras da la crusch da la guerra ch'ha purtà a l'umanità d'ina generaziun gist duas giadas suffrientschas incrediblas.»

E co è sa posiziunada la Svizra? Sin basa d'in rapport d'experts dals 14 da november 1945 è la cummissiun consultativa instituida dal Cussegl federal stada da l'idea che la Svizra duess entrar en l'ONU, sche l'organisaziun saja pronta da reconuscher la neutralità svizra.

In onn pli tard è il Cussegl federal però sa distanzià per il mument d'ina entrada ed ha laschà elavurar in program da trais puncts, tenor il qual la Svizra dueva perseguir bain l'actività da las Naziuns unidas, approvar il statut da la Curt internaziunala da giustizia, entrar en las organisaziuns spezialas e facilitar a las Naziuns unidas da sa domiciliar sin ses territori.

Il 1948 ha la Svizra obtegnì sco emprim pajais l'uschenumnà status d'observatur da las Naziuns unidas. Successivamain è ella sa participada activamain ad organisaziuns spezialas apoliticass sco l'OMS/WHO, la FAO, l'Unesco u l'Unicef.

Ed era l'istorgia da l'intermediaziun da la pasch è lunga en Svizra: gia il 1953 ha la Svizra delegà ses represchentants en la cummissiun d'armistizi en Corea. Adina puspè ha ella mess a disposiziun a las Naziuns unidas spezialists e material en favur d'acziuns per mantegnair la pasch, saja quai unitads sanitaras en Namibia, observaders da las elecziuns en Bielorussia u experts d'armas chemicas ad Aserbeidschan.

Per las Naziuns unidas ha Geneva, ultra da sia sedia principala a New York, furmà davent da l'entschatta la pli impurtanta citad. Durant la Guerra freida valeva la Svizra, grazia a sia posiziun tranter ils dus blocs, sco predestinada per dar alloschi ad organisaziuns internaziunals. En pli han bliers stadis novs stimà la Svizra sco intermediatura, cunquai ch'ella n'ha gi nagin passà colonial. En quels onns ha il pajais surpiglià numerus mandats da protecciun per auters stadis.

Vers l'emprima votaziun dal 1986

Al nivel politic è vegnida inoltrada il 1965 l'interpellaziun Furgler e Hubacher concernent l'examinaziun da la politica estra (inclusiv la relaziun da la Svizra cun l'ONU). En il rapport da gestiun s'exprima il Cussegl federal in onn pli tard en quest senn «che la dumonda d'ina entrada eventuala da la Svizra en l'ONU saja d'examinar vinavant successivamain». La debatta areguard quest passus en il Cussegl naziunal ha purschì a cusseglier federal Spühler l'occasione d'infurmar detagliadamain davent il svilup da las Naziuns unidas durant ils 20 onns da lur existenza e da s'exprimer davent la pussaivladad d'ina entrada da la Svizra cun mantegnair sia neutralità.

A basa dal postulat Bretscher ha il Cussegl federal preschentà il zercladur 1967 in rapport davent las relaziuns da la Svizra cun las Naziuns unidas e lur organisaziuns spezialas (emprim rapport da l'ONU). Ils resultats da quest'analisi han mussà che l'entrada da la Svizra en l'ONU fiss pussaivla e nizzaivla. Las Chombras federalas han acceptà la proposta dal Cussegl federal d'infurmar periodicamain davent l'actività da l'ONU e da las organisaziuns spezialas.

Il 1971 è suandà il segund rapport. Da las conclusiuns è resultà, quant impurtant ch'il svilup da l'ONU ad in'organisaziun universal è per la relaziun da la Svizra cun ella ed en quest connex per la politica da neutralità svizra. Il Cussegl federal ha proponì da surdar l'examinaziun da las rela-

Sedia da las Naziuns unidas a Geneva.

FOTO KATHARINA WIELAND MÜLLER/PIXELIO

ziuns cun l'ONU ad ina cummissiun consultativa.

Il 1973 è sa construida ina cummissiun da 50 commembers cun l'incumbensa da dar a tut «ils circuls e moviments da l'opiniun publica la pussaivladad da s'exprimer plaina libertad davent la furma che las relaziuns da la Svizra cun l'ONU duessan reschaiver en l'avegnir».

Il favrer 1976 ha la cummissiun remess ses rapport e dus documents supplementars scrits da minoritads. Per incumbensa dal Cussegl federal è il rapport vegnì publicat il zercladur dal medem onn. La gronda maioritad da la cummissiun ha approvà l'entrada da la Svizra en l'ONU e menziunà l'universalità da l'organisaziun praticamain verificada sco raschun essenziala da si'opiniun.

Il zercladur 1977 ha il Cussegl federal preschentà in ulteriur rapport davent las relaziuns da la Svizra cun las Naziuns unidas e lur organisaziuns spezialas (terz rapport da l'ONU). Il Cussegl federal è vegnì a la conclusiun che l'entrada da la Svizra en l'ONU saja giavischabla. El ha mess en vista da proponer a las Chombras federalas, en in avegnir betg memia lontan, da sutmetter la dumonda al pievel ed als chantuns e da betg pli preschentar in rapport avant ch'il messadi correspondent saja cumpari.

Il november 1977 ha il Cussegl naziunal preniend enconuschientscha da quest rapport a moda approvanta. Ultra da quai ha el exprimi l'aspetativa ch'il Cussegl federal preschenta «cun la proxima chaschun il messadi e la dumonda per tutgant l'entrada da la Svizra en l'ONU a l'Assamblea federala per mauns dal pievel e dals chantuns, sa basond sin las consideraziuns e conclusiuns cuntegnidas en quest rapport». Il schaner 1978 ha er il Cussegl dals chantuns dà suatientscha a la dumonda da sia cummissiun per affars externs ch'ha proponì d'approvar il rapport dal Cussegl federal.

Il december 1981 ha il Cussegl federal la finala relascha il messadi davent l'entrada da la Svizra en l'ONU. Ma il verdict dal pievel a chaschun da la votaziun dals 16 da mars 1981 è stà fitg cler: be 24,3% da las votantas e votants han ditg gea, entant che 75,7% en s'exprimids cunter l'adesiun; da vart dals chantuns n'hai dà gnanc in sulet cun ina maioritad a favur da la commembranza da la Svizra en las Naziuns unidas.

L'adesiun dal 2002

Suenter la refusa dal 1986 è la tematica d'ina adesiun da la Svizra a las Naziuns unidas stada per il mument giu da maissa. L'on 2000 era la Svizra – cun excepziun dal Vatican – il sulet pajais en tut il mund che na vuleva betg far part voluntarmain da l'ONU. Ma la fin da la Guerra freida aveva gia fatg midar a partir dals onns 1990 il vent en la politica mundiala.

Lentschatta zercladur 1997 ha cusseglier naziunal Remo Gysin inoltrà ina moziun. En quella ha el dumandà il Cussegl federal d'instradar las preparaziuns per l'adesiun a l'ONU. Duas emnas pli tard ha cusseglier naziunal Andreas Gross inoltrà al Cussegl federal in postulat consuttascribit da 84 cussegliers. En quel ha el dumandà il Cussegl federal da preschentar entaifer in onn in rapport davent la relaziun tranter la Svizra e l'ONU. Quest rapport ha mussà surtut ils novs svilupps dapi l'emprima votaziun dal pievel davent l'adesiun a l'ONU ed explitgà quant ferm che la situaziun politica sin plaun mundial e l'ONU en sa midadas dapi lura.

L'iniziativa populara «Per l'adesiun da la Svizra a l'Organisaziun da las Naziuns unidas» è la finala vegnida lantschada il settember 1998 d'in comitè neutral ed inoltrada a la Chanzlia federala il mars 2000 cun 124 772 sutscripziuns valaivlas. A sia seduta da la fin december 1998 ha il Cussegl federal integrà l'adesiun a l'ONU en las finamiras da legislatura 1999–2003.

Il zercladur 2000 ha il Cussegl federal incumbensà il Departament federal d'affars externs d'organisar ina procedura da consultaziun davent l'adesiun da la Svizra a las Naziuns unidas. A quella han participà durant trais mais passa 100 partidas, associaziuns, ovras d'agid e persunas singulas. Il december dal medem onn ha il Cussegl federal preniend enconuschientscha dals resultats da la procedura da consultaziun e surdà al parlament il messadi davent l'iniziativa.

Il 3 da mars 2002 han tant il pievel sco er ils chantuns acceptà l'iniziativa, schebain cun in resultat vaira stgars: 54,6% da las votantas e votants han ditg gea, 45,4% han ditg na; 11 2/2 chantuns han acceptà l'iniziativa, 9 4/2 la han refusà.

A chaschun da la 57avla radunanza generala da l'ONU è la Svizra vegnida recepida senza cuntravusch sco il 190avel commember. «Ils Svizzers en qua. Nus als avain spetgà già daditg» ha ditg il secretari general da l'ONU Kofi Annan durant che la bandiera svizra è vegnida traggia si davent l'edifizi principal da l'ONU a New York ils 10 da settember 2002.

La dumonda da la neutralità

En connex cun l'adesiun da la Svizra a l'ONU è la dumonda da la neutralità adina stada d'impurtanza speziala. Questa dumonda ha manà al na dal 1986 e davent la medema dumonda è la Confederaziun er sa sentida necessitada da prender posiziun en vista a la votaziun dal 2002. Las expectaziuns fatgas lezza giada, pon er valair sco maxima areguard l'engaschament odiern da la Svizra entaifer l'ONU:

«Neutralità vul dir da sa distanziar da conflicts armads tranter dus stadis u grupps da stadis. Ella na munta dentant en na-

gin cas da s'isolar dal mund e da serrar ils eglis visavi la malgiustia.

Betg il davos grazia a sia neutralità è la Svizra restada schanegiada da guerras dapi in lung temp. Ella è adina puspè sa stentada en il rom da sia politica da neutralità e da pasch da cumenzar discussiuns tranter adversaris, d'intermediar tar dispitas e da far pasch.

La neutralità n'impedescha dentant betg da sustegnair consequentamain las mesiras da l'ONU che quella prenda per incumbensa da la cuminanza internaziunala envers in agressur. Pertge che tranter in stadi che rumpa la pasch u cuntrafa a l'ordinaziun internaziunala a moda gravanta e l'entir rest dal mund na poi betg dar ina tenuta neutrala.

Sche l'ONU s'engascha per la pasch, promova la democrazia ed ils dretgs umans, cumbatta malsognas e gida persunas basegnusas u fa frunt al stgaurament dal clima, alura coincide quai tut cun las finamiras da la politica svizra. E sco commember cumplain da l'ONU po la Svizra s'engaschar a moda anc pli efficazia per questas ideas.»

Prioritads tematicas da la Svizra

Dal 1948 al 2002 è la Svizra stada observatur tar ils organs principals da las Naziuns unidas. Ella è er gia stada commembra da tut las organisaziuns spezialas da l'ONU, da bliers fonds, programs ed instituts ed è s'engaschada là per ils interess da l'ONU ch'èn er ils interess da la politica exteriora da la Svizra: promover e mantegnair la pasch e la segirezza.

Tras quai ch'il pievel ed ils chantuns han ditg gea a la participaziun a l'ONU, è la Svizra dapi il 2002 er commembra da l'ONU principala, pia da la radunanza generala, nua ch'ella po s'engaschar anc pli fitg per quests interess.

Las prioritads tematicas da la politica svizra da l'ONU resultan principalmain da las activitads ed iniziativas, tar las qualas la Svizra ha ina posiziun speziala e las qualas giandan ina gronda acceptanza politica a l'intern. Quai è: pasch e segirezza; cooperaziun da svilup ed agid umanitar; protecciun da l'ambient; dretg internaziunal; economia e fatgs socials. Plinavant s'engascha la Svizra che Geneva possa er en avegnir mantegnair sia posiziun internaziunala sco sedia da l'ONU.

La preschentaziun:

Dossier «La Svizra e las Naziuns unidas»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1336
www.chatta.ch

Broschura d'infurmaziun da la Confederaziun.

L'alpegiaziun e sia transformaziun en il decurs dal temp

Ina publicaziun da la Societad svizra d'economia alpestra

■ L'onn 2013 ha la Societad svizra d'economia alpestra (SEA) pudì festivar ses giubileum da 150 onns. A chaschun da quest anniversari è cumparida la scrittira festiva «Schweizerischer Alpwirtschaftlicher Verband: Die Alpwirtschaft im Wandel der Zeit». En furma da curtas resumaziuns vegnan ils singuls aspects da l'economia alpestra e las sfidas actualas er preschentads per rumantsch. Oriundamain è l'economia alpestra sa furmada sco in element essenzial da l'agricultura da muntogna. Per ils cultivaturs d'alps ha giugà tras tut ils temps la creaziun da products d'alp d'alta qualitat ina rolla centrala.

Ultra dals avantatgs economicos sa distingua l'economia alpestra tras ina valur emozionala, marcada da tradiziun e cultura. Ed ozendi è er il turissem conscient da l'attracziun da las alps cultivadas – in fatg che vegn anc a survegnir dapli impurtanza en il futur.

La finala signifitga la chargiada er per ils animals ina midada d'ambient radicala. D'ina vart vegn il metabolismem strapatschà fermamain, da l'autra vart giuandans ils animals ina libertad da sa mover bunamain illimitada.

Pervi d'aspects ecologicos ed en consequenza dal return d'animals da rapina gronds è surtut la chargiada da nursas sa midada fermamain ils ultims onns.

La fundaziun

L'onn 1863 han var 30 persunas da la politica, scienza e pratica fundà ad Olten la Societad svizra d'economia alpestra. L'intent da la societad è vegnì descrit en ils emprims statuts sco suonda: «Augmentar l'economia alpestra e da latgiras, render enconuschentas generalmain prestaziuns excellentas (...) e sustegnair talas cun tutta forza.»

La fundaziun è pia succedida mo gist 15 onns suenter la creaziun dal stadi federal oz. Da lezzas uras mancavan las partidas politicas, perquai vegnivan fundadas savens novas associaziuns. Pli remartgabel che la fundaziun sco tala è perquai il fatg che questa societad è sa mantegnida fin oz. L'istorgia ed il preschent da la Societad svizra d'economia alpestra sa preschentan sco in spivel dal svilup politic, economic e social dal pajais.

Instruments politics a favur da l'economia d'alp

Cun las emprimas leschas federalas areguard l'agricultura èn era vegnids creads ed upliftgads ils instruments a favur da l'economia alpestra, era sche quai n'è betg succedi tuttina spert sco per l'ulteriura agricultura. Sin fundament da l'emprima lescha federala per promover l'agricultura dal 1893 èsi stà pussaivel da construir stallas d'alp e da drenar pastgiras cun subvenziuns federalas. L'onn 1914 è vegnida accumulada ina statistica svizra da las alps.

Era sche la lescha federala per promover l'agricultura e mantegnair la puraria da l'onn 1951 preveseva explicitamain da resguardar las cundiziuns da produczion pli difficilas en l'agricultura da muntogna, hai durà en fin l'entschatta dals onns 1970 fin ch'èn vegnidas installadas a moda duravla las basas per finanziair las meglieraziuns da las alps tras il maun public.

Cun las contribuziuns a l'alpegiada ch'èn vegnidas pajadas l'emprima giada il 1980 ha cumenzà la promoziun sco tala da la cultivaziun dals territoris alpesters – quai betg il davos per franar il regress dal dumber d'animals chargiads.

Cun la limitaziun unitara dals territoris d'alpegiada l'onn 2002 – tenor l'Ordinaziun davart las zonas agricolas – han ultra dals pajaments directes e da las optimaziuns structuralas era las mesiras a favur da la produczion, da la vendita e da la politica regionala survegnì dapli impurtanza.

L'instrumentari existent areguard l'alpegiaziun e la cultivaziun dals territoris alpesters è vast e reconuschì lunsch sur ils cunfins svizzers ora.

Forzas da lavur en l'economia alpestra

Sin las alps lavuran da vegl ennà ils proprietaris, ils miigiurs ed ils emploiads. La buna pastiglia, che deriva da l'agricultura u da la Bassa, unescha en sai blera perseveranza, l'abiltad da lavurar en in team, ina ferma voluntad, in pau savida da management, la capaciad da supportar squitsch e la prontezza da surpigliar responsabladad.

Ils ultims 150 onns èn sa midadas fermamain las cundiziuns da lavurar per il personal d'alp (vias d'access, maschinis che faciliteschan la lavur, saivs electricas, reglaments ed obligaziuns d'annunzia). Cun ils novs urdains e las renovaziuns è ida a perder in toc cultura tradiziunala da chaschar. Las vatgas-mamma ed ils animals da rapina gronds pretendan novas cumpetenzas da la pastiglia. Igl ha vinavant avunda persunas che vulan ir ad alp, ma betg tuttas dattan dumogn a la dira lavur.

Chaschiel d'alp

Il chaschiel d'alp è bain il product da l'alpegiada il pli enconuschent ed exquisit. Quel vala cun raschun sco precursor dal chaschiel dir e lom ch'ins chatta oz en las butias. Il chaschiel da muntogna è però bler da pli che mo in product delizius: el vala sco sinonim per ina qualitat extraordinaria e per la regionalitad.

La Societad svizra d'economia alpestra è tuttavia conscianta dal grond potenzial dal chaschiel da muntogna sco era da l'impurtanza socio-economica e culturala da sia produczion sin l'alp. Per quella raschun è era vegnida fundada in'organisaziun professiunala correspudenta.

Instrucziun e cussegliazion davart l'economia alpestra

La SEA lavura gia adina stretgamain cun las instituziuns d'instrucziun e da cussegliazion ch'intermedieschan la savida generala da l'economia alpestra als purs futurs. Ils accents principals furman ultra da la produczion da pavel e da la tegnida d'animals era la meglieraziun generala, l'administraziun da l'alp e la commerzialisaziun. La stretga collavuraziun garantescha ina cultivaziun effizienta e durabla da quest bain cultural.

Las midadas dals ultims 150 onns en la tratga da muvel, en la produczion e l'elavuraziun da latg ed er en la recrutaziun da personal d'alp han er rendì necessarias ina furmaziun e cussegliazion per l'economia da latg. Ils curs ch'han lieu mintg'onn la primavaira intermedieschan als signuns las enconuschientschas necessarias per la lavur sin las alps da chaschar. Ils curs vegnan manads da cussegliaiders per l'economia da latg, d'inspecturs chantunals, da veterinaris e da perscrutaders d'Agroscope.

Edifizis d'alp

La crisa en l'agricultura durant la segunda mesadad dal 19avel tschientaner ha drizà il focus sin la qualitat da l'economia alpestra. Cun la finamira d'augmentar considerablmain la rendita da l'economia alpestra, prendan ils experts da la SEA sut la marella ils manaschis d'alp a chaschun d'inspeziuns e da curs, e fan en il rom da quels propostas da meglieraziun.

Las propostas concernan per exempel la construcziun da stallas d'alp. Cun agid da quella duai la rendita pudair vegnir augmentada grazia a la pussaivladad da rimnar e sterner consequentamain il ladam. Tar las tegias interessa surtut l'effizienz e l'igiene en ils locals da produczion e main il confort per ils administraturs. A la tschercha da modas da construir favuravlas èsi necessari d'elavurar normas standardisadas.

Il temp suenter la Segunda Guerra mundiala è marcà da meglieraziuns d'alp cumplessivas cun midadas savens marcantas da las structuras d'utilisaziun e da

L'economia d'alp è ina pitga impurtanta da l'agricultura muntagnarda.

FOTO KATHARINA WIELAND MÜLLER / PIXELIO

construcziun. Las vias d'avertura a las alps levgeschan fermamain ils transports e pussibiliteschan en blers cas schizunt in traffic pendular tranter il manaschi en la val e quel si d'alp. Ils ultims onns maina tranter auter ina ferma regressiun da las pastgiras d'alp cultivadas ad ina concentraziun da l'elavuraziun da latg en chaschias centralas ed ad in grond dumber d'edifizis d'alp vids, transformads u decadents. Qua s'avran novas perspectives interessantas, ma era limitadas, per l'agroturissem.

Retschertgar ed evaluar datas da l'economia alpestra

Rimnar infurmaziuns cun retschertgar ed evaluar datas da l'economia alpestra è gia dapi la fundaziun da la SEA l'onn 1863 ina basa impurtanta per chattar novas vias en l'economia alpestra svizra.

Las duas statisticas da las alps – quella dal 1864 e quella dals onns 1892-1912 – èn vegnidas svilupadas, elavuradas e derasadas da la SEA. En il rom da la revisiun dal cataster da produczion agricola da la Confederaziun ha la SEA ultra da quai gidà essenzialmain a rimnar, preparar ed analisar las datas, a basa da las qualas ha pudì vegnir publictà il 1982 il cataster svizzer da las alps cun ils 22 rapports chantunals.

Cun introducir l'onn 1980 contribuziuns da cultivaziun e d'alpegiada per «territoris dischavantagiads» èsi stà necessari da cunfinar il territori a basa dals registers chantunals davart ils cunfins da zona da la Svizra. Il 1982 ha la Confederaziun integrà las datas dal cataster da las alps en quests registers chantunals. Dapi lura è la cunfinaziun dal territori tenor il cataster da produczion agricola e da las alps reglada a moda definitiva en la legislaziun d'agricultura.

Valurs caracteristicas dal territori d'alpegiaziun

Dapi il 1990 fa il territori d'alpegiaziun part dal cataster agricola. 35% dal terren agricola tutga tar il territori d'alpegiaziun e cumpiglia var 560 000 ha. La surfatscha è daventada d'in cuntin pli pitschna, e quai dapi l'emprima relevaziun dal 1892/1912. La raschun per quella digren è il fatg ch'igl è difficil da cultivar las surfatschas d'alpegiaziun, uschia che quella creschan en pli e pli fitg cun chaglias e gaud.

Da l'autra vart pon ins constatar ch'il dumber dals animals che van ad alp n'è betg sa sminuì tuttina fitg. Quai signifitga che las surfatschas restantas vegnan cultivadas a moda pli intensiva.

Sa reduci è en general er il dumber dals manaschis d'alp. L'introduczion da las contribuziuns d'alpegiaziun a partir dal 1980 e l'augment successiv da quella n'ha betg pudì franar quest trend. E quai era sch'èsi consuments stiman fitg ils products d'alp. Surtut ils ultims onns è la produczion da chaschiel d'alp creschida cuntinuadamain. Ils manaschis d'alp restants vegnan damai en general gestiunads pli intensivamain.

L'economia d'alp entaifer la rait internaziunala

La Svizra ch'è situada amez l'artg europeic da las Alps dispona d'ina gronda cumpart da las quasi 200 000 alps e da passa in milliun biestga che passenta la stad sin las alps. Igl è damai evident ch'ella sto s'occupar da numerusas sfidas e dumondas che pertutgan ils territoris d'alpegiada da noss pajais vischins.

Perquai èsi gist uschè evident ed inditgà ch'èsi gremis responsabels per l'economia alpestra da quests pajais s'inscuntran per sa barattar e per infurmar in l'auter davart lavurs e projects actuals. Il Congress internaziunala davart l'economia alpestra (IAT) che vegn organisà regularmain è ina plattforma ideala per tals inscunterns.

Ultra da quai contribueschan represchentantras e represchentantras da la SEA cun lur experientschas e lur savida d'experts a perscrutaziuns e studis internaziunals e sustegnan perscrutaders, scienzads ed autoritads en cas da basegn era cun datas ed ulteriur material da basa.

Perscrutaziun davart ils territoris d'alpegiada

En l'economia alpestra datti adina puspè midadas che na pon betg vegnir decleradas cun la savida actuala. Per serrar talas largias vegn il territori d'alpegiada svizzer perscrutà regularmain.

In proceder scientific sistematic permetta d'examinar e d'optimar las propostas per soluziuns pussaivlas. Uschia han dumondas specificas da l'economia alpestra svizra adina puspè pudì vegnir elavuradas scientificamain durant ils decennis passads.

Malgrà divers programs da perscrutaziun naziunals ed internaziunals manca fin oz ina vista generala da las perspectives futuras da l'agricultura da muntogna e da l'economia alpestra en Svizra. Perquai sa fatschentan actualmain gist trais programs da perscrutaziun cumplessivs cun questas zonas: Agrimontana, Mountland ed AlpFUTUR.

Undrientschas tras la SEA

Gia ils fundaturs da la Societad svizra d'economia alpestra avevan la finamira da preschentar ad in public il pli vast pussaivel manaschis d'alp che funcziuneschan bain e ch'èn innovativs. Perquai undravan els cun in premi u in diplom ils proprietaris ed ils cultivaturs d'alps tgriradas bain ed a moda duravla.

Las taxaziuns d'alps da la SEA èn sa svilupadas en il decurs dal temp ad in instrument impurtant per optimar l'economia alpestra. Fin oz munta l'undrientscha tras la SEA ina gronda reconuschientscha per ils proprietaris ed ils cultivaturs da las alps diplomadas.

Malgrà las numerusas midadas en quest champ vegn l'economia alpestra en Svizra ad avair er en il futur in'impurtanza centrala. Perquai duain las prestaziuns dals pasters e dals proprietaris era vegnir undradas vinavant tras la SEA.

Vita da mintgadi e dis da festa – la cultura alpestra

La cultivaziun durabla da las alps dapi tschientaners è la pli impurtanta expressiun da la cultura d'alp che resulta da quai che l'uman crescha cun cultivar las alps: l'organisaziun e l'administraziun, l'utilisaziun e las construcziuns, ils utensils e l'iseglia, l'allevament da muvel, la produczion, la conservaziun ed il transport da products, las disas da cuschnar e da mangiar, la relaziun cun il fiu, l'aua e l'aura, la scolaziun, la collaziun cun la natira ed ils fatgs da sanadad, l'ospitalitad, l'alpegiaziun, las activitads religiusas e socialas.

Ina part da la cultura d'alp è la preschentanaziun da sasezza a moda figurativa, litterara e teatrala. Plinavant vegn la vita d'alp undrada en l'art figurativ, en la musica classica ed en la litteratura e survegn uschia access a l'istorgia culturala. Oz è ella er inventarisada sco ierta culturala immateriala, quai che gida a mantegnair las tradiziuns existents.

La preschentanaziun:

Societad svizra d'economia alpestra (ed.). L'economia alpestra e sia transformaziun en il decurs dal temp. Scrittira festiva a chaschun dal giubileum da 150 onns. Berna 2013.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=827
www.chatta.ch

Las aventuras da Xena Ruinatscha, detectiva privata

■ **Xena Ruinatscha, la detectiva cun ferma bratscha, è ina detectiva suverana. Nagin e nagut na po impedir ella da chattar ora la vardad e da schliar ils cas. E mintgatant è perfin Baseli, ses partenari, in agid, sch' i sa tracta da chattar puspè glimajas spardidas u sch' ina banda da laders sto vegnir tschiffada...** Ils crimis da Xena Ruinatscha, scrits da Manfred Veraguth, èn adattads per uffants da 7 fin 13 onns. En il decurs dals onns 2004/2005 ha il Radio Rumantsch emess radund 20 cas (cun las vuschs da Nadja Cadonau sco Xena, Manfred Veraguth sco Baseli, Erwin Ardüser e Georgina Janki: ulteriuras rollas). Las singulas episodas han ina lunghezza da radund 8-10 minutas. Ina schelta da sis crimis è plinavant cumparida il 2005 sin disc cumpact e vegn preschenta da qua in pau pli a fund.

Chaus ch'èn morts, na giappon betg

Xena Ruinatscha è gist s'installada en ses biro e cumenza plain schlantsch sia nova lavur sco detectiva. Ses partenari, l'advocat Baseli Cafoghel, aveva publictà il di avant il suandant inserat en la gassetta: «Dovras ina detectiva cun ferma bratscha? T'annunzia tar Xena Ruinatscha!»

La finala s'annunzia l'emprim client. Igl è in possessur da chaun che dumonda Xena da sclerir tgi ch'haja dà tissi a ses doberman. E propi: en il cup da magliar dal chaun èn anc restanzas e tranter quellas sa chattan graunins blau stgirs da tissi da mieurs.

Xena discorra cun ils vischins e vegn a savair che l'um e ses chaun n'èn betg gist bainvis. La finala chatta Xena or ch'il possessur sez è il delinquent. El n'era betg vegni da dressar il chaun ed al aveva la finala tissientà per betg stuair conceder ch'el haja disditg.

Gudagnar a tut pretsch!

Ina mamma telefescha a Xena. Cun ses figl na saja insatge betg en urden dapi ch'el gaja a trenament da ballape. Arrivada tar la mamma, vegn Xena a savair ch'il figl ha gist gi in'attatga dal cor. «El aveva bain in sbagl dal cor, ma gist in'attatga... El ha pir 16 onns...»

La mamma è persuadida ch'igl ha da far insatge cun ses trenament da ballape. Xena va a la piazza da ballape e sa metta a la tschertga da fastiz. La notg entra ella en la chamona dal club e chattat satgets che cuntengan ina pulvra alva – in preparat da doping. En quel mument arriva il trenader – ma cun sia bratscha ferma vegn Xena da tegnair ferm il delinquent fin che la polizia arriva.

Il rinnader da glimajas

Il terz cas da Xena Ruinatscha è in pau mutschignus – el ha numnadain da far cun glimajas e lindornas. In rinnader da glimajas declera a Xena ch'i sajan vegnids engulads intgins da ses exemplars ils pli custavels. El suspecta signur Casti, in auter rinnader, ch'al aveva dumandà adumbatten da pudair cumparar intginas da sias glimajas.

Ma cura che Xena arriva tar signur Casti chatta ella la polizia en acziun – il suspect è numnadain vegni sturni. Sco culpanta vegn la finala tschiffada Maja Studer, l'amia da signur Casti. Ella era stada pli baid l'amia da l'emprim rinnader da glimajas; la finala aveva ella bandunà quel, perquai ch'el aveva dapl interess per las glimajas che per ella. Cun signur Casti daventava uss il medem; ed ella al ha vuli metter or da via uschia che la culpa crodia sin l'auter rinnader da glimajas.

Il plaz striunà

Igl è l'emprim d'avust e Xena sa legra sin ina festa patgifica – ma i dueva vegnir auter... In emplotà da vischnanca s'annunzia tar ella e di che la laina per il fiu da l'emprim d'avust svaneschia trasor. I fa schizunt la currella che la piazza dal fiu d'emprim d'avust saja striunada!

Ma interessantamain insistan precis ils dus lavurers ch'han da far il nov mantun ch'i saja en striegn. E propi: Xena scuvra ch'els vulan be tegnair davent da la piazza aspectatur – per laschar svanir els sez la laina.

La banda da laders

Igl è temp da vacanzas e Xena va en il bogn avert. Tutenina curra in mattatsch sper ella vi e tschiffa sia tastga. Sa chapescha che Xena po tiers il lader ed al dat in brav lavachau.

Ma strusch che Xena ha bandunà il bogn, sto ella puspè curren suenter a giuvenots ch'han spoglià ina butia. E quel ch'ella tschiffa è puspè il medem sco en il bogn. Ma Xena smina ch'el è be la roda flaiva d'ina banda da laders giuven.

Xena sa metta a la guetta en ina butia da telefonins e po la finala metter a ferm la banda. Ed il mattatsch che Xena aveva tschiffà duas giadas? Quel confessa ch'els giuven al hajan sfurzà da commetter ils ladernitschs. Ed el dat uss a sia vita ina nova finamira e vul daventar in bun detectiv sco Xena!

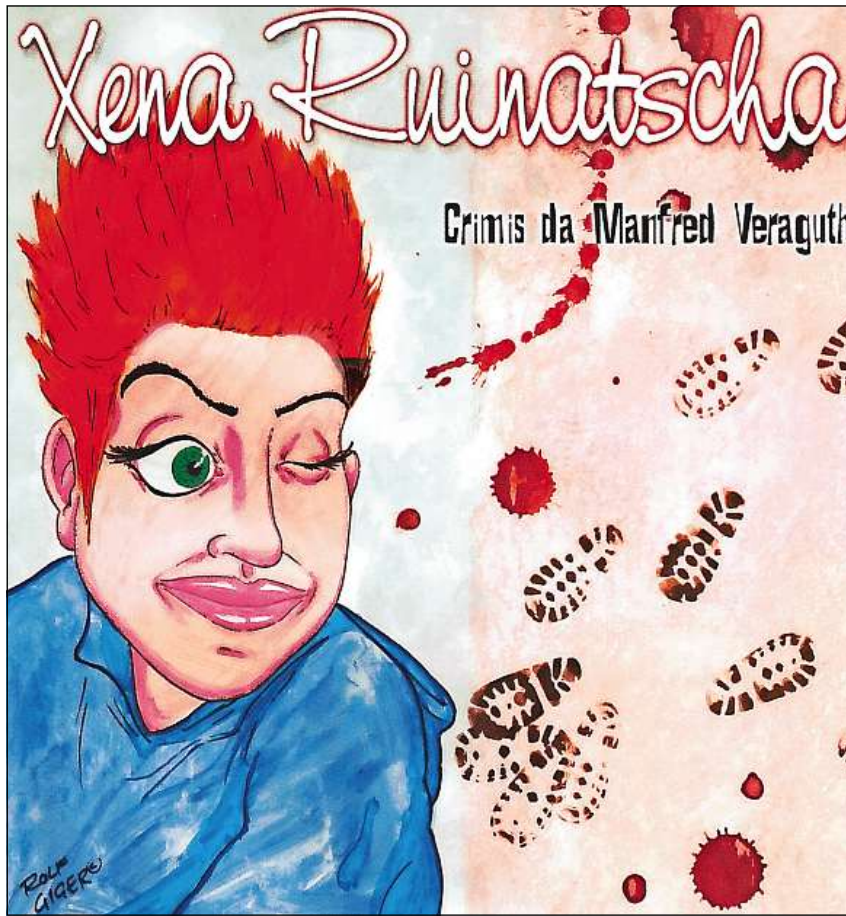
Il stgazi

Ina dunna s'annunzia tar Xena e di che ses um na saja betg pli turnà d'ina tura en in cuvel. Xena e Baseli van a guardar e chattan l'um mort en il cuvel. La clienta è consternada. Ma ella manegia che quai haja stuì vegnir uschè lunsch: ses um haja perscrutà cuvels e cuvels a la tschertga d'in stgazi, ma n'haja mai chattà insatge. Ed ussa quest accident tragic!

Xena però na crai betg ch'i sa tracta d'in accident e returna en il cuvel. Là frunta ella sin in um che metta objects traglichants en in satg. Cun sia ferma bratscha vegn Xena d'al tschiffar e metter a ferm. L'um aveva propi chattà cun ses collega in stgazi, ma cuntrari a lez na vuleva el betg surdar il stgazi a la vischnanca, mabain vender il sin il martgà nair ed uschia daventar ritg. Or da

Tgi ha tissientà il chaun?

Cuverta dal disc cumpact.

la disputa en il cuvel era daventà in cumbat, in cumbat mortal. E per tegnair tut discus, leva l'assassin transportar il stgazi mo zic a zic e mo da stgir or dal cuvel.

Las ulteriuras episodas en survista

La creatira terribla: Esser detectiva n'è betg adina ina chausa simpla. En quest'episoda sa chatta Xena tuttenina en in gaud spess e stgir davos in pèr pigns. Ses client ha fatg ina scuverta terribla – e Xena duai confermar quai ch'el ha vis...

Il rapiment: Il star da musica Mauro è vegni rapinà! Èsi pervi da sia musica, èsi pervi da sia persuna – tgi sa? Tge cletg che la detectiva Xena Ruinatscha è gist al lieu cura ch'i capita. Cler ch'ella vegn da schliar il cas. Ma co?

In'istorgia da Nadal: Curt avant Nadal vegn Xena clamada en in grond negozi. D'ina maisa cun rauba da Nadal svaneschan là mintga di in pèr chaussas. Sin ils videos da las cameras da surveglianza n'è però da vesair nagut. La finala vegnan a la glisch laders ch'ins n'avev mai sminà.

Scola da skis: En quest'episoda accumulognan ils auditurs la detectiva Xena Ruinatscha a scola da skis. Ina mamma la ha tramess là, perquai che ses dus uffants èn l'entir di absents – e quai malgrà ch'els èn annunziads tar la classa da skis. Nua èn ils dus uffants l'entir di?

Tschaiver mortal: Da tschaiver na vegn betg mo festivà, sunà e sa maschrà, durant tschaiver succedan era tut autras chaussas. Uschia per exempel la mort d'in um en ina butia da costumes. Tge è pomai capità?

Il plan misterius: In um vegn tar Xena cun in plan ch'el ha iertà. Sin quel èn da vesair las conturas d'ina baselgia e massa cifras e bustabs misterius. La finala reusseschi a Xena e Baseli da chattar questa baselgia. Tgi sa, tge misteri ch'è zuppa là?

Il vandal: En quest'episoda è Xena Ruinatscha confruntada cun vandalissem. E nua ch'igl ha vandalissem hai er in vandal. U èsi forsà tut auter che quai ch'i para? La detectiva Xena Ruinatscha ha da far la pel plaina per chattar la dretga resposta sin questa dumonda.

Ils gorillas svanids: Xena Ruinatscha vegn clamada en il zoo – là èn svanids in pitschen gorilla e sia mamma. E pauc pli tard arriva ina brev cun la pretensium d'engrondir la chasa da gorillas. Tgi sa zuppa davos quest rapiment e tgi pretenda talas chaussas?

A la staziun: Questa giada è Xena Ruinatscha a la staziun. Qua regia in vair caos: las uras na funcziunan betg, ils chanasters vegnan cupitgads regularmain e grafts decoreschan las paraids. E sco detectiva da vaglia sa metta Xena immediat a la tschertga da fastiz che pudessan manar tar ils culpants.

Ils spierti da la notg: Tar Xena Ruinatscha datti spierti, u almain en quest'episoda. Quella maina la giuvna detectiva tar ina dunna che abitescha en ina chasa veglia. Si surchombras da questa chasa pari propi d'avair spierti. Tgi u tge sa zuppa davos quests spierti?

En scola: Xena Ruinatscha vegn clamada en ina scola. In scolast suppona numnadain ch'i vegnia prendi drogas en sia scola. Ma igl è tut auter che simpel per Xena d'intervegnir insatge da las scolaras e dals scolars.

Ils cactus: Quest cas maina Xena e Baseli en in chastè che sa preschenta sc'ina fortezza. En quel tgira la possessura cun grond quità ses curtin tropic. Ma co èsi pussaivel ch'i vegnan adina puspè engulads cactus d'in lieu uschè segir?

La fin da l'onn 2005 è la seria da crimis da Xena Ruinatscha ida a fin cun trais ulteriuras episodas, numnadain Enguladitsch en la halla, Il recept da tschigulatta e Nua è il Bambin?

Prova da text

Per dar in'impressiun dal stil dals crimis suonda qua l'emprima part da l'episoda «Chaus ch'èn morts, na giappon betg»: «I va adina tgunsch, sch'ins prenda a mauns ina nova lavur – uschia sun jau ida plain schlantsch en mes nov biro. El sa chattava al plaunterren da la chasa, nua che Baseli Cafoghel aveva sia pratica d'advocats. Baseli era mes partenari, el aveva manegià da magari pudair durrar ina detectiva per far retschertgas tar in da ses cas, uschia che nus avevan gist avert in biro da detectiv – cun mai sco detectiva. Ma l'emprim di n'hai jau betg spetgà blera lavur.

Sco emprim hai jau controllà mes mails – ma l'inserat che Baseli aveva publictà ier en la gassetta n'aveva anc betg gi effect. Nagin n'aveva reagì sin l'annunzia: «Dovras ina detectiva cun ferma bratscha? T'annunzia tar Xena Ruinatscha!» Il telefon scalina.

Xena: Ruinatscha! (pausa) Cun ferma bratscha, gea! (rir ironic – pausa, lura violentada) Na, jau na gid betg a midar chasa! (penda si) Quest stoda inserat! Jau avess fatg meglier da betg tadlar sin Baseli, quel advocat da la bell'aura! Quel n'ha nagin'idea da reclama...

Il telefon scalina puspè.

Xena: (prenda giu il telefon) Pel diavell! Jau hai bain ditg che jau... aha, gea, Ruinatscha, la detectiva, perstgisai. Sa chapescha. Na, na, ina malchapientscha...

Malgrà mias smaladicziuns eri gartegià da persvader l'um al telefon da mias qualitads – mes emprim client. Igl ha fatg la parita d'esser ina lavur simpla – l'entschatta è dentant stada tut auter ch'in bel guardar...

Mes client m'ha mussà il cadaver da ses chaun – in doberman che fascheva davairas nauscha figura.

Client: Insatgi ha dà tissi a Cuno oz en damaun!

Xena: Na vulais betg ir cun Voss chaun tar in veterinari? Forsa n'è el betg vegni tissientà, ma mort d'insatge auter...

Client: Mort d'insatge auter – ma da tge pomai? Jau n'hai betg engaschà Vus per far da sabiutta, mabain per sclerir tgi che ha dà tissi a mes chaun!

Damai che l'onurari n'era betg mal e ch'jau na vuleva betg gia tagnar tar mes emprim cas, sun jau ma messa a la tschertga da fastiz. En il cup da magliar dal chaun eran anc restanzas e tranter quellas propi tissi, quests graunins blau stgirs che tut quels han a chasa, als quals gia il pled «mieur» u «ratun» fa tut pelgiagliana...

Il possessur dal chaun n'ha betg pudì dir, tgi che pudess esser stà il malfatschent. Uschia hai jau discurre l'entir di cun ils vischins. Ina lavur malempennavla, oravant tut perquai che nagin na pudeva savurar ni chaun ni possessur. Ina dunna pli veglia ha manegià ch'ella saja cuntenta ch'il chaun saja davent.

Dunna veglia: Vus stuais savair, quest chaun marsch giappava l'entir benedi di – ed il mender: el fascheva sia fatschenta en mes iert!

Xena: Na vegn betg ad esser! Ma forsà che cac da chaun ha in effect positiv sin il svilup da la salata!

Dunna veglia: Tgi sa, ma mia salata crescha era uschia stupent – saja sco ch'i veglia, quest chaunochel na vegn mai pli a mulestar insatgi!

Il chaun era crappà, ils vischins cuntents... ed il tissi era il sulet fastiz – in fastiz che na manava nagliur. Betg gist bunas premissas per l'emprim di da lavur d'ina detectiva!»

La preschentaizun:

Manfred Veraguth. Xena Ruinatscha. (DC). Cuir 2005.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=145
www.chatta.ch

Il Pass dal Son Gottard e ses ospizis

■ **L'istorgia dal Pass dal Son Gottard sa lascha divider en quatter fasas: il temp avant l'avertura da la Val Scalina (fin il 12avel tschientaner), il Gottard sco via da sauma (13avel fin 18avel tschientaner), la via da transport charrabla (a partir dal 1830) ed il transferiment successiv dal transport da martganzias e da persunas da la via da pass en ils tunnels da viafier (1882) e d'autos (1980).** Surtut a partir dal 19avel tschientaner n'ha il Pass però betg mo servì al transit da martganzia e da persunas, mabain è er stà collià cun il giudiment da la cuntrada alpina e cun l'excursiun turistica. Tut quests aspects sa reflecteschan er en il svilup da l'ospizi e dals ulteriurs edificis che sa chattan sin il Pass, sco quai che mussa in guid edì da la Societad d'istorgia da l'art en Svizra.

La chaplutta

La chaplutta (5) è deditgada al sontg ch'ha dà il num al Pass. Incorporada en l'ospizi vegl n'è ella bunamain betg d'enconuscher da dadora, malgrà ses pitschen clutger.

L'onn 1975 han ins scuvert duas apsidas che faschevan part da las duas emprimas fasas da sia

construcziun: l'emprima è preromanica (probablmain da la carolingica tardiva), la segunda romanica.

L'emprima chaplutta dal Gottard sa lascha enserrar en il context d'ina giudida dal territori en consequenza da la colonizaziun tras impuls monastic. Ma il sancruari è era chapibel sco perditga d'ina traversada pussaivla da la ruta che liava Saint-Maurice cun Cuira (dus uestgjeus fitg vegls) e che manava sur la Leventina en la Lombardia.

L'edifiz romanica, bain dal 12avel tschientaner, correspunda a l'emprima menziun scritta d'ina baselgia sin il Pass, consecrada probablmain tranter il 1166 ed il 1176 da l'uestg S. Galdin e deditgada a S. Gottard, uestg da Hildesheim, ch'era vegni canonicà curt avant. Il 1230 è suandada in'ulteriura consecraziun da la chaplutta tras l'archuestg da Milaun, Enrico Setala.

La davosa fasa da construcziun, quella ch'ins vesa oz, è il resultat da la transformaziun exequida l'onn 1687. Ins ha utilisà la nav existenta, ma ha destrui l'apsida romanica e construi in'otra en furma pentagonala.

La gronda stima ch'il Gottard giudeva sa mussa era en processiuns e pelegrinadis ch'ils abitants da las tsching vals circumdantas faschevan mintg'onn tar la chaplutta sin il Pass; questa isanza è probablmain d'origin medieval. Pliras plaivs faschevan ina processiun votiva: la Val Formazza il di senter S. Gion Battista (ils 25 da zercladur), la Cadi (Mustér) la vigilia da S. Pieder e Paul (ils 28 da zercladur); la Val d'Ursera ed il Vallais (Goms) il di senter S. Pieder e Paul (ils 30 da zercladur), Airolo il di da S. Marsellina (ils 17 da fanadur), Quinto il di da S. Maria Madlaina (ils 22 da fanadur) e Bedretto da S. Luregn (ils 10 d'avust).

Ilis abitants da la Val Formazza avevan senza dubi la pli lunga via. Ilis 25 da zercladur, da bella u da mal'aura, surmuntavan els il Pass da San Giacomo, descendevan la Val Bedretto ed ascendevan il Gottard fin a l'ospizi, in viadi da 40 kilometers. L'ustier da l'ospizi deva tschaina ed albiert per in pretsch fixà en daners u natiralias.

L'emprim ospizi u l'ospizi da la vischnanca

L'ospizi dal Gottard (8) vegn menziunà a scrit per l'emprima giada il 1237. Ma cura è el vegni fundà e da tgi? Cun agid da funtanas na sa lascha questa dumonda betg responder: ils incendis da 1736 e 1877 han privà ils archiv d'Airolo da tut lur documents. L'archiv dal Son Gottard è vegni destrui u sparaglià tras ils eveniments da guerra dals onns 1798/99 e da l'incendi da 1905.

L'ipotesa d'ina fundaziun religiosa vegn sustegnida dal fatg che l'ospitalier, quai vul dir il gerant u custos da l'ospizi, sa numnavà durant tschientaners «frar», schebain ch'el era in laic. Descrit è l'ospizi dal Son Gottard il meglier en ils rapports da las visitas pastorales fitg ritgs da notizias pertugant las plaivs da las vals Leventina, Blegn e Riviera che faschevan part da la diocesa da Milaun fin il 19avel tschientaner. En in rapport dal onn 1602 pon ins leger: «En la vischinanza da la chaplutta sa chatta in edificiu pulit grond, en il qual ils viandants giudan ospitalità ed albiert, ils povers trais dis gratuitamain. Els dastgan restar er pli ditg, sch'els na sa sentan betg bain u sche la mal'aura pretenda quai, surtut cur che las forzas da la naiv, da l'aura e dal vent fan malsegira la via e cur che l'aura da favugn fa dar crappa giu dals precipizis. Quest edificiu cumpiglia divers locals en il plaunteren, cun chombras, cantinas, ina susta per conservar la rauba da transport ed in grond uigl.»

L'avrigl 1607 «en ils schuldads tudestgs passads raffond e donnegiond talmain», che la vischnanca d'Airolo ha stuì spazzar l'ospizi e reconstruir el danovamain «en meglra e pli segira furma». Ma strusch duatschient onns pli tard è returnada schuldada da plirs pajais – e l'emprim ospizi dueva ir en muschna per adina (cf. sutvart).

La chaplutta dals morts

L'emprima giada è la «chaplutta dals morts» (10) vegnida menziunada il 1577 en ina brev da S. Carlo Borromeo als abitants d'Airolo: el ha cumandà da renovar il pitschen edificiu che saja adina avert e da procurar che l'ossa dals morts vegnia conservada en dignità. Ma be 25 onns pli tard è ses cusrin Federico Borromeo fruntà sin la medema situaziun: «Betg lunsch davent da la baselgia e da l'ospizi dal Son Gottard sa chatta ina chaplutta averta. Ses fund è in grip concav, en il qual ins vesa in pèr cadavers. Ins di ch'è saja usit da deponer en quest lieu ils morts, cur che lur confessiun u religiun è nunconuschenta. Quests poverets han ins chattà sin il Pass schelads da la fradaglia, stenschentads da la naiv u sturnids e disfigurads crudaiavamain da la crappa rudlada giu da las autezzas.» Durant ils cumbats tranter ils Franzos ed ils Austriacs e Russ sin l'aut dal Pass l'onn 1799 ha la chaplutta servì tenor la tradiziun sco carner per l'ossa dals crudads.

La chasa dals chaputschins u l'ospizi vegl

Gia il 1602, a chaschun da si'emprima visita en la Leventina, ha il cardinal Federico Borromeo pensà da promover en maniera concreta l'assistenza spirituala dals viandants daditg tralashada. 1613 ha el destinà ina summa annuala da 50 scudis da sias atgnas entradas per finanziar la construcziun d'ina chasa per in spiritual. Ma la vischnanca d'Airolo ha gi tema da survegnir adossada la chargia dal mantegniment e sustegn dal sacerdot. Per superar tuts impediments ha Borromeo oblià sasez e ses successurs cun in document notarial da pajar tut ils custs da construcziun e mantegniment da la chasa ed il sustegn dal spiritual. Uschia han ins tschentà il 1623 il crap da fundament da la «chasa dal sacerdot» ch'è vegnida engrondida e reconstruida successivamain; ella porta oz il num «ospizi vegl» (6). La chasa sa chatta da la vart meridionala da la baselgia.

Là stevan avant duas tegias d'alp. Per indemnisar il terren già tschernì il 1613 e per cumpensar la perdita da las duas tegias han ins concludì ch'il cardinal fetschia construir sin agen cust in'annexa a l'ospizi da la vischnanca vischin.

La baselgia han ins laschà per il mument sco ch'ella era. Al sacerdot èsi vegni scumandà da dar da mangiar e da baiver ed albiert per daners per evitar la rinfatscha ch'el «fetschia l'ustier». Ilis quatter spirituals (tranter il 1629 ed il 1636) n'han però betg supportà ditg las cundiziuns displaschavlas d'abitar; las chombras eran stretges e las paraisds pauc isoladas cunter la fradaglia. Suentar la mort dal

Sin il Pass dal Gottard.

cardinal Borromeo è la chasa dal sacerdot vegnida bandunada.

Gist daventà archuestg da Milaun, ha Federico Visconti tschertgà da remediar la situaziun e proponì ina scuntrada cun la regenza uranaisa per schliar tranter auter er il problem da l'assistenza spirituala sin il Pass dal Son Gottard. Questas stentas èn reussidas il 1682 cur che la chasa è vegnida affittada als chaputschins; quels en restads là cun paucas interrupziuns en fin il 1841. Il Collegi Helvetic da Milaun ha contribuì annualmain 100 scudis imperials per la vivonda dals dus paders.

L'onn 1687 è la chaplutta vegnida engrondida cun agiutar in chor pentagonal. Il 1731 han ils dus spirituals er obtegnì la permissiun d'engrondir la chasa. Ins ha fatg quai da maniera ch'il tetg cuvra cun in'ala la chaplutta e cun l'otra l'ospizi, al qual è vegni agiuntà in plaun.

La lavina dals 10 d'avrigl 1774, descendida dal Monte Prosa, ha però destrui la susta e donnegià er la baselgia ed ils dus ospizis. La reconstrucziun da l'ospizi dals chaputschins è vegnida terminada il 1777. I sa tracta da l'edifiz ch'ins vesa anc oz e ch'è enconuschent sut il num «ospizi vegl».

Da l'istorgia da l'ospizi en il 20avel tschientaner è da menziunar in incendi il 1905 sco er il fatg che quel è restà il 1947 per la davosa giada avert era durant l'enviern.

La stalla

Quest edificiu octogonal singular (7) è vegni construi suenter la lavina dal 1774. Pli baud serviva el sco stalla da chavals. En in rapport dal 1783 vegn quest uigl descrit sco capodovra, perquai ch'ils pantuns dals chavals sajan distribuìs ordvart razionalmain: 47 chavals hajan lieu en quest spazi uschè limità. Davaira, 7 chavals avevan pantun avant mintgina da las 6 paraisds disponiblas e 5 vegnivon liads vi dal parsepen construi enturn la colonna da mir situada en il center; ella porta l'entira construcziun.

La destrucziun da l'emprim ospizi

L'onn 1799 è stà fatal per l'ospizi principal dal Son Gottard. En rom da las Guerras da coaliziun era la Svizra occupada d'armadas estras. Ina garnischun franzosa ha passentà l'enviern en l'ospizi e devastà quel; pli tard han schuldada austriaca e russa cumpletta la destrucziun. L'ospizi dals chaputschins percenter è resta sidretg, er perquai ch'ils dus spirituals n'al han betg bandunà durant las acziuns da guerra.

Da l'ospizi principal è be restada la miraglia sfratgada. Ma er la chasa dals chaputschins n'ha betg pli retschet la subvenziun annuala da la diocesa da Milaun or dals fonds dal Collegi Helvetic; quella han ils Franzos dissolvì tar l'occupaziun da la citad. Suentar la partenza da pader Lorenzo ha la vischnanca d'Airolo avert sin agen cust l'ospizi mez bandunà. Ella ha reparà ils indrizs cun agid da collectas ed engaschà in ospitalier.

La susta veglia

L'onn 1830 è stà ina data istorica per il traffic transalpin: Il stradun che collia il chan-

tun Uri cun il Tessin è vegni terminà ed avert per il traffic da chars e charrotschas. Uschia è ida a fin l'epoca dal traffic da sauma ed ha cumenzà quella da las charrotschas, terminada bundant in mez tschientaner pli tard da la viafier ed alura da l'automobil.

L'ospizi dals chaputschins daditg negligi n'era anc betg danvanz, el ha dà albiert a viandants povers u pauc bainstants. Ma el na pudeva betg pli satisfar als basegns dals ritgs pretensius. Il chantun ch'ha substituì la vischnanca d'Airolo en la gestiun dals edificis sin il Pass, ha perquai laschà construir in hotel en vischinanza dal Lago della Piazza.

Uschia s'auza dapi il 1834 sin il Pass l'edifiziu il pli marcant ed architeconicamain il pli interessant (ch'ins po anc adina ammirar en sia parità quasi intacta). Oz vegn el numnà «Susta veglia» (1), e quai betg senza raschun: in vast local surviva sco magasin per la rauba da transport, per la quala il chantun incassava il dazi. Sut il medem tetg spaziu da quatter alas sa chattavan l'hotel cun chombras ed indrizs da servetsch, la duana u il magasin da la rauba da transport, l'uffizi da dazi, la remisa per las charrotschas e schlieusas, il clavà e las stallas per chavals e per bovs ch'ins duvrava per fullar tras la naiv. L'hotel aveva num Son Gottard ed era reservà als clients pli bainstants.

La midada frequenta dals gerants mussa che l'hotel, ch'ha mai servì sco ospizi, è vegni dirigi be cun gronda fadia il curt temp da si'existenza. In da blers motifs era la concorrenza da l'ospizi uschè damanavel. La finala ha il chantun decidì da vender l'entir edificiu che nagin na vuleva prender si curt avant l'avertura dal tunnel da la viafier. Il 1883 al han acquistà ils Lombardis e declassà sco chasa da deposit.

L'era Lombardi

Suentar ch'il chantun aveva fatg construir l'hotel «per ils viandants bainstants e per diaver commerzial», han ils vischins d'Airolo, persvas ch'ina meglra conjuntura offria novas pussaivladads, planisà la reconstrucziun da l'ospizi da la vischnanca sin las ruinas existentas. La regenza chantunala ha bain apprezzà l'idea, ma declerà ch'il Pass dal Gottard saja per il mument dotà avunda cun edificis «a favur dal commerzi e da l'umanità».

Ins è alura puspè s'occupà da l'ospizi dals chaputschins (ch'ins aveva cumenzà a numnar ospizi vegl per distinguer el da l'hotel cun duana gist avert). Ilis paders chaputschins, returnads l'onn 1837, han bandunà il 1841 definitivamain lur ospizi d'antruras.

L'emprim d'october 1841 ha la regenza affidà la gestiun da l'ospizi ed il quità per ils viandants a Felice Lombardi, cun tut ils duairs d'in ospitalier da muntogna, sumegliants a quels da ses collegas dals tschientaners passads. Sut sia direziun prudenta e rigurusa ha l'ospizi acquistà ina reputaziun daventada proverbiala, sco la tradiziun orala e scritta mussa.

continuvà l'ovra paterna ed ha extendì quella daventond proprietari da trais hotels ed in piunier da l'industria d'esters en la part superiura da la Leventina. Senza tema da la nov'epoca da la viafier ha el laschà projectar visavi la susta l'Albergo Monte Prosa (dapi il 1982 Albergo Son Gottard) ch'è vegni avert il 1866 ed ha acquistà immediatamain reputaziun internaziunala (2).

En in'acziun publica, a la quala be Lombardi ha concurrì, ha il chantun cedi ad el l'ospizi «cun l'obligaziun da restaurar quel immediatamain en maniera cunvegnetta, da mantegnair adina l'edifiziu e laschar abitar là almain ina persuna era l'enviern».

Ses figl Gottardo il vegl ha surpiglià l'entir complex d'edifizis. Suentar sia mort il 1934 èn succedids fin il 1947 ses figls Gottardo il giuven ed Emanuele, il qual ha dirigi vinavant l'ospizi en fin ch'el è sa retratg l'onn 1972. Uschia è ida a fin l'epoca dals Lombardis ch'han dirigi durant quatter generaziuns l'ospizi, in'istituiziun meritaivla ch'ha prestà bler, betg be sin il plaun umanitar.

La Fundaziun Pro Son Gottard

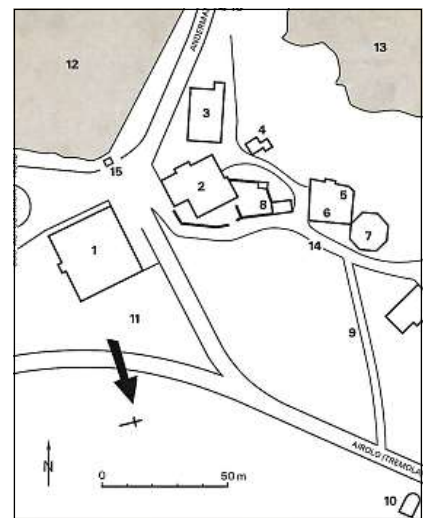
L'onn 1971 è l'entir complex da l'ospizi vegni mess en vendita. Immediat è sa manifestada la voluntad d'evitar che quest lieu uschè significativ per l'istorgia e tradiziun da la Svizra daventia l'object da speculaziuns privatas.

La Lia svizra per la protecziun da la Patria è daventada la promotura da la «Fundaziun Pro Son Gottard» ch'è sa constituì l'entschatta favrer 1972. Fundatur èn stads la Confederaziun, ils chantuns Tessin ed Uri, la vischnanca d'Airolo, la Lia svizra per la protecziun da la natira e la Lia svizra per la protecziun da la Patria.

La Fundaziun Pro Son Gottard ha renovà successivamain l'infrastructura da l'hotel Monte Prosa, l'ospizi vegl, il kiosc ed ils implants sanitaris ed electricis. L'onn 1982 han ins terminà la restauraziun da la chaplutta ch'ha reacquistà sia funcziun religiosa sco lieu da cult ecumenic. En collavuraziun cun la Federaziun svizra d'albierts per la giuventetgna han ins transformà en il medem temp la stalla veglia, situada sper l'hotel, en ina dimora per ils giuven (3).

Il 1986 è la veglia susta vegnida reaverta sco Museum naziunal dal Son Gottard che documentescha la muntada ed ils aspects principals da l'istorgia dal Pass. Alura ha la Fundaziun realisà il museum da fortezza «Museo Forte Ospizio San Gottardo». Ed il 2010, suenter ina renovaziun da trais onns, è l'ospizi vegl vegni reavert sut in nov tetg che collia a moda raffinata las parts oriundas da l'edifiziu.

Ultra dals edificis descritti sa chattan sin il Pass dal Gottard il monument en memoria da l'aviatur vadais Guex crudà en servetsch da la patria (1928), la Nossadonna da Fatima da Remo Rossi (1946) e la statua da Suvorov (1999) che regorda al passadi dal general russ l'onn 1799.

Plan da situaziun.

La preschentaziun:
Dossier «Il Son Gottard e ses ospizis»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=566
www.chattà.ch

Glatschers – massas da glatsch en moviment cuntinuant

■ En zonas en las qualas la temperatura è sur lung temp sufficientamain bassa, sa transfurman grondas quantitats da naiv en glatsch. Quel furma plaun a plaun lieungas e chapitschas e daventa in glatscher. In glatscher (u vadretg) sa lascha definir sco ina massa da glatsch sur terra che ruschna cuntinuadamain aval, cun furmazion da glatsch en la zona da nutriment e process da luada en la zona da consumaziun. La massa blava clera dals glatschers è ina da las appariziuns las pli impresunantadas da las muntognas alpinas. Ma lur parita fascinanta e lur cumpportament spectacular n'èn betg adina vegnids resentids sco bels ed interessants. Ditg ristgavan be ils pasturs vagants e chatschaders da chamuttschs d'ir siador in quest mund frad e criv.

Quai è sa midà pir en quel mument ch'ìls perscrutaders da la natira han cumenzà a descriver questas «curiositads da la natira» e che poets sco Haller u Rousseau han entschet a chantar lur laud. Tals pledoyers fervents han sveglià las mirveglias ed han carmalà adina dapli viandants en las Alps.

Quai n'è betg sa midà fin al di dad oz. Quai ch'è però sa midà en il fratemp è la scenaria. Ils glatschers alpins regredeschan massivamain dapli la mesadad dal 19avel tschientaner. Là nua ch'ìl glatsch s'extendeva antruras domineschan oz crappa ed aua.

Furmaziun dal glatscher

En il linguatg da mintgadi – per exempel en la previsiun da l'aura – munta il term «cunfin da naiv» la lingia, fin la quala igl ha dà naiv. Survast giaschan las temperaturas sut 0 °C; sutvast èn ellas pli autas: perquai hai pluvi là u che la naiv ch'era sa tschentada lieua.

Ma sper il cunfin da naiv actual datti er in cunfin da naiv permanent u climatic. I sa tracta da la lingia situada sisum la pizza che resta alva er durant la stad. U formulà in pau pli scientific: il cunfin da naiv climatic è la lingia altimetrica sur la quala i croda a lunga vista dapli naiv che quai ch'ì po luar.

En questas regiuns sa rimnan adina pli grondas massas da naiv, in process che vegn numnà accumulaziun. En quel mument che la pressiun tras las stresas da naiv superiuras è gronda avunda, cumenza en il profund ina metamorfosa che transfurma naiv en glatsch da glatscher. En naiv nova cumpiglia l'aria radund 90% dal volumen; en la profunditad dal glatscher vegn quest'aria pressada ora pli e pli fitg e po crudar fin a 2%. Glatsch cun ina cumpart d'aria talmain bassa è per regla da color blava, magari er da color verdenta.

Lingia d'equiliber e bilantscha da la massa dal glatscher

L'economia da la massa è la reacziun immediata dal glatscher sin il clima ed il resultat da las flussions d'energia a la surfatscha. Ils facturs decisivs per la bilantscha da la massa – e damai per il cumpportament d'in glatscher a lung termin (avanzament, regress, fermada) – èn l'autezza sur mar ed il curs da la lingia d'equiliber. Sin questa lingia da cunfin, la quala divide a la fin da mintg'onn ecologic la surfatscha dal glatscher en ina zona d'alimentaziun (accumulaziun) ed ina zona da consumaziun (ablaziun), s'equilibreschan (valor da bilantscha = 0) l'accumulaziun (vart d'entrada) e l'ablaziun (vart da sortida).

En onns disfavouravels per ils glatschers (per exempel stads chaudas cun paucas precipitaziuns) s'auza la lingia d'equiliber (u il

cunfin da naiv da glatschers) sur la media, uschia ch'ì dat in regress marcant da las surfatschas da nutriment sin l'intschess idrografic dal glatscher ed in cler augment da las surfatschas da consumaziun. Talas situaziuns ch'ìns ha observà pli frequentamain ils davos onns chaschunan bilantschas da la massa negativas (bilantscha dal gudogn e da la sperdita da massa). A lung termin effectueschan questas cundiziuns da nutriment in regress da las reservas da glatsch e la finla ina reduzziun vesavla da tut las dimensiuns dal glatscher (lunghezza, grossezza, surfatscha e volumen).

Moviments dal glatscher

Il term «glatsch» designescha en general in dals trais stadis d'agregaziun da l'aua («solid», sper «liquid» ed «en furma da gas»). Da las numerusas autras furmas da glatsch sa differenziescha il glatscher tras quai ch'è l'è vegnì furmà da naiv e che sias massas da glatsch èn en moviment. I dat dus tips da moviments dals glatschers; normalmain contribueschan però tuts dus a la mobilitad dal singul glatscher.

L'emprim tip, la flussion plastica (u flussion da defurmaziun), è tipic per glatschers frads (situads en las regiuns polaras): La part dal glatscher situada pli aut sur mar sviluppa ina forza da stausch che sa distgargia sin la part situada pli a bass. Il glatscher sminuescha questa pressiun cun sa mover aval. Las parts dal glatscher che vegnan en contact cun il fund pon schelar vi da quel. Perquai sa mova il glatscher pli spert a la surfatscha ch'èn en la profunditad e pli spert en il center che als urs.

Il Glatscher dal Rodan en vischinanza dal Pass dal Furca.

FOTO PETER HABEREDER/PIXELO

Differentas sorts da glatschers

Ins differenziescha en general tranter glatschers «libers», senza cunfins, e glatschers cunfins. A l'emprima categoria appartegnan ils glatschers ch'èn situads en las regiuns polaras e che s'extendan sur entiras parts da continents.

La segunda categoria, a la quala appartegnan tranter auter ils glatschers en il territori da las Alps, enconuscha trais furmas centralas: glatschers da foppa èn tipics per l'aura muntogna. Els èn relativamain pitschens e situads en fops protegids (uschia ch'èls sa mantegnan per part er en fasas da regressiun). Glatschers da val èn liads a la to-

Furmaziun da la cuntrada tras glatschers

Glatschers furman la cuntrada a moda profunda e duraivla. Ina gronda part da las furmas topograficas da l'Europa Centrala deriva per exempel dal temp da glatsch, cura che glatschers cuvriavan la gronda part da la regiun. Ils singuls fenomenos da la furmaziun da la cuntrada tras glatschers sa laschan attribuir u a l'erosiun ubain a la sedimentaziun.

A las furmas d'erosiun èn d'attribuir surfatschas muladas da glatschers (tras sablun, crappels u craps erratics) e las vals en furma U (che sa differenzieschan marcantamain da las vals en furma da V sco ch'ellas

ina fasa regressiva marcanta. La diminuziun da la surfatscha per radund 40 pertschient dapi l'«avanzament maximal dal 1850» e las davos stads excepziunmain chaudas sveglian dumondas brisantas davart la raschun e las consequenzas da quest fenomen. Quant svel e tenor tge reglas da la natira sa reduceschan ils glatschers, sch'ìl clima sa stgaurda vinavant en tala moda? E tge consequenzas vegn l'«effect da serra augmentà» ad avair per la natira e l'uman?

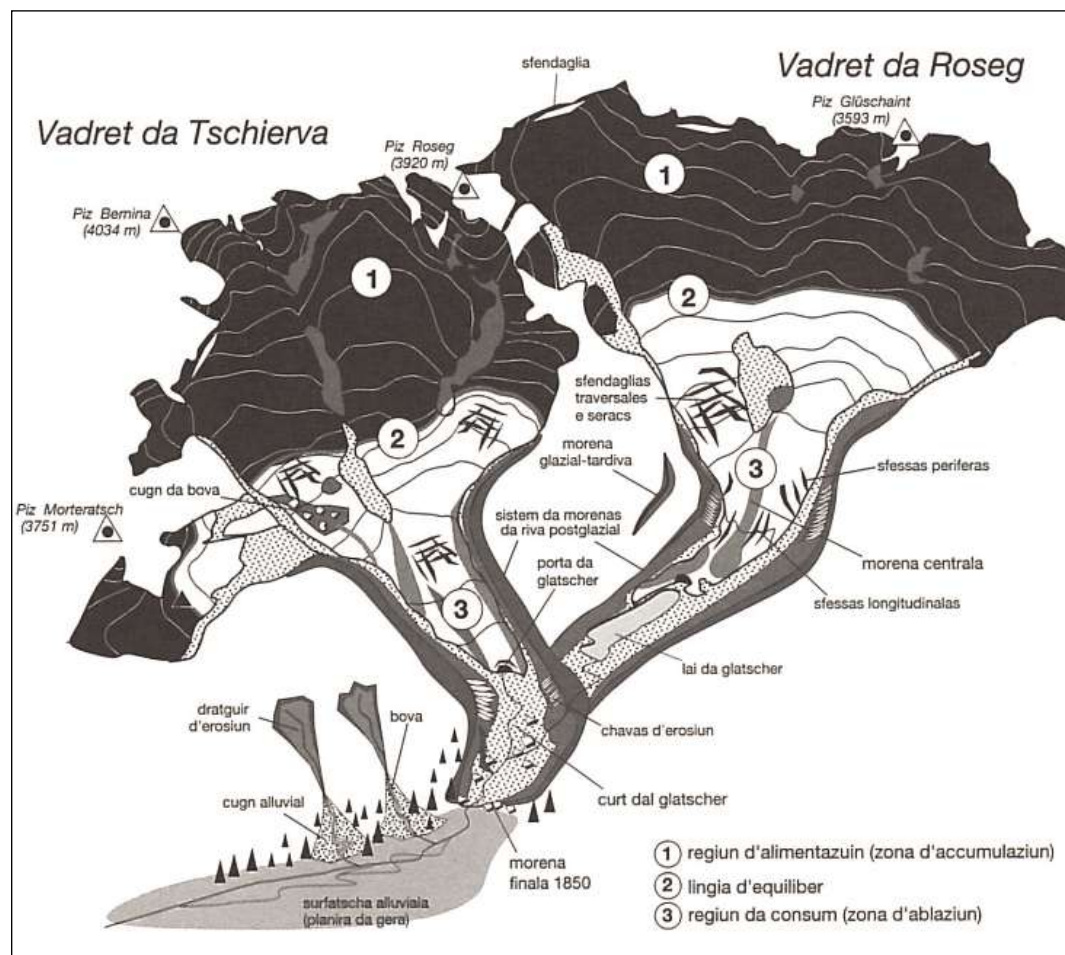
En rom da lavurs glaziologica voluminusas han ins inventarisà ils davos onns ina gronda part da las surfatschas glazialas en las Alps e valità sistematicamain tut las midadas a partir dal 1850. Sin fundament da quests resultats han ins pudì far per l'emprima giada prognosas precisas e glaziologicamain fundadas davart il digren futur dals glatschers en las Alps. Ins ha medemamain empruvà da visualisar en diversas simulaziuns il digren dals glatschers en las Alps.

En il Grischun mesira l'Uffizi da guaud e privels da la natira mintg'onn las lieungas da differents glatschers. Grazia a questas mesiraziuns existan per passa 20 glatschers en il chantun Grischun serias da mesiraziuns che cumpiglian per part bier dapli che 100 onns. Quests resultats unics vegnan integrads en la perscrutaziun actuala davart ils glatschers e davart il clima e servan tranter auter a verifitgar models u ad analisar signals climatics. Els vegnan dentant er duvrads per giuditgar las consequenzas directas ed indirectas che las midadas vi dals glatschers han per l'ambient.

Ils glatschers che vegnan mesirads en il Grischun sa laschan er contemplar en furma d'ina charta interactiva (<http://map.geo.gr.ch/glatscher>). Tar mintga glatscher mesirà pon ins ultra da quai consultar ina pitschna documentaziun cun maletgs istorics ed actuals.

Ils terms fundamentals da la glaziologia.

TENOR CHARTA GLAZIOLOGICA PNR 31

Il segund tip da moviment sa numna flussion basala. Igl è quai il moviment tipic per glatschers chauds (situads en las zonas tempradas ed en las tropas): Sche la temperatura giascha be pauc sut 0 °C, po il pais dal glatscher auzar levat la temperatura dal terren situà sut quel; tras quai sa transfurma la part la pli profunda dal glatscher en ina stresa dad aua, sin la quala il glatscher glischna aval.

Las differentas sorts da sfessas da glatscher (per lung, a travers, turs da glatsch numnadas seracs e.a.) pon figurar sco indicaturs davart ils singuls moviments dal glatscher.

pografia d'ina val e sa movan per lung da quella tenor las leschas da la gravitaziun. Glatschers da sortida èn glatschers da val ch'èn creschids sur la lunghezza da la vallada ora e che s'extendan en la planira en furma da ventagl.

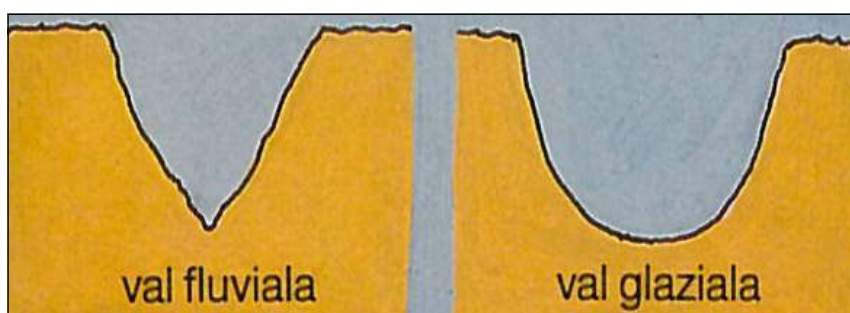
Exempels per illustrar la sort da glatscher la pli frequenta, il glatscher da val, furman il Vadret da Tschiera ed il Vadret da Roseg en la grappa dal Bernina. Quels vegnan spigentads da plirs intschess idrografics ed èn furmads giudim sco ina lieunga. Quests glatschers tipics per ils cudeschs da scola èn fitg bain adattats per intermediar ils terms fundamentals da la glaziologia ed illustrar intgins fenomenos glazials interessants (cf. illustraziun). Durant la perioda da la Pitschna epoca glaziala (ca. 1350 fin 1850) e la davosa giada vers la mesadad dal 19avel tschientaner èn las lieungas dals dus glatschers s'unidas per finir cuminaivlamain sin il vast terren crappus entadim la Val Roseg. Durant las fluctuaziuns da la perioda postglaziala è sa furmà sut l'avantglatscher in plaun da glera ordvart bain structurà.

vegnan furmadas tras erosiun fluviala). Tar ils mulins da glatscher sa tracta da foras radundas en il grip da fin a diesch meters profundas. L'aua da naiv che culava dals glatschers e la crappa serrada en quests mulins han chavà las foras or dal fund situà tranter il glatscher ed il grip.

Ils glatschers transportan er fitg bier material; da quel derivan las furmas da sedimentaziun sco ils differentes tips da morenas (morena da basa, morena laterala, morena finala e.a.). Ils craps erratics èn in ulterior fenomen fascinànt dals moviments e da l'extension maximala dals glatschers. Il glatscher preistoric da l'En tanscheva per exempel da l'Engiadin'Ota tras la Val da l'En (Austria) e fin en la Baviera (Germania). En l'entir intschess da quest immens glatscher, sco per exempel a Seefeld, pon ins contemplar numerus craps erratics che sa laschan attribuir geologicamain al territori dal Pass dal Güglia.

Regress augmentà dals glatschers

A partir da la mesadad dal 19avel tschientaner, dapi la fasa finala dal «temp glazial pitschen», sa chattan ils glatschers da las Alps, gea schizun quels da la terra en general, en

Val fluviala e val glaziala en cumparegliazion.

La presentaziun: Dossier «Glatschers»

Dapli infurmaziuns: chatta.ch/?hiid=2915
www.chatta.ch

La Chaux-de-Fonds – chapitala da l'industria d'uras.

La chaldra da grippa dal Creux du Van.

Neuchatel – dals crests dal Giura fin a las rivias dals lais

■ Il chantun da Neuchatel è situà en la regiun geografica dal Giura e cumpiglia radund 803 km². Il territori dal chantun cun ses radund 176 000 abitants (2013) sa lascha divider en trais regiuns. Per lung dal Lai da Neuchatel sa tira inastivla da riva che vegn numnada le Littoral. Qua giascha er la chapitala da Neuchatel ed en il nordost tantscha il territori dal chantun fin a la riva dal Lai da Bienna. Davosvart, quasi parallel tar il Lai da Neuchatel, s'extendan duas valladas: la Val de Ruz che giascha en il nordost e la Val de Travers situada en il sidvest. Quest'ultima è enconuschenta surtut tras

l'absint – la spirituosa leghendara che vegn er numnada «la diala verda». La terza regiun furma la planira auta da La Chaux-de-Fonds e Le Locle che cunfinescha en il nordvest cun la Frantscha.

Ina rait d'emprima qualitat tranter l'economia e l'industria

Or dal know-how che sa manifestescha en l'industria d'uras dapi il 18avel tschientaner, en sa sviluppada fin oz vastas enconuschientschas spezialas en la microtecnica ed en l'industria da precisium: maschinas d'utensils, tecnologia da gronda precisium, electronica, biotecnologia, tecnica medicinala e.u.v.

Ina stretga colliaziun tranter industrias fitg sviluppada e diversifigadas, cumplessa d'in bun sistem da furnaziun e d'ina lunga tradiziun d'innovaziun e da qualitat han pussibilità al chantun da Neuchatel d'unir sia fermezza remartgabla tant en la perscrutaziun ed il svilup sco er en la produziun. In'ulteriura caracteristica da quest'economia fitg tecnologicada è ses spiert cosmopolitic – in fenomen secundar natural d'in tal center per la perscrutaziun scientifica e tecnica sco er d'ina industria ch'è fitg dependenta da l'export.

La regiun da Le Locle e La Chaux-de-Fonds

Per l'industria d'uras furman Le Locle e La Chaux-de-Fonds ensem en center impurtant da renum internaziunal. Il museum d'uras – il Musée international d'horlogerie a La Chaux-de-Fonds – unescha ina collecziun da passa 4500 objects e mussa l'entira istorgia cronometrica.

Suenter ils gronds brischaents tant da La Chaux-de-Fonds (1794) sco er da Le Locle (1833) en ils lieus vegnids reconstruids tenor in sistem da vias sumegliant ad ina tavla da schah. La Chaux-de-Fonds è la terz gronda citad da la Svizra franzosa (suenter Geneva e Losanna) ed è in exempel admirabel da l'urbanistica. Enconuschentas sin tut il mund en las

ovras architectonicas da Le Corbusier ch'è oriund dal Giura neuchatelais: La villa turque e la maison blanche en dal rest avertas per la publicitad. La citad che sa chatta sin 1000 meters sur mar è ultra da quai in center impurtant dal jugendstil.

La chapitala da Neuchatel: tranter lai e guaud

La fama di che la citad da Neuchatel saja glischnada dal guaud en l'aua. Quai ha ella fatg cun eleganza e pragmatism. Ses quartiers en construids sin stalims ed ils edificis consistan da crap da chaltschina da color oca clera da Hauterive. E sin il lai (dal reminent il pli grond che sa chatta dal tutfatg sin territori svizzer) ha la citad gudagnà nov terren per il turissem e l'industria da temp liber. L'entir traffic vegn guidà tras tunnels – la surfatscha averta stat a disposiziun per la recreaziun.

Neuchatel è sa derasà enturn in grip, sin il qual steva en il 10avel tschientaner in nov chastè, il Novum Castellum. Il pitschen lieu da martgà è daventà in principadi sut influenza franzosa ed è alura i en possess dals retgs prussians. L'istorgia variada da la citad sa fa valair dapertut: sper la sedia feudala da la regenza posseda Neuchatel ina catedrala, chasas signurilas, veglias piazzas e giassas scharmantas (oz zona da peduns e da commerzi), museums attractivs ed ina universitad.

L'architectura moderna cun il Laténum (museum d'archeologia), cun l'hotel Palafitte sin il lai sco er cun il Centre Dürrenmatt, ch'è vegni planisà da Mario Botta, n'è betg main represchentativa.

Istorgia

La regiun a la riva dal lai è abitada dapi 15000 onns. Las culturas surregiunalas da Cortaillod (temp neolitic) e da Latène (Celts) en schizunt vegnidas numnadas tenor lieus da chat situads en il chantun da Neuchatel.

En il temp medieval tempriv fascheva la regiun da Neuchatel part dal reginavel da Burgogna. Alura è il principadi da pli tard daventà in bain imperial ed è vegni administrà da diversas famiglias pussantas sesentas en la regiun. En il decurs dal 14avel e 15avel tschientaner è Neuchatel er s'avischina politicamain a Berna ed è daventà in lieu allia da la Confederaziun.

Sut l'influenza da Guillaume Farel è vegnida introducida il 1530 la refurraziun en bunamain tut las vischnancas da Neuchatel. Sinaquai è la regiun da Le Locle e La Chaux-de-Fonds daventada in refugi per blers protestants franzos, ils uschenumnads ughenots.

Il 1707 è morta ora la dinastia dad Orléans-Longueville ch'aveva regi Neuchatel sur varga 200 onns. Dals divers candidats per surpigliar il principadi ha la finala pudì sa far valair il retg da la Prussia. Sut il govern prussian scleri ha Neuchatel fluri

economicamain ed ha er dà in temp asil al filosof Rousseau che vegniva persequità tant da la baselgia catolica en Frantscha sco er dals signurs protestants a Geneva.

Suenter ils embrugls napoleonics ha il Congress da Vienna transformà Neuchatel en in chantun da la Svizra, senza dentant schliar l'appartegnientscha dal principadi a la Prussia. Questa posiziun dubla ha manà a divers conflicts (revoluziuns da la populaziun neuchatelaisa dal 1831 e 1848, putsch roialistic dal 1856). Tras intermediaziun dal retg franzos Napoleon III è la finala i a fin il domini prussian il 19 da zercladur 1857.

Festas commemorativas

Ils 12 da settember 1814 è Neuchatel vegni integrà en la Dieta federala. Malgrà quai tutgava il chantun vinavant er anc al retg da la Prussia. Perquai eri scumandà als abitants da la Val-de-Travers da festegiar la nova appartegnientscha a la Confederaziun. Ma quels n'han betg gi tema ed han guntgì il scumond, fidels a lur spiert revoluziunari, pigliond la festa dals bigls tradiziunala sco pretext per celebrer tuttina. En dus lieus vegn anc adina celebrada la festa dals bigls, numnadamain a Buttes ed a Môtiers.

Il prim da mars 1848, la data da la revoluziun a Neuchatel, vegn festivà en furma d'in marsch tradiziunal. Participants da tut las parts dal chantun sa rimnan la damaun marvegli a Le Locle. Suenter marschan els a La Chaux-de-Fonds ed a La Vue-des-Alpes, fan in pitschen detur als vitgs Malvilliers e Valangin ed arrivin la fin finala al chastè da Neuchatel. Quest trajet da 30 kilometers absolvan ils participants vestgids bel chaud per gronda part sin vias. Els suondan la via dals revoluziunaris ch'han stgatschà l'onn 1848 ils chastellans prussians, passa 30 onns suenter ch'il chantun da Neuchatel è entrà en la Confederaziun svizra.

Pitgels da Neuchatel

Il chantun da Neuchatel è ditg stà enconuschent per sia industria da pitgels da fis. Già en il 17avel tschientaner era quest product da luxus fitg derasà tar las damas noblas da tut l'Europa. En questa regiun ha l'industria da pitgels occupà quella giada tschintg fin sis giadas dapi persunas che l'industria d'uras! Il pitgels da Neuchatel en pitgels da fis sin in fons cler da glin u da saida – in uschenumnada «blonda» – cun in muster specific ch'è per uschè dir sia caracteristica. Ils motifs sa sviluppan cun la moda, ina giada è quai il pitgel da Mechelen, lura quel da Valenciennes, lura il pitgel da Binche... e blers auters pli cun numerus numz malizius. Ma questa alternanza era favuravla per las battarinunzas da Neuchatel, perquai ch'ellas empruvavan ora gugent insatge nov ed eran adina avertas per midadas.

La produziun mecanica da pitgels da fis en Engalterra ed il collaps dals pretschs ch'ella ha chaschunà han instradà cun la nova moda a partir dals onns 1830 la mort da la produziun locala. En il fratemp è il battarinar daventà exclusivamain in pasatemp, resta dentant collià inseparablamain cun ses passà gloriuos. Oz na vegn la tecnica betg pli mussada uschia sco ch'ella vegniva pratigada oriundamain, ma ella ha tuttina survivi. In pèr battarinunzas intgantadas en anc adina ablas da reproducir ils models vegls e da sa laschar ispirar da quels per crear novs models tenor lur exempel. Intgins museums sco quel da Valangin, il Museum puril da La Chaux-de-Fonds u il Museum regiunal da la Val-de-Travers undreschan dal rest l'anteriura produziun da pitgel.

Inschign dals urers

I n'è nagin secret: La fabricaziun d'uras ha influenzà fermamain il svilup da l'artisanat, da l'industria e da la societad da l'artg giurassian. A partir dal 18avel tschientaner è l'industria d'uras ch'è sa furmada a Geneva vegnida transferida en regiuns pauc populadas sco la Vallée de Joux ed il Giura neuchatelais. Entant che la produziun sa basava l'emprim sin il princip da montar cumponentas cumpradas («éta-blissage»), en silsuenter – sut la pressium da fabricas americanas – vegnidas endrizzadas er en Svizra fabricas da produziun standardisada. Parallelamain en naschidas las emprimas grondas scolas d'urers. Il 20avel tschientaner è il svilup da l'industria d'uras svizra – da la realisaziun d'in cartel, sustegnì da las bancas e da la lescha, fin a l'installaziun da gronds concerns d'uras – caracterisà da duas crisas successivas.

En las valladas dal Giura ha il svilup da la fabricaziun d'uras prendi ina via speziala: malgrà ch'il model da produziun american è sa derasà praticamain en tut la Svizra, è la produziun fragmentada d'uras sa mantegnida en il Giura. E schizunt pitschnas manufacturas independentas han pudì surviver. Ils numerus manaschis pitschens ch'èn sa domiciliads là, creschan ina gronda valur ed en oz in factur indispensabel per la fabricaziun d'uras da luxus, cun las qualas la Svizra ha acquistà sia reputaziun excellenta e mundiala en quest sector. La precisium extraordinaria ch'è necessaria en il sector da la fabricaziun d'uras e las competenzas ed abilitads unicas dals urers permettan ozendi al marketing da l'industria d'uras da colliar cun las uras svizas in image spezial che sa basa sin luxus e sin qualitat d'emprima classa.

Scuvrir bellezas da la natira

Il chantun da Neuchatel cumpiglia dus pars naturals: il Parc natural dal Doubs (ensem cun ils chantuns Berna e Giura) ed il Parc regional Chasseral (ensem cun il chantun da Berna).

Il Doubs furma sur 40 km in cunfin natural tranter la Svizra e la Frantscha. A Les Brenets è quest miracul da la natira spezialmain impressiuant: il flum sbucca en in lai tschinclà da parais-crap abruptas cun auas paschaivlas che creschan tuttenina a cascadas: in exempel fantastic è il «Saut-du-Doubs». Ins cuntanscha el a pe davent da la piazza da sbartgar. L'aua cuntinescha ses viadi en las chavorgias selvadias che traversan Goumois per arivar al «Clos du Doubs» e per turnar alura puspè en Frantscha.

Il segund parc, il Parc regiunal Chasseral, è situà en il nordvest dal Lai da Bienna. El giascha surtut sin il territori dal chantun da Berna, ma cumpiglia er intginas vischnancas da cunfin dal chantun da Neuchatel.

In'ulteriura attracziun naturala furma il Creux du Van, situà en la regiun da cunfin tranter ils chantuns da Neuchatel e da Vad. I sa tracta d'ina chaldra da grippa impressiuanta, en la quala vivan trieps da chamutschs e da capricorns. Betg lunsch davent mainan las Gorges de l'Areuse tras in cuntrada mirvegliusa cun insaquantas cascadas e grottas.

Fanel al Lai da Neuchatel

Fanel, la regiun planiva da las rivias setten-triunalas dal Lai da Neuchatel posseda in impurtanza internaziunala sco spazi da viver per utschels da l'aua e da pali. Quest reservat natural è vegni revitalisà durant ils onns 1986-1988. Tar las correcciuns dals Lais dal Giura (ils Lais da Murten, da Neuchatel e da Bienna) avevan ins restrenschi la fluctuaziun da la surfatscha dal lai e midà qua tras il svilup da la vegetaziun ed ils currents dal lai.

En rom da las mesiras da revitalisaziun han ins allontanà la glitta ch'era s'accumulada en il decurs dals onns per reducir l'eutrofisaziun da l'aua e la terrenisaziun da las rivias. Pli baud vegniva la channa al Lai da Neuchatel utilisada per far mattas e plattas d'isolaziun, oz la dov'ins per covrir las vignas. Cunquai che la channa vegn tagliada e manada davent regularmain, na smarschescha ella betg pli a la riva uschia che la terrenisaziun dals lais po vegnir retardada.

Era ils prads da charetsch ston vegnir segads regularmain, uschiglio creschan els en e diventan la finala guaud. Il charetsch vegn duvrà sco sternim per il muvel u per cumpostar. Cur ch'els en inundads, porschan ils prads da charetsch segads vivonda abundanta per ils utschels da l'aua e las andas.

La presentaziun:
Dossier «Chantun da Neuchatel»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3596
www.chatta.ch

Il sistem dual da la baselgia catolica en Svizra

■ La baselgia catolica en Svizra è organisada en ina structura dubla che vegn numnada «sistem dual». D'ina vart existan las unitads territorialas da la baselgia catolic-romana tenor il dretg canonic (uvestgjeus e pravendas); da l'autra vart las unitads da dretg public (baselgias chantunales e cumins-baselgia). Be a questas ultimas èsi lubi d'incassar las taglias da baselgia e cuntrari a la structura ierarchica da la baselgia catolic-romana en ellas organisadas a moda democratica. Tar il sistem dual sa traci d'ina atgnadad svizra ch'è singulara en la baselgia catolica. La brochura «Baselgia GR curt e bain» explitgescha il sistem dual a l'exempel da la Baselgia catolica dal chantun Grischun.

Il sistem dual

La baselgia catolic-romana ademplescha cun sias structuras (vicariat general regiunal, pravendas, fundaziuns ecclesiasticas) sia incumbensa pastorala d'annunziaziun. La structura ecclesiastica da l'investgjeu sa basa sin il princip territorial (pravendas) ed è organisada tenor il dretg ecclesiastic (canonic), il Codex Iuris Canonici.

Il cumins-baselgia e la baselgia chantunala n'èn betg responsabels directamain per la pastoraziun ed ils cuntegns da l'annunziaziun, ma els contribueschan en lur moda a questas incumbensas. La baselgia chantunala

n'è damai betg ina baselgia per propi (era sch'ella vegn numnada uschia tenor il dretg chantunale), mabain adina mo in'organiziun secundara che serve a la baselgia fundada sin il dretg canonic ed a ses uestg. La baselgia chantunala metta a disposiziun las finanzas ensemen cun ils cumins-baselgia e mantegna ils edificis, per che la baselgia possa ademplir sias incumbensas.

A basa da l'autonomia garantida en la Constituziun chantunala dal Grischun, po la baselgia chantunala cun ses cumins-baselgia reglar sias fatschentas a moda autonoma, resguardond las leschas da la baselgia catolic-romana. A basa da quest dretg d'autodeterminaziun ha la baselgia chantunala dà a sasezza in'atgna constituziun e differents relaschs tenor principis democratics e legals per definir l'atgna organisaziun e la relaziun cun ses organs.

L'engaschament da laicas e laics cun autas competenzas professiunalas en las supranstanzas dals cumins-baselgia distargia la pravenda ed il plevon da differents incumbensas, surtut da l'administraziun da la facultad e da finanzas. Ils spirituals pon uschia sa concentrar sin lur incumbensas sco talas, la pastoraziun e la direenziun spirituala da la pravenda.

Difficultads en connex cun il sistem dual pon sa resutar sin fundament dals differents urdens legals. Entant ch'il dretg canonic enconuscha in urden da surengiu (uvestgjeu sco baselgia dal lieu, da la quala las pravendas en dependentas), sa basa il dretg statal, democratic, sin in urden da sutensi (la basa en ils cumins-baselgia).

Cumin-baselgia

Ils cumins-baselgia en corporaziuns autonomas da dretg public da la baselgia chantunala sin basa territoriala e persunala. Quai che riguarda il persunal cumpiglian ils cumins-baselgia tut las abitantas ed ils abitants da confessiun catolic-romana che vivan en lur territori.

Mintga cumin-baselgia sto s'organisar sco ina vischnanca politica. Per quest intent relascha el ina constituziun. En quella determinescha el sia organisaziun, sa basond sin la constituziun da la baselgia chantunala.

La radunanza dal cumin-baselgia è l'organ suprem d'in cumin-baselgia. Tar sias competenzas tutgan: relaschar ordinaziuns davart l'organiziun e las taglias dal cumin-baselgia; eleger il plevon; eleger ils commembers laics da la supranstanz dal cumin-baselgia; relaschar e reveder la constituziun, las leschas e las ordinaziuns; eleger las delegadas ed ils delegads dal Corpus catholicum.

La supranstanz dal cumin-baselgia è a medem temp l'organ executiv ed administrativ dal cumin-baselgia e l'organ da la baselgia chantunala. Ella sa cumpona dal president e d'almain dus ulteriurs commembers. Il plevon dal lieu fa part dad ella ex officio.

Ils cumins-baselgia sa finanzieschan surtut sur las entradas da taglia. Quellas vegnan incassadas en general da las vischnancas politicas.

Baselgia chantunala

La Baselgia catolica dal chantun Grischun è structurada tenor ils medems principis democratics e legals sco il chantun Grischun e dispoza damai da sumegliants organs sco il stadi.

Il Corpus catholicum è la legislativa e tras quai l'autorità suprema da la baselgia chantunala. El sa cumpona da dus delegads elegids da l'ordinariat episcopal, dals commembers da la Regenza e dal Cussegl grond dal chantun Grischun ch'èn da confessiun catolic-romana e sa decleran mintgamai a l'entschatta d'ina perioda d'uffizi pronts da collavurar en il Corpus catholicum, da 60 delegadas e delegads dals cumins-baselgia repartids en proporziun da la populaziun catolica sin ils circuls electorals.

Il Corpus catholicum relascha las leschas e las ordinaziuns per las incumbensas da la baselgia chantunala. A medem temp ha il Corpus catholicum la surveglianza suprema da l'administraziun e da las finanzas da la baselgia chantunala. Il Corpus catho-

Baselgia da S. Remigi a Falera.

FOTO GEORGES BOTT / PIXELIO

licum sa raduna per ordinari ina giada l'onn.

La cummissiun administrativa è l'executiva da la Baselgia catolica dal chantun Grischun. La cummissiun consista da tschintg commembers: il president e trais commembers vegnan elegids dal Corpus catholicum, in ulteriur commember elegia l'ordinariat episcopal. La cummissiun administrativa è responsabla per l'execuziun da las leschas da la baselgia chantunala, las ordinaziuns e las decisiuns dal Corpus catholicum. En pli represchenta ella la populaziun catolica visavi las autoritads ecclesiasticas e burgaisas.

La cummissiun da recurs furma la giudicativa e giuditgescha surtut en segunda instanza recurs decidids da la cummissiun administrativa. Per la competenzaza da la cummissiun da recurs valan confurm al senn las disposiziuns da la lescha chantunala davart la dretgira administrativa.

La baselgia chantunala dispoza dals suandants posts spezialisads che valan ensemen sco ovras da la baselgia chantunala: Center catechetic, Rectorat per l'instrucziun da religiuin, Post da cussegliaziun per dumondas da lètg, famiglia e vita, Post per la lavur ecclesiastica da giuventegna, Mediateca da las baselgias chantunales, posts da pastoraziun speziala (persunas cun impediments, ospitals, chasas da tgira, prashuns, migrants).

Cuntrari ad autras baselgias chantunales vegn la Baselgia catolica dal chantun Grischun finanziada dapi il 1958 esclusivamain tras l'uschenumnada taglia da cultus. Las taglias da cultus obtegnan las duas baselgias chantunales en proporziun da lur commembers. 2% da quellas salva il chantun Grischun per l'imposiziun, l'incassament ed il rendaquint da las taglias.

Pravenda

La pravenda è la cuminanza dals cartents da confessiun catolic-romana ch'abitescha entaifer in territori determinà cun in plevon sco agen pastor che s'occupa da lur pastoraziun. Igl è era pussaivel da furmar uschenumnadas pravendas persunalas determinadas tenor il ritus, la lingua u la nazionalitad dals cartents d'in territori u era tenor in auter punct da vista. L'incumbensa d'annunziaziun pastorala ademplescha la pravenda en ils suandants quatter champs fundamentals:

Liturgia: Ella cumpiglia tut las furmas da la festa cuminaiva da la cardientscha (servetschs divins, sacraments, devoziuns, pelegrinadis, benedicziuns). La baselgia porchas en la liturgia furmas d'expressiun concretas da la cardientscha vivida per festivar questa cardientscha. La liturgia creescha a medem temp identitad e senn.

Diaconia: Ella cumpiglia las activitads caritativas da la pravenda, sco visitas als mal-sauns ed autras incumbensas socialas. Igl è ina da las emprimas incumbensas da las baselgias d'assistar als umans en miseria.

Catechesa u intermediaziun da la cardientscha: La baselgia creescha en las pravendas

lieus d'emprer, en ils quals la cardientscha po vegnir intermediaada (instrucziun da religiuin e catechesa en las vischnancas, occurrenzas da perfecziunament, preparaziun per la lètg ed il batten, champs da giuvenils e pelegrinadis etc.).

Cuminanza: Ultra dals servetschs divins tgira la baselgia furmas fitg differentas da la convivenza en sias pravendas. Questas occurrenzas rinforzan il sentiment da cuminanza, en lieus da «sa sentir da chasa» e servan savens er al perfecziunament.

Il cussegl da la pravenda cusseglia e sustegna il plevon/team da pastoraziun en las incumbensas pastorales. En bleras pitschnas pravendas mancan agens cussegls. En quests cas po era la supranstanz dal cumin-baselgia surprendre questa funcziun.

In nov svilup è vegni inizià cun furmar intschess da pastoraziun. D'ina vart pervi da la mancanza da persunal, da l'autra vart sin fundament da la persuasiun ch'il svilup da la societad pretenda novas furmas da la repartiziun d'incumbensas regiunala, vegnan unidas en l'avegnir dapli pravendas resp. cumins-baselgia en intschess da pastoraziun. Ils cumins-baselgia finanzieschan ensemen il persunal engaschà cuminaivlamain e las incumbensas cuminaivlas senza stuaier fusiunar.

La pravenda vegn finanziada cuminaivlamain da la(s) fundaziun(s) ecclesiastica(s) e dal cumin-baselgia. Quai po esser mintgatant in pau irritant, sa basa dentant sin il princip dual numnà en l'introducziun.

Uvestgjeu

La baselgia catolic-romana è dividida tenor il princip territorial en Pentir mund en uestgjeus (numnads era diocesas). Ils uestgjeus vegnan era numnads baselgias dal lieu. In uestgjeu cumpiglia tut las catolicas ed ils catolics domiciliads en il territori correspondent. L'uestgjeu da sia vart è dividì en differentas pravendas.

Oz cumpiglia il territori diocesan da Cuira per propi sulettamain il chantun Grischun, il chantun da Sviz e la Val d'Ursera. Sco territoris administrativs da l'antieriur uestgjeu da Constanza fan dentant part dad el er anc ils chantuns Uri, Sursilvania e Sutsilvania, il chantun da Glaruna ed il chantun da Turitg cun totalmain prest 700 000 catolicas e catolics en 308 pravendas (stadi 2010).

L'uestgjeu vegn manà d'in uestgjeu diocesan che vegn sustegnì en si'incumbensa da la direenziun da la curia (ordinariat episcopal) sco era da las collavuraturas e dals collavuratur pasturals. En l'uestgjeu da Cuira vegn l'uestgjeu elegì dal chapitel cathedral a maun d'ina glista da trais persunas nominadas dal papa.

La sedia administrativa da l'uestgjeu da Cuira (curia) è l'ordinariat episcopal. Bleras incumbensas administrativas en delegadas als trais vicariats generals regiunals Turitg/Glaruna, Svizra Centrala (chantuns da Sviz, Uri, Sursilvania e Sutsilvania) e Grischun. La gronda part dals contacts tranter il vicari general regiunal ed ils cu-

mins-baselgia concernan l'occupaziun da piazzas e da posts vacants.

Il vicari general è il substitut da l'uestgjeu en tut ils secturs che na fan betg part da la responsabladad dals vicaris generals regiunals.

Il cussegl episcopal cusseglia l'uestgjeu en tut las dumondas persunalas e materialas che concernan l'uestgjeu. El sa cumpona da preschent da l'uestgjeu, da l'uestgjeu auxiliar, dals vicaris generals e dals vicaris episcopals.

Il cussegl pastoral dal chantun Grischun è il gremi consultativ dal vicari general regiunal per il Grischun. Ses commembers vegnan elegids en las regiuns u nominads dal vicari general regiunal. Il cussegl pastoral dal chantun Grischun s'inscuntra duas giadas l'onn.

L'uffiziat è la dretgira diocesan ecclesiastica. L'uestgjeu diocesan è en ses uestgjeu il derschader suprem. En quel regard n'enconuscha la baselgia nagina separaziun da las pussanzas. Las pussanzas vegnan dentant differenziadas, uschia che l'uestgjeu diocesan sa s'occupa facticamain betg dal cuntegn da las singulas proceduras giudizialas. Per questa incarica nominescha el in uffizial che vegn numnà era vicari giudizial. Quel è il pursura dal fats giudizial.

L'uestgjeu sa finanziescha surtut tras las contribuziuns da las corporaziuns da las baselgias dals chantuns da l'uestgjeu sco era tras ina contribuziun dal chapitel cathedral.

Organisaziuns surchantunales

Conferenza da Biberbrugg: La Conferenza da Biberbrugg è l'associaziun da las baselgias chantunales en l'uestgjeu da Cuira fundadas sin il dretg canonic. Ella è in gremi da barat e da contact senza competenzas legalas. Ella dat a las baselgias chantunales ina vusch cuminaiva.

Conferenza centrala catolic-romana: La Conferenza centrala catolic-romana è la reuniun da las baselgias chantunales da la Svizra fundadas sin il dretg canonic. Ensemen cun la Conferenza dals uestgjs svizzers e l'ovra d'agid Unfrenda da curaisma è ella responsabla per la finanziaziun da las incumbensas svizras da la baselgia catolica.

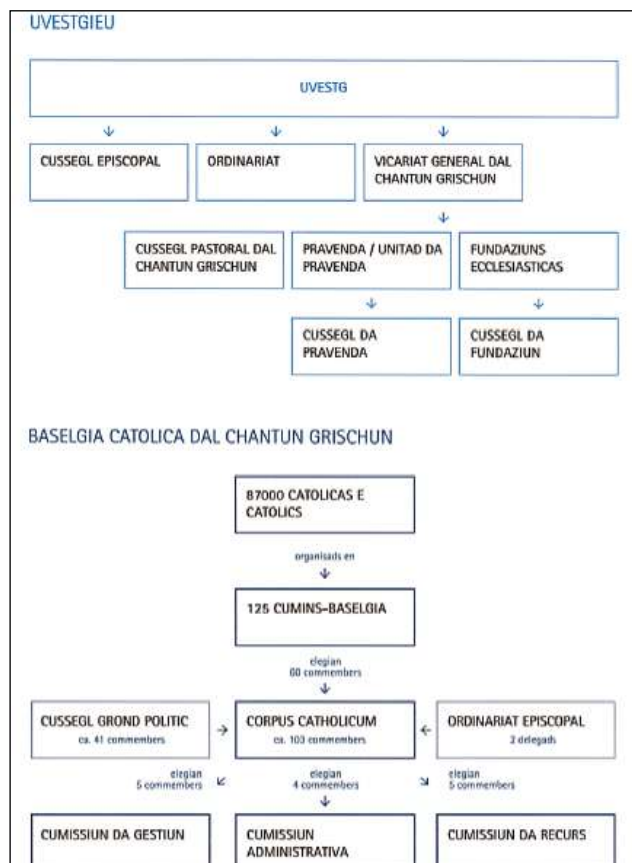
Conferenza dals uestgjs svizzers: Ils commembers da la Conferenza dals uestgjs svizzers en ils sis uestgjs diocesans, lur uestgjs auxiliars ed ils avats da las duas abazias da Saint-Maurice e Nossadunnaun. La Conferenza dals uestgjs svizzers na stat betg sur ils singuls uestgjs – mintga uestgjeu è responsabel sulet per ses agen uestgjeu.

La preschentaziun:

Baselgia catolica dal chantun Grischun. «Baselgia GR curt e bain». Cuira 2013.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3382
www.chatta.ch

Organigramm da l'uestgjeu e da la baselgia chantunala.

Dretg da votar da las dunnas – il lung viadi a l'egualitad politica

■ **La Svizra ha introduci il dretg da votar da las dunnas sco in dals ultims pajais insomma. Pir dapi l'onn 1971 pon las dunnas votar ed eleger e sa laschar eleger sin plaun federal. Vad e Neuchatel han introduci il dretg da votar da las dunnas l'onn 1959 ed èn uschia stads ils emprims sin plaun chantunal. Il pli ditg opponi encunter ha il chantun Appenzell Dadens. El ha introduci il dretg da votar da las dunnas pir l'onn 1990, sin decisiun dal Tribunal federal. Dapi ils onns 1970 ha la Svizra fatg in grond progress areguard ina repartiziun pli gista da la pussanza politica tranter las dunnas ed ils umens. Quai sa mussa er en la cumparegliaziun internaziunala. Ma il viadi a l'egualitad è anc lung.**

Il moviment da dunnas en Svizra

Il moviment da dunnas en Svizra ha sias ragischs en las societads localas, nua che las dunnas han cumenzà a s'unir en il decurs dal 19avel tschientaner. Ellas s'engaschavan a l'entschatta surtut en la tgira ed en l'educaziun. Or da quel engaschament è alura sa sviluppà vers la

fin dal tschientaner il moviment da dunnas pli organisà. Las societads da dunnas pli progressivas s'engaschavan per megliar lur posiziun en il nov Cudesch civil svizzer (CCS/ZGB) ed han pretendi d'avair in pled en chapitel. A medem temp ha cumenzà a s'interessar era la politica per quai che las dunnas prestavan durant il temp da l'industrialisaziun a favur dal bainstar public.

Origin dal cumbat per ils dretgs politics

Er il cumbat per ils dretgs politics da la dunna ha cumenzà en Svizra en la segunda mesad dal 19avel tschientaner. L'onn 1868 han dunnas inoltrà l'emprima petiziun en chaussa al parlament federal. Il 1885 han plinavant intgins experts dal dretg constituiziunel e politichers cumenzà a s'engaschar – ensem cun organisaziuns da dunnas – per l'egualitad politica da la dunna. A partir da l'onn 1905 èn vegnidas fundadas las emprimas unius per promover il dretg da votar da las dunnas en las citads grondas. L'onn 1909 han questas unius fusiunà sin plaun nazional ed han cumenzà a sa colliar er sin plaun internaziunel.

Ma questa avertura è vegnida impediada da plirs facturs. L'idea conservativa da la clera repartiziun da las rollas en la famiglia predominava. Da quest cliché fachevan ils adversaris dal dretg da votar da las dunnas diever per concepir lur campagnas da votaziun. Sin ils placats figuravan battaponns, lullis, uffants ed umens negligids da lur dunnas, perquai che quellas preferivan da sa deditgar a la politica, empè da al bainstar da la famiglia.

La Svizra daventa il Gion davos

Suenter l'Emprima Guerra mundiala han numerus pajais dà a las dunnas il dretg da votar e da vegnir elegidas, tranter auter la Germania, l'Austria, la Gronda Britannia, l'Uniu sovietica, ils Stadis Unids ed il Canada. A la fin da la Segunda Guerra mundiala èn suandads ulteriurs pajais sco per exempel la Frantscha, l'Italia, la Jugoslavia, la China ed il Giapun. Perquai che quest pajais avevan pers blers umens en guerra, s'imponiva l'integrasiun da las dunnas en la vita politica.

L'engaschament patriotic ed ils grands sforzs da las societads da dunnas durant las duas guerras mundias n'è però betg vegni remunerà en Svizra cun il dretg da votar, schebain che bleras dunnas avevan sperà quai. En Svizra era quest squitsch er main ferm, perquai ch'il pajais era restà schanegia da las duas guerras mundias.

Questa situaziun refusanta da la Svizra ha manà a diversas intervenziuns, tant da part

da feministas, d'organisaziuns da dunnas sco er da politichers che s'engaschavan per la chaussa. Las pli impurtantas organisaziuns da dunnas na sustegnevan però per il mument betg quest svilup. Ellas argumetavan che l'egualitad politica saja cuntraproductiva ubain ch'ella saja in process da svilup che dovria anc dapli temp.

1959: l'emprima votaziun federala

Il dretg da votar e da vegnir elegi da las dunnas è la finala vegni refusà en l'emprima votaziun federala en chaussa, il prim da favrer 1959, cun 66,9% da las vuschs. Dals chantuns eran be Genevra, Vad e Neuchatel s'exprimids a favur da quest nov dretg.

Las dunnas engaschadas han reagì per part cun ravgia e cun diversas furmas da protesta. Ma er da part da divers politichers e partidas politics ha cuntinuà l'engaschament a favur dal dretg da votar da las dunnas. Friedrich Traugott Wahlen, cusseglier federal dal 1959 fin 1965, è sa giustifitgà en sia resposta a la brev d'ina burgaisa indignada cun ils suandants peds: «...perquai ch'ina ma para betg dretg che las dunnas dujan esser exclusas da surpigliar responsabladad, entant che mintga burgais masculin, er sch'el è mo in tamazi, po prender part a las decisiuns cun sia carta da vuschar e d'eleger».

Ils emprims chantuns fullan via

Il retard da la Svizra dependeva tranter auter dal sistem da la democrazia directa che pretendeva la maioritad dal pievel sin plaun chantunal e tant la maioritad dal pievel sco er quella dals chantuns sin plaun federal per introducir il dretg da votar. En auters pajais era l'introducziun dal dretg da votar da las dunnas bler pli simpla: Il project na stueva betg vegnir sutmess er a la part masculina da la populaziun. Ina decisiun dal parlament era suffizienta.

Ils emprims chantuns ch'han introduci il dretg da votar da las dunnas sin plaun chantunal, èn stads l'onn 1959 ils chantuns Vad e Neuchatel, l'onn proxim alura Genevra. L'onn 1969 ha acceptà Basilea-Citad il dretg da votar da las dunnas sco emprim chantun da la Svizra tudestga.

1971: la segunda votaziun federala

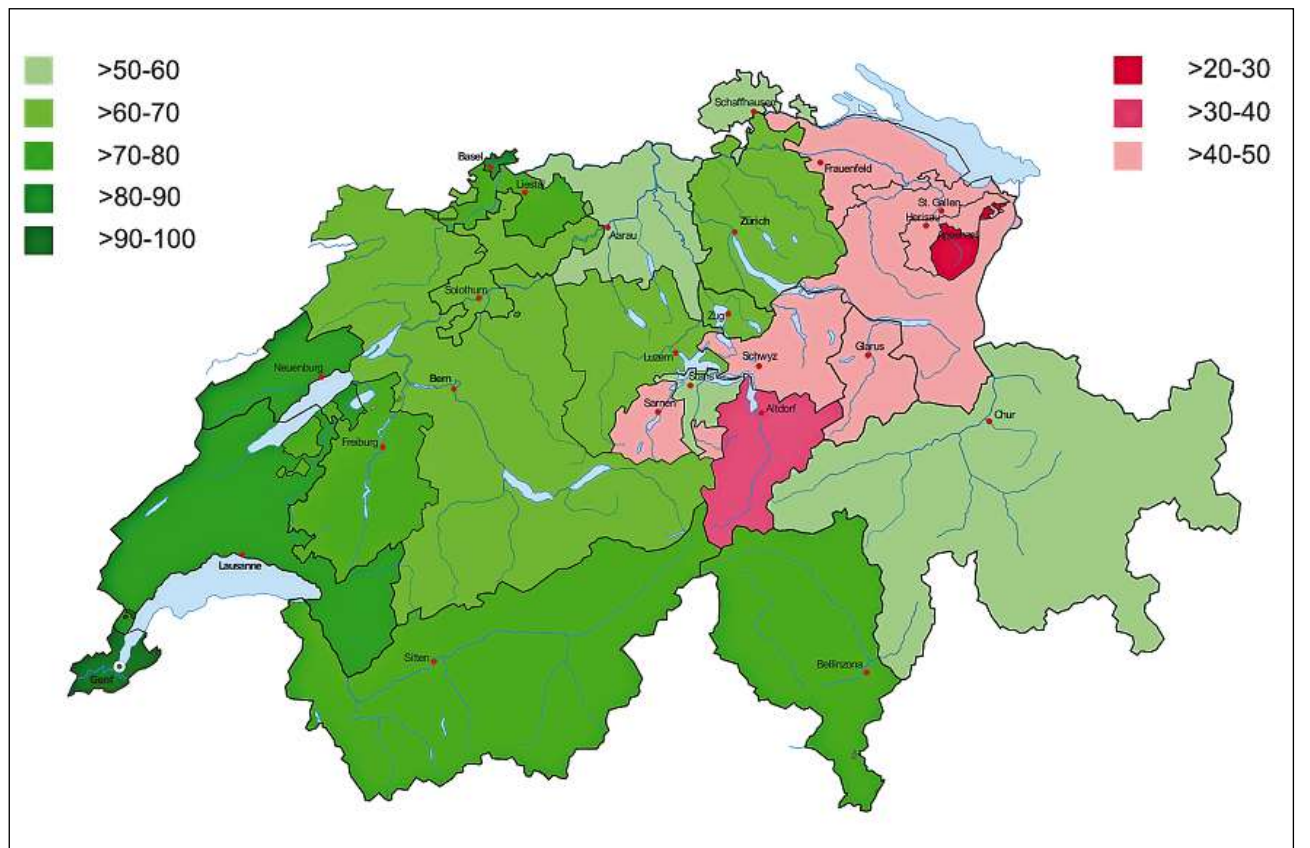
Vers la fin dals onns 1960 refusavan il dretg da votar da las dunnas en tut l'Europa mo Andorra, San Marino, Liechtenstein, Portugal e la Svizra. Da quel temp ha passa in terz da las dunnas en Svizra in'activitad da gudogn, l'economia svizra è dependenta fermamain da questas forzas da lavur. Era las prestaziuns da la pura, da la chasarina e da la mamma èn sa chapescha lavur cumplina. En in temp, nua che las dunnas han d'ademplier las medemas pretaisas sco ils umens vegn il clam adina pli ferm da dar a las dunnas l'egualitad, tant sin il nivel giuridic sco politic.

Il 1968, l'onn internaziunel dals dretgs umans, han las feministas protestà encunter il plan dal Cussegl federal da sutscrivir la Convenziun europeica dals dretgs umans (CEDU) mo cun resalvas (surtut causa la mancanza dal dretg da votar da las dunnas). Las dunnas han fatg valair ch'era ils dretgs politics sajan dretgs umans.

Ina petiziun a favur dal dretg da votar da las dunnas vegn inoltrada (Bern, 1929).

FOTO PD

Resultats da la votaziun federala davart il dretg da votar da las dunnas dal 1971.

CHARTA PD

Davant la Chasa federala a Berna ha Emilie Lieberherr pretendi il prim da mars 1969 ensem cun 5000 demonstrantas e demonstrators il dretg da votar e da vegnir elegi da las dunnas, e quai sin il nivel federal e chantunal. Igl è vegni argumentà che las resalvas da la Svizra en connex cun l'egualitad dad um e dunna mettian en dumonda il stadi da dretg e la democrazia.

Ils 7 da favrer 1971 han la finala acceptà en votaziun 65,7% dals votants (masculins) da surdar a las dunnas, almain sin il nivel federal, il dretg da votar e da vegnir elegidas.

Il cas spezial da l'Appenzell

Avant la votaziun dal favrer 1971 avevan 9 chantuns da la Svizra concedi a las dunnas il dretg da votar chantunal. A chaschun da l'elecziun federala respectivamain a chaschun da las proximas votaziuns ils onns 1971/72 èn suandads 14 ulteriurs chantuns (tranter auter il chantun Grischun ils 5 da mars 1972). Successivamain è er suandà en ils singuls chantuns il dretg da votar communal (en il Grischun per exempel tranter ils onns 1968 e 1983).

Sin il nivel dals chantuns restavan suenter il 1972 be pli ils duz chantuns Appenzell Dadora ed Appenzell Dadens. Appenzell Dadora ha approvà il dretg da votar da las dunnas a chaschun dal cumin dals 30 d'avrigl 1989. Pli greva è stada la naschientscha en l'Appenzell Dadens: Sco gia il 1973 aveva il cumin appenzellais era refusà il 1982 il dretg da votar da las dunnas. Ina retschertga sin via ha silsuenter mussà ch'ils arguments eran in zichel marschs: il dretg da votar da las dunnas vegn refusà tranter auter perquai ch'ins ha gia votà sur da quella dumonda avant 9 onns, perquai che la piazza da cumin n'haja betg avunda spazi per ulteriurs votantas u perquai che il dretg da votar per las dunnas na saja betg cumpatibel cun la tradiziun. Ina passanta è dentant da

l'opiniun che la repetida refusa saja in segn da malmadirezza. Ed ella profetisescha ch'il dretg da votar per dunnas vegnia refusà uschè ditg sco che umens da l'Appenzell Dadens possian votar sur da quai.

Suenter la decisiun istorica dal Tribunal federal dals 27 november 1990 ha era il chantun Appenzell Dadens stuì introducir immediatamain il dretg da votar da las dunnas sin il nivel chantunal e communal. Las reacziuns sin la decisiun mussan: tant adentes sco er adversarias deploreschan che il dretg da votar è vegni surdà a las dunnas per sentenza giudiziala e betg sin basa d'in process democratic.

Eleccziuns

Suenter l'introducziun dal dretg da votar da las dunnas èn vegnidas realisadas il medem onn ina votaziun federala (6 da zercladur 1971) e las eleccziuns dal Parlament (31 d'october 1971). La quota da dunnas da las candidatas e dals candidats elegids en il cussegl nazional era 5% (10 dunnas sin 200 deputads). Per cumparegliar: l'onn 2007 èn vegnidas elegidas 59 dunnas en il Cussegl nazional. Quai correspunda ad ina quota da 29,5% dals deputads.

L'emprima dunna ch'ha presidià il Cussegl nazional è stada Elisabeth Blunsky (PCD) l'onn 1977. L'emprima presidenta dal Cussegl dals chantuns, Josi Meier (PCD), è vegnida elegida pir 14 onns suenter.

Anc pli grev èsi stà per las dunnas da tschiffar pe en la politica executiva. Pir l'onn 1983 è vegnida elegida l'emprima dunna en ina regenza chantunala, la socialdemocrata Hedi Lang a Turig. Il medem onn ha la PS proponi ina dunna per l'elecziun en il Cussegl federal. L'Assamblea federala ha dentant elegi – empè da la candidata uffiziala Lilian Uchtenhagen – l'antierius cusseglier nazional Otto Stich. Pir cun Elisabeth Kopp (PLD) è daventada l'onn 1984 per l'emprima giada ina dunna cussegliera federala.

Ruth Dreifuss (PS) è stada l'onn 1999 l'emprima presidenta dal Cussegl federal. Sis onns avant è er sia elecziun stada turbulenta: La PS aveva proponi Christiane Brunner sco candidata uffiziala, ma il parlament ha dà la preferenza ad in um. L'elegi, Francis Matthey, ha – sin cumond da la direccziun da la partida – stuì sa retrair, per far piazza ad ina dunna. La finala è Ruth Dreifuss stada la victura.

Dunnas occupan adina dapli posiziuns-clav

Dapi lura han las represchentantas da las dunnas pudì far cuntinuadamain progress en la politica. L'onn 2010 han occupà a medem temp trais dunnas ils trais uffizis statals

suprems: presidenta dal Cussegl federal (Doris Leuthard), presidenta dal Cussegl nazional (Pascale Bruderer Wyss) e presidenta dal Cussegl dals chantuns (Erika Forster-Vannini). Ed il november dal medem onn han ultra da quai las dunnas gi per l'emprima giada la maioritad en la regenza nazionala, cun 4 da 7 commembers (Micheline Calmy-Rey, Doris Leuthard, Eveline Widmer-Schlumpf e Simonetta Sommaruga). Er al timun da la Chanzlia federala sa chatta ina dunna, dapi l'onn 2008 Corina Casanova.

La tendenza positiva sin il champ da l'egualitad vegn reproducida er en il «Global gender gap report», in studi che vegn fatg mintga onn en 128 pajais tras il forum economic mundial (WEF), per registrar differenzas specificas da las schlattainas en differents secturs da la vita sociala. Areguard la politica occupava la Svizra l'onn 2007 anc la 40avla piazza – l'onn 2010 è ella avanzada a la 11 avla piazza, suenter ils pajais da la Scandinavia, da la Nova Zelanda e da las Filipinas, dentant davant la Gronda Britannia, la Frantscha e l'Italia.

L'egualitad è anc lunsch davent

«La fin da l'onn 2010 è la maioritad da la regenza svizra dunnas. Nagin n'avev ristgà da predir quai avant 40 onns. E tuttina n'è il process da l'egualitad anc betg terminà.» Quests peds ha ditg cussegliera federala Simonetta Sommaruga il 2011. Malgrà ch'i vegnan fatgs permanentamain progress, è la represchentanza numerica ineguala da dunnas e dad umens en il parlament anc significativa. En il Cussegl nazional tutga sin trais deputads ina dunna, en il Cussegl dals chantuns è la relaziun schizunt 4:1. La Svizra occupa qua la 25avla piazza sin la glista mundiala da rangaziun, edida da l'uniun interparlamentara. Sin questa glista vegnan cumparegliads 188 pajais. Tuttina sa chatta la Svizra sur la media internaziunala da 18,5%.

L'onn 2007 han participà a las eleccziuns federalas 55% umens e 43% dunnas. La participaziun dals umens giuvens è megla che quella da las dunnas giuvnas. La differenza tranter umens e dunnas è plitost s'augmentada dapi la mesad dals onns 1990. En cumparegliaziun cun autras democrazias dal vest è la Svizra l'unic pajais, en il qual i dat anc talas differenzas.

La preschentaziun:

Dossier «Dretg da votar da las dunnas en Svizra»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1577
www.chatta.ch

Il reginavel dals peschs – in mund plain furmas e colurs fascinantas

■ **Ils peschs appartegnan als vertebrads (animals cun spina dorsala) e furman entaifer quels ina gruppa d'animals che viva en l'aua e che respira tras las brantschas.** Resguardond be ils animals che vivan ozendi (pia senza ils fossils), appartegnan praticamain tut ils vertebrads a la superclasa dals animals a missella. L'exceptziun furman sulettamain las radund 100 spezias dals agnats («peschs» primitivs che possedan gia ina chavazza, ma nagina missella), dals quals be singulas cumparan er en l'Europa Centrala (numnadamain lampedras).

Ils animals a missella pon ins puspè divider en duas gruppas: ils peschs ed ils tetrapods («animals a quatter pes»). A quests ultims appartegnan tut las classes da vertebrads che vivan sin la terra, pia ils amfibis, ils reptils, ils utschels ed ils mammals.

Malgrà lur num ch'als collia cun la terra, en tscherts tetrapods s'adattads a novs spazis da viver: ils utschels ed ils utschels-mezmieu a l'aria; focas, pinguins, balenas (incl. delfins), vagtas da mar ed intginas serps puspè a l'aua. Als peschs appartegnan tenor questa sistemica tut ils animals a missella che na fan betg part d'ina da las quatter classes dals tetrapods.

In'emprima avischinaziun

La frilla è in pesch pitschen che viva en auas cleras. A l'exempel da quest pesch indigen ch'è derasà en vastas parts da l'Europa e che cumpara en las Alps fin en in'autozua da 2000 meters sur mar sa laschan mussar las caracteristicas generalas dals peschs.

Sco praticamain tut ils peschs ha il corp da la frilla ina furma erodinamica. Questa furma è d'avantag per nudar, perquai ch'ella porscha la pli pitschna resistenza a l'aua. La pel cuntegna spessas squamas osusas ed è surtratta d'ina fina mucosa proteginta.

Vi dal bist creschan in pèr nudaglias dal pèz ed in pèr nudaglias dal venter. Il pesch ha in'unica nudaglia dorsala, mo ina nudaglia dal tgil e sulettamain ina nudaglia davos. Quellas nudaglias creschan sin l'axa longitudinala dal corp.

La frilla ha fermes muscels e sa mova cun moviments sco ina serp. La nudaglia davos sa stauscha encunter l'aua. Il pesch dovra las nudaglias dal pèz e dal venter per manischar e franar. La nudaglia dorsala e la nudaglia dal tgil tegnan il pesch sidretg.

La frilla dovra il nas per savurar e betg per trair flad. Ella tira flad cun las brantschas. Las brantschas sa chattan sut in viertgel. Ellas consistan da bieras lamellas da pel, tras las qualas cula il sang. Las brantschas absorbeschan oxigen da l'aua ed emettan a medem temp diossid carbonic.

La frilla è in animal cun sang fraid. La temperatura dal corp sa mida tenor la temperatura exteriura.

Per sa reproducir metta la femella ovs (frega). Durant che la femella frega, insemescha il mastgel ils ovs en l'aua.

In skelet dat tegn al corp dal pesch. Il skelet consista da la chavazza, dals oss che sustegnan las nudaglias, da las costas e d'ina spina dorsala.

Ossa loma – ossa dira

Tut ils peschs appartegnan als vertebrads. Ma i dat fitg bieras spezias da peschs, numnadamain radund 32 500 u bundant 50% da tut las spezias da vertebrads insumma. Ils peschs vivan en las mars ed en auas dultschas; els pon esser fitg pitschens u – sco il squagl gigantic – avair ina lunghezza da 14 meters. Las balenas ed ils delfins en percunter – sco vis survart – mammals.

Per pudair far urden en la varietad dals peschs, èsi inditgà da dar in sguard a lur svilup en il decurs da l'evoluziun. Suenter ils agnats che cumparan avant radund 470–

450 milliuns onns en l'emprim sa svilupads avant 420 milliuns onns peschs cun rotla (ossa loma); en il temp geologic dal devon (avant 419–359 milliuns onns) cumparan lura ils peschs cun restas (ossa dira).

Entaifer la sistemica dals animals na furman ils «peschs» pia betg in'unitad natirala, mabain sa dividan en duas classes. Els en però ina gruppa d'animals ch'èn morfologicamain fitg sumegliants.

Ils peschs cun rotla vivan praticamain be en las mars. A questa classa appartegnan ils squagls, las rajas e las schimeras. Tut ils peschs cun rotla en carnivors; en media vegnan els in pau pli gronds ch'ils peschs cun restas. Ma be 4% da tut ils peschs vivents appartegnan als peschs cun rotla.

Tar ils peschs cun restas è il skelet vegnì parzialmain in dal tuttafatg dad ossa. Entaifer questa classa differenziesch'ins tranter spezias cun nudaglias plattas u en furma da radis e spezias cun nudaglias stagnas u charnusas. A quests ultims appartegnan ils peschs-barlocca che valan sco «fossil vivents»; en pli ils peschs a pulmuns che respiran tras las brantschas, ma che pon er ir a la surfatscha a respirar tras pulmuns. Da quests peschs cun nudaglias charnusas duevan sa svilupar ils amfibis, uschia ch'els furman il punct da partenar per tut ils tetrapods fin a l'uman.

Lunschor la gronda gruppa da peschs furman però ils peschs cun nudaglias en furma da radis. Quels vivan en tut las auas maritimas e dultschas en tut il mund, cumparan en profunditads fin –8400 meters ed en las autas muntognas fin ca. 4500 meters sur mar. En pli supportan els temperaturas fin +43 °C en funtaunas termalas e fin –1,8 °C en las mars polaras. Er areguard lur morfologia, ecologia e lur biologia da cumportament en els ordvart variabls. A questa gruppa da peschs appartegnan per exempel er tut ils peschs che vivan en las auas continentalas da l'Europa Centrala.

Nudaglias e moviment

La gronda part dals peschs posseda set nudaglias: mintgamaì duas nudaglias dal venter e dal pèz (che duevan sa svilupar tar ils tetrapods a las quatter extremitads), en pli ina nudaglia dorsala, ina nudaglia davos ed ina nudaglia dal tgil. Tschertas spezias possedan plinavant in'uschenumnada nudaglia da grass u adiposa, situada tranter la nudaglia dorsala e la nudaglia davos.

La frilla – ina da las bundant 50 spezias da peschs indigenas.

Mund subaquatic en l'Ocean Indic.

FOTO MARGIT VÖLTZ / PIXELIO

I dat però in bun dumber da peschs che devieschan da la configuraziun da basa. Per exempel mancan tar bieras spezias las nudaglias dal venter; tar autras spezias en tschertas nudaglias creschidas ensemen u ch'ellas en divididas en pliras parts.

Ils peschs nodan tras l'aua cun moviments serpegiants. Cun la part planiva da la cua stauschan els levamain davent l'aua. Quest moviment fan els ina giada a dretga ed ina giada a sanestra. Perquai n'è il moviment betg guliv e fa in'onda. Per pudair nudar dovra il pesch la cua cun sia nudaglia lada. Cun las ulteriuras nudaglias dirigia el ses moviment.

A stabilisar la posiziun dals peschs cun restas serve la finala er la vaschia da nudar. Quella è sa svilupada d'in toc da la beglia, po vegnir emplenida cun aria e gida uschia a compensar il pais specific dal pesch. Vul dir: grazia a la vaschia da nudar na sfundra il pesch betg u be plaun vers il fund.

Co ch'ils animals da l'aua respiran

Per respirar dovran er ils animals da l'aua oxigen. Quel entra en las rasadas superiuras da l'aua tras l'aria u tras la fotosintesa da

las plantas da l'aua. L'aua cuntogna però bier damain oxigen che l'aria. L'aua chauda na po era betg recepir tant oxigen sco l'aua fraida. Biers animals da l'aua han perquai problems da survegnir avunda oxigen.

Tschertas spezias schlian quest problem en moda eleganta: ellas nodan a la surfatscha da l'aua, tschiffan ina purziun aria e sfunsan puspè. Puspè autras, surtut fitg pitschnas sco insects e larvas, respiran tras la pel u cun agid da tracheas. Per allegar be in exempel: Las larvas da las libellas cun alas stretgas han 3 appendixs da la cua che sumeglian fegls; tras quels van fitg fins «canalets d'aria» (tracheas). Ils appendixs vegnan numnads brantschas cun tracheas.

La respiraziun tras brantschas è la furma da respiraziun usitada tar las larvas da las piutschas, ils peschs ed ils giomers. Las brantschas en organs fins tras ils quals cula sang. Ellas absorbeschan l'oxigen cuntegnì en l'aria e transmettan quel al sang.

Sistem da la gnerva ed organs sensitivs

Ils peschs possedan be in simpel sistem da la gnerva ed il tscharvè (surtut il tscharvè grond) è pauc svilupà. Percunter possedan ils peschs tut ils tschintg senns; els han per exempel ina chava dal nas ch'è spartida da la bucca e l'odorat è svilupà vaira ferm. Sco «sisavel senn» en ils peschs abels da percepir la fermezza e la direziun dal current da l'aua.

Pervi da lur tscharvè fitg pitschen en ins ditg stà da l'avis che peschs n'hajan nagin sentiment da dolor. Retschertgas pli novas relativeschan per part quest maletg.

Multiplicaziun

Be tar ina pitschna part dals peschs ha lieu ina copulaziun per propi ed in svilup dals ovs en il venter da la mamma (spezias viviparas). Tar la gronda part dals peschs depnan ils dus partenaris percunter quasi a medem temp ils ovs ed il sem en l'aua. Tar las spezias da peschs che s'occupan dal cuaditsch sa laschan differenziar trais gruppas: peschs che depnan il cuaditsch a moda averta, en taunas u en bucca.

Er suenter che las larvas en sortidas dals ovs vegnan quellas per part tgradas e protegidas vinavant dals geniturs; magari sa barattan els en questa lavur, tar autras spezias è il mastgel responsabel per segirar il cunfin dal revier. Las larvas dals peschs cun restas sa sviluppan tras metamorfosa ad animals adults.

Spazi da viver

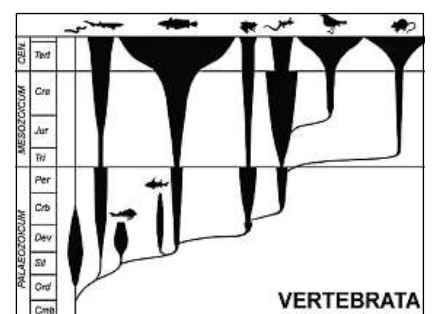
Sco gia vis appartegna per lunschor la gronda part da las spezias als peschs cun nudaglias en furma da radis. Entaifer quels datti dentant in'immensa varietad da tschients

urdens e famiglias. Quellas cumpiglian per part tant spezias da peschs che vivan en las mars sco er spezias che vivan en aua dultscha; tschertinas – sco differentas spezias da salmuns e dad anguillas – migreschan er tranter l'aua dultscha e la mar. Per il diever da mintgadi en perquai usitadas glistas da spezias da peschs che suondan auters criteris che quels da la sistemica da la biologia, sco per exempel «peschs da cuschina» u «peschs indigenas».

Sut il term «peschs da cuschina» vegnan resumadas las spezias ch'èn per l'uman da muntada sco vivonda. Er qua sa laschan puspè differenziar spezias che vivan en l'aua dultscha e peschs da mar. Ils peschs che vegnan consumads il pli bier en l'Europa Centrala en tranter auter: il scarun, il merluz, il ton, la ringia, la litgiva, il salmun, il sgomber e la pertga.

En Svizra datti bundant 50 spezias da peschs indigenas. Intginas da quellas vivan plitost en auas stagnantas (lais), autras en auas currentas (auals, flums). Tschertas spezias pon er s'adattar fitg bain als differents ambients e vivan tant en lais sco er en flums, tant en auas chaudas sco er pli fraidas. Ina buna part da las spezias indigenas cumpara be en in pitschen dumber ed è perquai periclitada.

Tgenins peschs ch'èn derasads il pli fitg sa lascha per part deducir da las statisticas da pestga. En il Grischun en vegnids pestgads il 2013 17 differentas spezias da peschs, la gronda part da quellas però en in dumber fitg pitschen. Las spezias las pli relevantas per la pestga indigena en tranter auter: la litgiva (u forella) d'aua, la litgiva da lai (scarun), la litschala, il salmelin da lai, la litgiva giaglia u artgera, en pli la litgiva da lai canadaisa ch'è vegnida domiciliada en numerus lais alpins.

Ils peschs stattan al cumenzament dal svilup dals vertebrads.

ILLUSTRAZIUN PD

La presentaziun:
Dossier «Peschs»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3612
www.chatta.ch

Da l'object da diever a l'exponat en il museum

In guard a las differentas «vitas» dals bains culturals movibels

■ **La basa tant per l'exposiziun en il museum istoric sco per l'istorgia d'art furman bains culturals materials: statuas, objects da diever, maletgs, guaffens, mobiglias e.a. Tals objects percorran en il decurs dal temp differentas staziuns.**

Prendain l'exempel da l'object d'art: Qua datti ils mastergnants ed artists sco producents, ils empustaders sco retschaviders, il public che reagescha plain bainvulientscha u cun ostilitad; l'intermediatur e commerziant; il criticher d'art orientà e fixà sin il temp preschent ed actual; il restauratur ch'intervegn, il conservatur interessà vi dal singul object, il tgirader da monuments e l'istoricher d'art cun sias interpretaziuns. Il text da Florian Deuchler, cumpari il 1987 en la retscha «Ars Helvetica», dat in guard

a las premissas materialas ed idealas per la creaziun da bains culturals ed a las differentas staziuns che quests objects percorran: lur genesa, lur funcziun, lur influenza contemporana e lur fin – u la prolungaziun da lur existenza sco martganzia u sco document istoric en ils mauns da las proximas generaziuns.

Emprima staziun: la genesa

La premissa per la realisaziun d'ina ovra ch'incorporescha l'enconuschientscha dal material e l'abilitad manuala, è in mastergnant capavel. Quai vala tant per l'ovra concepida da bell'entschatta sco «ovra d'art», sco era per quella ch'è vegnida stgafida sco object da diever, integrà en la vita da mintgadi.

Al cumenzament aveva il pled «ars» per ils Romans la significaziun generala da «mastergn», «artisanat», pli tard lura er dad «inschign», «abilitad», ma er – cun connotaziun evidentamain negativa – da «malizia» ed «engion». «Ars» è damai l'abilitad manuala da controllar la materia, da la quala u cun la quala l'ovra vegn furmada. Consequentamain è l'«artifex» quel ch'enconuscha ils secrets per dumagnar la materia e la suttalettera a l'atgna voluntad. El la liberescha da sia natira amorfa e la transfurma en material duvrabel per sias creaziuns (l'architect, il sculptur, l'entagliader d'ivur, l'aurer, il cheramicher, il pictur da vaider ed il mosaicist) u sco substrat per ses maletgs (il pictur da cudeschs, tavlas e paraids, il/la tessunz/a da tarpuns u la retgamadra).

Mintga materia sto vegnir preparada, quella da nobla reputaziun tant sco quella da mintgadi, quella preziosa sco quella banala. Il crap, l'alabaster ed il marmel ston ins statgar or da la chava ed al tagliar, l'aur e l'argient ston ins purifitgar, il vaider vegn fabritgà en lungas e cumplitgadas proceduras ed en blers cas anc colurà en la massa; il fegl da pergamina stat a disposiziun per texts, inizialas e miniaturas pir suenter in tractament minuzius.

L'«artifex» lavura l'emprim sco scrinari, cur ch'el colla ensem exactamain la tavla per in maletg or da lain veder adattà. Pir alura po il pictur cumenzar cun il fund, la skizza e las colurs. Qua cumenza il veritabel process artistic che nus manegjain cun il pled «art». Er las colurs sezzas n'èn betg products finids. Or da substanzas naturalas per part fitg charas ston ins las sfruschar, liquefar e las maschadar e quai mintga giada gist tant sco ch'i dovrà per in'applicaziun. Sch'il pictur dispona d'ina officina cun collavuratur, surdat el quest'incumbensa a ses gidanters ch'el introducescha durant ils onns d'emprendissadi en ils misteris e rampigns da sia professiun.

Ch'i sa tractia da tavlas d'altar, maletgs u palantschieus sura da lain, fatschadas da chasas, ensainas d'ustarias, bandieras u decoraziuns da mobiglia – a l'entschatta da tut questas ovras stat damai ina lavur preponderantamain manuala ed applitgibla polivalentamain. Quai vul dir: il technicher

po duvrar sias enconuschientschas e ses inschign per las incumbensas las pli differentas.

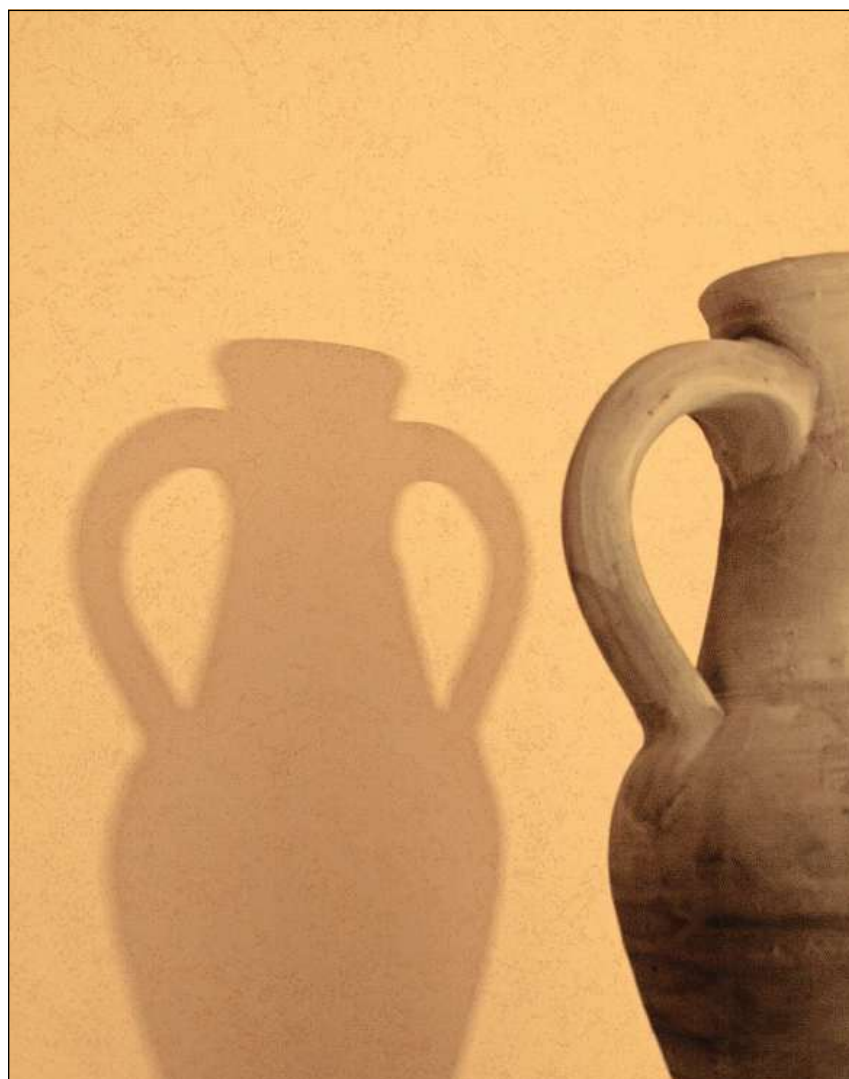
Pir en il decurs dals tschientaners èsi pussaivel da documentar ina specialisaziun: dapi il temp medieval per exempel quella dal pictur da sculpturas, che sa limitava a colurar sculpturas da lain, augmentond l'aspect natiristic cun ina surtratga policroma. Il sculptur u entagliader survegna uschia cumpagnia d'in collega cun altra scolaziun, autras premissas, enconuschientschas specialisadas ed in inschign mintgatant bunamain virtuos.

Manaschi d'art signifitga qua damai manaschi da lavuratori, cun furniturs, mastergnants, scrinaris, serrers, constructurs d'armadiras, artists, possessurs d'ateliers ed empustaders che fan diever d'in tal collectiv equilibrà, formuleschan lur giavischs e aspectativas, fan contracts correspundents en preschientscha dal notar, examineschan la qualidà da la lavur e surtut dals materials utilisads, controllan l'andament da la fabricaziun e pajan la finala il product. Sche quel è destinà al diever sacral, è el en l'atelier da l'artist anc in object dal tutfatg profan ed artisanal, per uschè dir in prefabricat senza nagins rapports. Pir cun al transferir en baselgia, al installar là ed al consecrar survegna el sia funcziun e daventa duvrabel e – conformamain a sia finalidà oriunda – in object cultic che transcendescha tut ils temps. L'autur sa considerescha mo sco «instrument» e surlascha l'ovra a saezza, sparind savens dal tutfatg en l'anonimidat.

L'architect ha adina lavurà mo sin empustaziun – l'artist fin en il 15avel tschientaner. Pir pli tard sa piazza il commerziant tranter il producent ed il consument; l'«artifex» lavura sin reserva; quai che resta en ses atelier arriva pli tard en il commerzi d'art tras vendidas da relaschs u tras ingiants.

Segunda staziun: la funcziun

Durant tschientaners èsi uschia ch'ina ovra ha sia piazza en in rom bain determinà: sin il champ ecclesiastic, devoziunal, profan u perfin militar. Ella è in object da diever – public u privat – en la vita da mintgadi. Ina tavla d'altar serva a la raspada sco referenza communabla. In purtret regorda la famiglia ad in da lur chars. Ina scena mitologica delectescha il rimnader ed enconuschider. La bandiera picturada u retgamada guida la truppa en il cumbat.

Vasch da flurs, object d'art u relict preistoric?

FOTO CFPALK/PIXELIO

Pir en il 19avel tschientaner sa furma la categoria da «l'art museal», cun formats e motifs che na chattan savens pli nagina piazza en las domenas tradiziunals. Ella prenda in mira in local d'exposiziun independent d'ideologias religiunas e (per il solit) politicas, in «tempel da la musa» che daventa in forum per admirar, discutir, s'entusiasmar e crititgar.

Tras ils «happenings» e las «installaziuns» d'ozendi va a perder anc in'ulteriura funcziun: l'effect a lunga vista. Tras lur curta vita èn questas ovras – documentadas tut il pli sin fotografias u films e damai accessiblas be pli indirectamain – gist uschè efemerhas sco ina rachetta da l'emprim d'avust.

Manaschi d'art cumpiglia qua il vast dialog tranter object da diever, artefact e public; el descriva la relaziun che sa furma tranter producent e product sco er tranter producent e consument.

Er qua po il dialog ed il contact persunal vegnir interrutt (ma er intermedià) tras il commerziant sco terza persuna. La galateria specialisada, la sala d'art u il museum ch'organisescha exposiziuns pon ozendi remplazzar u almain cumpletar la relaziun directa cun l'artist, ina famigliaridà pussaivla cun ses atelier e sia lavur. L'artist – anc timid u gia etablì – entaup'ins tut il pli anc a las vernissaschas.

Manaschi d'art daventa qua er in'actività da fatschenta e da commerzi – savens sin donn e cust da l'ovra d'art, tractada sco in palpieri da la bursa e preservada da tuttas eglidas indiscretas tras la segirezza d'ina banca.

Terza staziun: la survivenza

Il destin sco tal da la singula ovra, sia alienaziun ed izolaziun pussaivla en in museum, nua ch'ella vegn privata da ses effect previs e calculà oriundamain, furma la davosa e definitiva metamorfosa che la dispensescha da sia funcziun originala e l'auza or da la tschendra sco object puramain estetic, liberà da tutta temporalidà. E tutina na mitscha nagin'ovra d'art da la vegliadetgna naturala, nua ch'ella sa chatta era: ella po bain surviver durant tschientaners senza patir pli fitg da la lavur dal temp, ma ella po er daventar rumpaivla e perder sia parità originala, saja tras il diever quotidian, saja tras ina tgira inadequata; ella po esser exposta al vent ed a la plievgia u vegnir mutilada e demolida.

Pli baud u pli tard han ovras d'art damai basegn d'ina tgira premurusa u d'ina ope-

Jan Vermeer, Allegoria da la pictura (ca. 1670).

raziun chirurgica, dal sanatori u da la staziun intensiva. En emprima lingia dovrà ellas però protecziun optimala ed illimitada. Quella vegn ozendi garantida betg be dals restauraturs, ma surtut er dals specialists da clima e d'illuminaziun, dals chemichers e dals fisichers. Ins po conservar e restaurar in'ovra d'art en ses ambient original, ma ins po er la tgirar en in museum u en ina collezziun privata, la cumpletar tenor meglier savair e pudair, l'interpretar e la surdar a la posteridat.

Il term «manaschi d'art» enserra en quest cas las manieras multifaras da sa fatschenta cun il passà: activamain en l'atelier dal restauratur ed en l'ambient museal, passivamain en la litteratura da l'istorgia d'art, en la scolaziun professiunala e la perscrutaziun. Ultra da quai ston ins sensibilisar il public ed al render attent a l'ierta custavla e preziosa remessa en ses mauns.

L'ovra d'art daventa l'object da l'istorgia d'art

L'istoriograf po sa servir da plirs access e da differentas metodas per leger, enclerger, reflectar e declerar l'artefact dal passà. En princip èn tut las ovras umanas documents istorics, er senza ch'i saja scrit insatge sisur, er senza signaturas, vopnas u annadas. Tut quests documents malegiads, bajegiads, stgalprads, furmads u tessids ston ins persequitar enavos fin en lur context «biologic», or dal qual els èn naschids. Sa basond sin tschertas qualitads artisticas (stil, colur) e tscherts aspects technics (analisa dal material) èsi pussaivel da datar e da localisar l'object. Ins al po attribuir ad ina regiun artistica, ad in lieu u ad in atelier, forsa perfin ad in singul artist. Da là davent gidan inqual giada documents or d'archives u texts contemporans. L'enconuschientscha dals costumes e da las armas po confermar ils emprims indizis, la heraldica decifrada po furnir las ultimas cumprovas per determinar il lieu istoric.

L'istorgia d'art s'interessa plinavant per las tradiziuns, en las qualas in'ovra è enragischada, sche la tematica d'in maletg per exempel valeva gia da ses temp sco antiquada u sch'ella era quella giada dal tutfatg actuala. Ella dumonda per exempel: Tge funtaunas litteraras vegnan descrittas en il maletg? Sa tracti d'ina allusiun libra u è la representaziun conforma al text?

Ulteriuras dumondas mainan en l'ambient social ed economic, or dal qual in artefact è creschi: Tgi al ha empustà, tgi al ha duvrà sco emprim? Ha quest ultim pudì influenziar la lavur? Pon ins dir ch'il product saja persunalisà, ha el in'impurtanza collectiva u resta el en l'anonimidat? Nua èn ils cunfins tranter l'art «levà» e pretensius e quel modest e «popular»?

In grond e cumplitgà ciclus da pictura murala: tgi pudess avair già la reschia? Quanta libertad aveva l'artist, quals eran ses limits, nua las ha el respectà u surpassà? Eran ils executurs gliued indigena u artists da passagi? Qual era il context politic? Vul l'ovra simbolisar in'ideologia? È ella pura ficziun u propri il reflex d'ina realidà? Co ha in maletg u ina sculptura surmuntà las grondas distanzas d'in lieu a l'auter e pertge? Tgi ha finalmain collectà questas u tschellas ovras ed or da tge motifs? Tge pretschs han ins pajà, cura e nua? Tge pudess ins emprendre ordlonder per l'istorgia dal gust? Datti eventualas parallelas cun la litteratura e cun la musica da lez temp?

Quai èn ils puncts principals d'in catalog da dumondas che sa lascha adina amplifitgar e cumpletar tut tenor preferenza persunala. El po servir da guid, sch'ins vul discurren en emprima lingia dal «manaschi d'art» en sias dimensiuns istoricas e cun sias vastas implicaziuns culturalas. Malgrà ils access multifars ad in'ovra, na dastg'ins però betg crair ch'expressiuns artisticas illustreschian simplamain l'istorgia dals empustaders, da la societad e da l'economia, dispensond qua tras l'aspectatur d'ir sez a tschertgar pli enavant. Insumma na dastg'ins betg survesair che las differentas forzas che s'unieschan en la naschientscha d'ina ovra d'art èn talmain numerusas che nagina «explicaziun» d'in singul aspect è capavla da declerar l'ovra en sia totalidà, ma unicamain da contribuir a sia encltega generala.

La presentaziun:

Dossier «Bains culturals movibels: da l'object da diever a l'exponat en il museum»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3614
www.chattà.ch

Il Dent de Brenleire en il Parc naturel Gruyère Pays-d'Enhaut.

FOTO PD

parcs-svizzers.ch – il portal d'infurmaziun davart tut ils parcs natirals en Svizra.

Parcs svizzers – parcs natirals d'impurtanza naziunala

■ Dapi l'onn 2008 èn vegnids creads e vegnan creads vinavant divers parcs svizzers d'impurtanza naziunala en tut las regiuns linguisticas dal pajais. Quests parcs uneschan cuntradas da bellezza, ina ritga biodiversità e patrimoniis culturals prezios. La populaziun da las vischnancas che possedan ils parcs na vul betg mo conservar questas ritgezass, ma las valorisar e profitar d'ellas per il svilup economic e social da lur regiun. La basa legala per crear parcs d'impurtanza naziunala è en vigur en Svizra dapi il prim da december 2007. Fin ussa (2015) èn vegnids creads 16 parcs, 4 ulteriurs parcs sa chattan en ina fasa preparatorica.

Las ritgezass principalas d'in parc d'impurtanza naziunala èn auas e guauds multifars, abitadis rars sco palids, ognas e prada sitga ed er cuntradas d'ina bellezza unica sco ils auts dal Giura argovian u ils glatschers en il Parc Adula. Las regiuns cunfinantas dals parcs naziunals ed ils parcs regionalis cumpiglian ultra da quai cuntradas cultivadas tgradas e patrimoniis culturals da valur sco la Claustra San Jon a Müstair, in patrimoni mundial da l'Unesco, u vischnancas intactas.

Ils parcs na naschan betg sin ils plans da l'administraziun, mabain en ils chaus ed en ils cors da la populaziun. Questa sto dar l'impuls per la creaziun d'in parc e pir lura sustegna er la Confederaziun in project per in parc ch'ella certifitgescha cun il label federal dals parcs, sche tut las pretensiuns vegnan ademplidas. Las vischnancas èn represchentadas bain en las societads purtadoras da mintga parc. Ellas han il dretg da far las impurtantas decisiuns strategicas per il parc.

Co arrivar en ils parcs svizzers?

L'Uffizi federal d'ambient ha edi ina charta infurmativa ch'ins po empustar gratuitamain. Quella dat ina survista dals parcs svizzers, mussa nua ch'els sa chattan e co ch'ins als po ir a visitar. Ella cuntogna er in curt text infurmativ davart mintga parc che preschenta las diversas offertas ed atraziuns. En pli pon ins tschertgar la via en in parc sin la charta interactiva cuntegnida en la pagina infurmativa www.parcs-svizzers.ch.

Las differentas categorias da parcs

I dat trais categorias da parcs d'impurtanza naziunala: parcs naziunals, parcs natirals regionalis e parcs natirals da recreaziun. Quests trais tips han mintgamaì caracteristicas e finamiras differentas.

Ils parcs naziunals: In parc naziunal cumpiglia adina ina zona centrala ed ina zona periferica. En la zona centrala sa sviluppa la natira libramain en in ambient intact ed inaccessibel. Las activitads umanas èn fitg limitadas. La zona periferica d'in parc naziunal cumpiglia tschertas vischnancas cun lur cuntradas cultivadas natiralmain e cun lur territori che vegn sfruttà turisticamain e forestalmain. Questas zonas perifericas protegian la zona centrala d'influenzas negativas.

Il Parc Naziunal Svizzer ch'exista dapi quasi 100 onns sutstata ad ina atgna lescha federala. Per quest territori protegì en las directivas anc bier pli rigurusas.

Ils parcs natirals regionalis: In parc natiral regional è ina regiun rurala cun ritgezass particularas sco ina cuntrada diversifitgada, ina gronda biodiversità e patrimoniis culturals da valur sco per exempel la Claustra San Jon en Val Müstair u la Viafier retica en il Parc Ela ch'èn patrimoniis culturals mundials. Questas ritgezass duain vegnir mantegnidas e valorisadas per in svilup duravel da la regiun.

Reservats da biosfera da l'Unesco sco l'Entlebuch (LU) ston ademplir ultra da las pretensiuns naziunals d'in parc natiral regional er ils criteris internaziunals da l'Unesco.

Ils parcs natirals da recreaziun: In parc natiral da recreaziun posseda mintgamaì ina zona centrala ed ina zona da transiziun. En la zona centrala porscha el a la flora e fauna indigena in ambient intact. La zona da transiziun protegia la zona centrala. Ella porscha bieras pussaivladads d'infurmaziun, d'actività e da recreaziun e contribuescha uschia substanzialmain ad ina meglra qualità da vita per la populaziun da las citads. In parc natiral da recreaziun sa chatta adina a maximalmain 20 kilometers dal center d'ina aglomeraziun e sto esser bain cuntanschibel cun ils meds da transport publics.

Il label per parcs e products

L'Uffizi federal d'ambient certifitgescha cun il label federal per 10 onns ils projects da parc ch'adempleschan las pretensiuns da la Confederaziun. Medemamain po la societad purtadora dal parc certifitgar tschertas persunas u tschertas fatschentas cun in label per products – sche lur products e servetschs vegnan producids e purschids en la regiun dal parc en maniera duravla.

Il label per parcs: Sch'in parc ademplescha las pretensiuns da la Confederaziun vegn el certifitgà cun il label protegì «Parc

d'impurtanza naziunala». Il label vala per 10 onns, suenter ston las societads purtadoras puspè dumandar da nov il label. Il label garantescha ch'il parc ademplescha las pretensiuns necessarias puncto cuntrada, natira e cultura, che la gestiun dal parc è professiunala e che l'existenza dal parc è garantida democraticamain, finanzialmain e spazialmain a lunga vista. Durant la fasa da creaziun e d'installaziun pon ils parcs futurs pretender il label provisoric da candidatura.

Il label per products: Products e servetschs dals parcs svizzers pon vegnir certifitgads da las societads purtadoras dals parcs cun in label per products. En il Parc natiral Thal (SO) han ins per exempel gia certifitgà 14 mangiativas cun quest label, tranter auter spezialitads sco il «Hosenlupf» (in chaschiel) u la «Jura-Kette» (ina liongia). Per ch'in product u in servetsch possa retschaiver il label sto el vegnir produci e purschì principalmain entaifer il parc a basa da materias regionalas. Ultra da quai duain els esser producids en maniera duravla e rinforzar l'economia regionala. Ina procedura da certificaziun definida da la Confederaziun garantescha che questas pretensiuns vegnian ademplidas. Ils consumers contribueschan cumprond quests products e quests servetschs al mantegniment ed a la valorisaziun da la biodiversità e da la cuntrada, al svilup da valurs culturalas specificas ed ad ina economia regionala vitala.

La populaziun profita

Fundond in parc sa decida ina regiun conscientamain per in svilup economic e social duravel: Quest svilup duai sa realisar en accord cun la cuntrada e sias valurs naturalas ed el duai dar ina perspectiva a la populaziun indigena ed a las generaziuns futuras. In tschert svilup è

damai giavischà, el duai dentant sa realisar tenor criteris duravels che la regiun accepta sco impegnativs.

Da daventar in parc porscha bieras schanzas e blers agids per la populaziun indigena d'ina regiun. Per exempel po la creaziun d'in parc sustegnair strategias commercialas per la vendita da products regionalis u innovaziuns per la cultivaziun da la cuntrada. I po er dar subsidis per la commercialisaziun da purschidas turisticas duravlas en accord cun la natira, per exempel datti parcs ch'han sviluppa novas purschidas ed excursiuns multifaras per giasts sur 50 onns. Novas purschidas multiplitgeschan la creaziun da valurs en in parc e garanteschjan uschia ina plivalur. Ellas contribueschan al mantegniment ed augment da piazzas da lavur.

La creaziun d'in parc po rinforzar la posiziun e l'identità d'ina regiun. El po contribuir al mantegniment da servetschs (p.ex. ina butia en vischnanca) e da transports publics en ina regiun ed el po promover la solidarità da la populaziun indigena. In parc po dar novs impuls ad ina regiun. En divers parcs han ins per exempel fundà gruppas da lavur e forums tematics che discutan davart il futur da la vallada e sviluppan projects concrets. Biers da quests projects èn nashids grazia ad iniziativas directas da la populaziun, per exempel sairadas da teater, discussiuns en gruppas ed al podium e forums culturals. Tut quai rinforza la cultura e l'identità d'ina regiun.

Il svilup duravel daventa in punct d'orientaziun per adina dapli vischnancas en Svizra. En ils parcs è quest svilup anc pli accentuà: Las vischnancas ch'appartegnan ad in parc èn anc pli conscientas da lur caracteristicas localas e regionalas e da lur ritgezass da cuntrada e natira.

Tar questas valurs tutgan er las vischnancas sezzas e lur cultura vivida. Las vischnancas d'in parc creschan ensemen visiuns e strategias co ch'ellas pudessan mantegnair questas valurs e profitar d'ellas per in svilup duravel.

Purschidas en ils parcs

Ina tschungla a l'ur da Turitg, striegns culinarics en il Binntal pittoresc, experientschas al cunfin lung il Doubs u lieus istorics e preistorics en las muntognas grischunas: Ils parcs svizzers porschan experientschas fascinantas en cuntradas cultivadas e naturalas intactas.

Independentamain sch'ins è en viadi cun ina classa da scola, cun la famiglia u be sulet, en ils parcs svizzers chattan tuttas e tuts purschidas attractivas: turas en cuntradas alpinas, excursiuns tras collinas e planiras, trekking en grippe e chavorgias u spassegiadas tras curtins da pumera en flur.

Er per quels che s'interessan per la cultura e la natira datti in program attractiv: ins po pedalar cul velo sin vias da transit istoricas, emprender d'enconuscher las istorgias fascinantas da fortezzas e chastels u scuvrir palids sin trutgs infurmativs.

Ils parcs svizzers offeran er ina gronda paletta dal mangiativas e bavrondas gustusas, d'objects qualitativs e d'artisanadi original. Diversas fieras ed acziuns sco la «Genuss» (mo il meglia da la regiun) u las «emnas gastronomicas» (en settember) ma er tut las occurrenzas spezialas en ils parcs sco il «di dals parcs» (mintgamaì ils 24 da matg) èn ina occasiun ideala per explorar la diversità culturala e culinaria dals parcs.

En divers parcs datti la pussaivladad da scuvrir bels e buns giudiments cun ina guida. Il parc natiral dal Giura argovian porscha per exempel duas fins d'emna cun spassegiadas da viticultura. Il parc Jura vaudois offerescha excursiuns da bulieus cun in micolog. Il parc natiral Diemtigtal organisescha sin tschingt alps mintgamaì la stad dis da recreaziun cun pernottaziun. Ils giasts vegnan uschia en stretg contact cun la populaziun indigena ed emprendan bier interessants davart il svilup, la fabricaziun e l'origin dals products regionalis. Different parcs organiseschan mintg'onn in martgà. Indigens e giasts pon cumpràr qua products da la regiun dal parc (chaschiel, liongias, charn setga, verdura, té e pastizarias).

Survista dals parcs svizzers

Parc naziunal:

– Parc naziunal svizzer (GR)

Candidats parc naziunal:

– Parc Adula (GR, TI)
– Parc naziunal dal Locarnese (TI)

Parcs natirals regionalis:

– Biosfera Val Müstair (GR)
– Parc Ela (GR)
– Parc natiral Bavreg (GR)
– Biosfera Unesco da l'Entlebuch (LU)
– Parc natiral dal Giura argovian (AG)
– Parc natiral da Thal (SO)
– Parc natiral dal Doubs (JU, NE, BE)

– Parc natiral dal Diemtigtal (BE)
– Parc regional Chasseral (BE, NE)
– Parc natiral da Gantrisch (BE, FR)
– Parc natiral Gruyère Pays-d'Enhaut (FR, VD)
– Parc natiral regional Jura vaudois (VD)
– Parc natiral da la Val da Binn (VS)
– Parc natiral da Pfyng-Finges (VS)

Candidats parc natiral:

– Parc natiral Neckertal
– Parc natiral Schaffusa

Parc natiral da recreaziun:

– Parc natiral da recreaziun Turitg Sihlwald (ZH)

La preschentaziun:
Dossier «Parcs svizzers»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1676
www.chatta.ch

«Viadi d'avust» – avischinar giuvenils a la tematica dal holocaust

■ Il 1999 è cumpari il cudesch «Viadi d'avust» da l'autura tudestga Gudrun Pausewang. I sa tracta d'in cudesch tastgabel per giuvenils (da ca. 15 onns ensi) che tematisescha l'extirpaziun dals gidieus en la Germania nazional-socialistica. Raquintadas vegnan las davosas 24 uras da la mattatscha gidieua Alice Dubskey che vegn deportada ad Auschwitz. Il cudesch da radund 170 paginas è cumpari il 1992 per tudestg sut il titel «Reise im August». La versiun rumantscha cumpiglia er in glossari che declera plets pli spezial e che guida da far la punt dals idioms al rumantsch grischun.

Enfin a quel di d'avust n'aveva Alice savì nagut da las terriblas chaussas che capitavan en Germania cun ils gidieus. Ils creschids n'avevan betg vuli discurre da quai. Ma uss è ella sin «viadi» ad Auschwitz. Igl è in viadi sgar-schavel che na prenda nagina fin. Sco in animal smatgà en in vagun da vitgira vegn Alice

confruntada cun las temas e las speranzas dals cumprachuniers ed emprenda ad enconuscher la realitad che sia famiglia aveva vuli zuppentar dad ella. A la fin dal viadi n'è Alice nagin uffant pli – ma ella na dastga tuttina betg vegnir creschida.

Survista dal cuntegn

En il vagun ch'è en viadi vers Auschwitz èn chatschadas en 49 persunas, mintgina cun ses passà, cun sia moda da viver, cun sia cretta. Malgrà las circumstanzas ordvart inumanas, emprovan tuttas e tuts da mantegnair ina tscherta onur ed in tscherl respect in visavi l'auter. Ma en il decurs dal viadi vegnan ils cumpromiss adina pli gronds, ils destins cumenzan a sa sumegliar e tuts che ston sa participar a la vita dals auters. Il nutriment e l'aua cumenzan ad ir a fin, l'aria vegn adina pli stitga. Lur quità il pli grond è la finala co endrizzar ina tualetta provisoria e co tgirar la giuvna dunna che parturescha.

Alice è creschida si en in ambient protegi ed è vegnida tegnida davent da la politica antisemitica dal Terz Reich. Da Rebecca, ina mattatscha pauc pli veglia, vegn ella ussa a savair tut. E cura ch'il tat mora d'ina flauvlezza, empermetta la mamma da Rebecca da s'occupar dad ella. Guardond enavos sin sia vita dals davos onns, cumenza Alice a chapir: daco

ch'ella stueva abitar en il tschaler e na dastgava ni ir a scola ni sin via e daco che tat e tatta raquintavan curiosas istorgias davart ses geniturs che n'eran betg pli returnads. Ed ella cumenza a chapir nua che tut ils parents ed enconuschents da ses geniturs èn «viagiads» ils davos onns.

Suenter ch'il tren è arrivà ad Auschwitz, van tut las persunas en la duscha. Il cudesch va a fin cun ils suandants plets: «Alice ha guardà ensi. Ussa, prest, prest sprizzava l'aua dal springider giu sin ella. L'aua da la vita. Ella la schubregiava da la merda e da la sgarschur dal viadi, ella la purifitgava da tut. Alice ha auzà la bratscha ed ha avert ils mauns.»

Il cudesch descriva il viadi orribel ad Auschwitz cun ils eglis d'ina mattatscha dad indesch onns. Ensem cun Alice ha era il lectur la pussaivladad da crescer e da laschar tiers plaunsieu ils malets crudavels. Tuttina duess il lectur giuvenil avair tschertas preconsciouschas davart il holocaust sco er ina tscherta vegliadetgna e madrezza per pudair elavurar la lectura.

Prova da text

Alice ha pensà a la notg che la sinagoga era arsa. Ussa era tut cler: mamma, bab, tat e tatta avevan temì!

«Nus essan simplamain differents», ha Rebekka declerà. «Perquai essan nus adina la culpa.»

«Jau less che jau na fiss betg gidieua», ha Alice suspirà. «Alura fiss tut en urden. Jau pudess ir a scola cun ils auters e nus abitasan anc en las etaschas sura. Mes geniturs na stuessan betg ma dir manzegnans. Sche nus na fissan betg gidieus, pudessan nus tuts esser a chasa – vivs!» «Lessan, fissan, pudessan!», ha Rebekka ditg grittentada. «Ti es e restas gidieua, e basta.»

«I n'è betg sa midà bler dapi il temp da la pesta, crai jau», ha Aaron ditg. «Gia a lur pops din els ch'ìls gidieus sajan ils diavels e Hitler insatge sco in Dieu. In che sa tut e fa tut endrete! Ed a tuts raquintan els ch'els vegnian ad esser ils victurs e ch'il Terz Reich vegnia a cuzzar millis e millis dad onns...»

(...) «Jau sun loscha dad esser ina gidieua», ha Rebekka ditg. «Jau era», ha Aaron suspirà, «ma mintgatant tremblel jau da la tema. Els din che nus sajan parassits ch'ins stoppia eliminar. E mintgatant pens jau ch'els fetschian quai propi in di. Lura vulesch jau che jau fiss in Beduin u in Indian. Ma cura che jau na tem betg pli, sco ussa, lura na poss jau betg m'imaginar d'esser insatge auter ch'in gidieu.»

Auschwitz – il pli grond champ da concentraziun dal temp dal nazional-socialissem.

FOTO MICHAEL WERNER NICKEL / PIXELIO

«Dorma uss, mattatsch», ha signur Ehrlich marmugnà. «Ti disturbas tschels.»

Aaron ha taschi ed è raivì enavos en ses plaz.

Rebekka è ruschnada pli datiers dad Alice. «Jau siemièl d'in pajais», ha ella scutinà, «nua che mo gidieus vivan. Quant bel stuess quai esser. In pajais, en pasch...!»

Alice ha pensà a si' amia Traudel. Lezza n'era betg gidieua. En in pajais da gidieus fiss ella senza Traudel. Bunamain si' entira classa na pudess betg viver en in tal pajais. E la buna dunna Lohmann era betg.

«Na», ha ella ditg. «Jau giavisch in mund, nua che tuts vivan in cun l'auter, gidieus ed auters. Ed jau giavisch ch'els tratan in l'auter, uschia sco ch'els lessan vegnir tractads.»

«In tal mund na poss jau betg m'imaginar», ha Rebekka scutinà.

Alice ha serrà ils eglis. Ella saveva s'imaginar quel mund. Insicura. Insana.

L'autura

L'autura Gudrun Pausewang è naschida l'onn 1928 a Wichstadt in la Boemia. Ella è creschida si cun tschintg fragliuns pli giuvenils. Il bab è vegnì per la vita il 1943 sin il champ da battaglia. Suenter la fin da la Segunda Guerra mundiala èn blers Tudestgs da las Sudetas vegnids bandischads da lur patria. Pausewang è arrivada cun sia famiglia a Hessen.

Suenter l'abitur ed il studi è ella stada blers onns activa sco magistra e manadra da scola en la Germania ed en l'America dal Sid. Igl è suandà in pli lung segiurn en l'Asia e suenter il return en Germania il 1963 ha ella cumenzà a scriver pli stediain. Danovamain è Pausewang ida en l'America dal Sid e suenter ses return il 1972 a Hessen ha ella cuntinuà a lavurar sco magistra fin a sia pensiun.

Pausewang ha scrit bundant 90 cudeschs ed è ina da las pli renumadas auturas tudestgas da litteratura d'uffants e da giuvenils. Numerus da ses cudeschs èn gia vegnids premiads, tranter auter cun il Premi tudestg per litteratura da giuvenils. Ils cudeschs da Pausewang èn segnads d'ina confruntaziun directa e senza remischun cun la realitad (pussaivla). En in cudesch da giuvenils descriva ella l'apocalipsa d'ina guerra atomara, en in auter quella d'ina catastrofa nucleara («Die Wolke» dal 1987). Il cudesch «Viadi d'avust», che na sa basa betg sin experientschas directas da l'autura, è vegnì premià cun in premi turitgais da lectura per uffants.

Propostas per elavurar il text

Rimnar infurmaziuns biograficas davart las unfrendas: La biografia fictiva dad Alice vegn cumparegliada cun la biografia d'ina persuna reala ch'è daventada l'unfrenda dal

nazional-socialissem. Uschia daventa visibla la realitad istorica che sa zuppa davos la ficziun dal roman. Ultra da quai vegn evident ch'i na sa tractava tar las unfrendas betg da persunas «spezialas», mabain ch'igl avess er pudì esser «ti» u «jau».

Il svilup dad Alice durant il transport: La finamira da quest accent tematic è d'elavurar il svilup intern dad Alice. Pausewang lascha quasi sviluppar la protagonista durant quests dis en il vagun d'ina mattatscha ad ina giuvna dunna. A basa da quests process da madiraziun sa lascha tematisar a moda exemplara tge che capita cun persunas ch'èn expostas a situaziuns extremas.

Crear ina collascha u ina presentaziun da powerpoint: Igl è quai ina buna pussaivladad per laschar elavurar ils scolars/giuvenils las infurmaziuns cuntegnidas en il cudesch. En pli serve questa furma a tschiffar las emozziuns che vegnan svegliadas cun sa confruntar cun la suffrientscha che cumpara en il cudesch. Ins po laschar crear in maletg individual ch'exprima quai ch'ha tschiffà mintga singul il pli fitg. In'otra pussaivladad è da dar avant in tema che sensibilisescha per tschertas problematicas che vegnan tematisadas en il roman (p.ex. la vita dad Alice avant e durant la deportaziun; la vita en il vagun ed il sguard vers anora; l'aspect dal viagiari; ils umans en il vagun, lur siemis, speranzas e temas).

La dumonda dals delinquent: I na vegn strusch ad esser pussaivel da tractar a fund questa dumonda en rom da la lectura dal cudesch. Ma igl è tuttina inditgà da tematisar la dumonda da vart dals scolars «Tge umans eran quai ch'han pudì far talas chaussas crudavlas?». Qua pon ins tractar exemplaricamain Adolf Eichmann ch'era incumbensà cun l'organisaziun dals transports en ils champs da concentraziun. Ma igl è er necessari da render attent a la responsabladad da la societad en general.

Intgins terms istorics

Antisemitissem: Refusaziun u persecuziun dals gidieus per motivs rassistis, religios u socials. Il pled è vegnì creà il 1879, ma l'aversiun encunter ils gidieus devi gia en l'antica ed en il temp medieval. En la segunda mesadad dal 19avel tschientaner è sa sviluppa in antisemitissem etnic-rassistic che veseva en i gidieu l'inimi ed in responsabel per tut ils conflicts socials. En l'ideologia nazional-socialistica furmava l'antisemitissem in element central, realisà sistematicamain fin a la «soluziun finala». El ha cumenzà cun escluder ils gidieus da la vita politica, economica e culturala (Leschas da Nürnberg dal 1935). Ulteriurs stgalims èn stads il pogrom dals 9/10 da november 1938 («Reichskristallnacht»), la ghettoisaziun ed il duair da purtar la staila dals gidieus, la finala l'extir-

paziun fisica da tut ils gidieus, l'uschenumnada «soluziun finala» (decidida formalmain a la Conferenza dal Wannsee il 1942). Ils onns 1933-1945 èn vegnids mazzads circa sis milliuns gidieus en ils champs da concentraziun e d'extirpaziun.

Arierslarisaziun: Oriundamain ina noziun linguistica per pievels da la famiglia linguistica indogermana da l'istorgia tempriva (t.a. Grecs, Romans e Germans). Davent dal 19avel tschientaner è il pled vegnì duvrà en moda politica per determinar ina «razza alva»; l'antisemitissem ha restrenschi il pled ad ina significaziun antiguidaica. En quest senn al han ins duvrà surtut en la teoria da las razzas nazional-socialistica sco num per in'uschenumnada «razza superiura». Il term «arisaziun» designescha l'exclusiun dals gidieus da la vita professiunala ed economica durant il temp dal nazional-socialissem cun differents mesiras da persecuziun e da suppressiun.

Champs da concentraziun: Champs da massa, nua che umans vegnan enserrads, maltractads e mazzads per motivs politics, religios u auters, oravant tut durant il temp dal nazional-socialissem. Ils champs da concentraziun eran in med per tementar, escluder e destruir ils adversaris da la dictatura nazional-socialistica. Organisads vegnivan quests champs d'unitads SS. Gia da l'entschatta da la guerra vegnivan ils prashuniers dals champs sfurzads d'exequir grevas lavurs per l'industria d'armaziun. Davent dal 1941 han ils nazional-socialists erigì champs d'extirpaziun, nua ch'els han mazzà enfin la fin da la guerra ca. 6 milliuns gidieus e 500 000 Polacs, Sintis, Romas ed auters. En ils blers champs da concentraziun nazional-socialists èn vegnids fatgs experiments medicinals ed auters experiments crudavels cun umans.

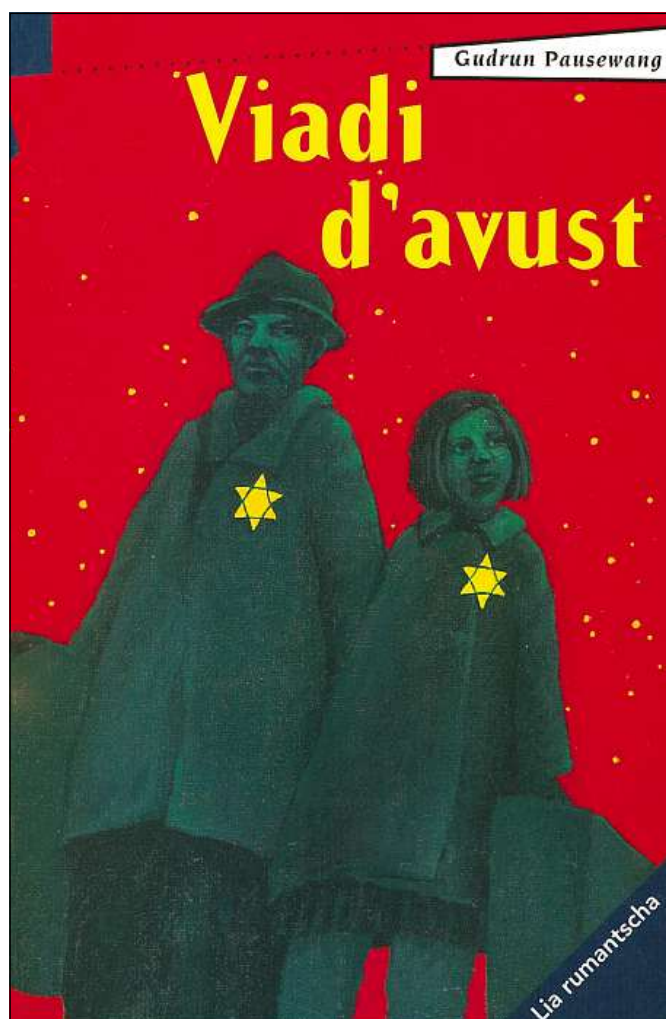
Holocaust: Term che deriva dal grec «holokauton» (unfrenda da fieu, unfrenda cumpletta); num per in'unfrenda che vegn arsa cumplettamain. Il num è vegnì surpilgià per intensivair il num genocid per la persecuziun e l'extirpaziun dal pievel giudaic tras il nazional-socialissem. Quest genocid è er enconuschent sut il term «shoa» (pled ebraic dal Vegl Testament che signifitga sventira, tribulaziun); quel è vegnì duvrà a partir dal 1940 da las medias gidieuas en la Palestina.

La presentaziun:

Gudrun Pausewang. Viadi d'avust. Cuir 1999.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=263
www.chatta.ch

Cuverta dal cudesch.

Tge è l'economia?

In'introducziun generala che resguarda er aspects da l'economia svizra

■ Il cudesch «Economia Svizra» da Vincent Kucholl e Cyril Jost dat ina buna survista dals temas principals che vegnan tractads en la scienza economica. Quels vegnan enritgids d'illustraziuns per part mudentas dal caricaturist Mix & Remix che rendan la lectura divertenta e permettian da dar sin la materia, apparentain seriosa, in auter sguard. L'economia n'è betg ina scienza reservada als spezialists. I n'è betg necessari d'esser in mecanist per chapir tge che fa girar in auto. Ed ins na sto betg avair in diplom spezial per chapir il funcziunament general da l'economia. S'interessar per las reglas dal giu ed empruvar da las chapir vul dir s'acquistar ils meds necessaris per giugar sia rolla en ina societad che fa da nus tuttas e tuts acturs economic.

A basa d'inginas enconuschientschas fundamentalas e cun exempels specifics per la Svizra porscha il cudesch ina survista dals

mecanismes e connex principals d'ina materia che riguarda l'entir mund. Tar quels tutgan per exempel l'offerta e la dumonda, la concorrenza, ils daners e las munaidas, las finanzas publicas, la globalisaziun da l'economia, ils entretschaments da l'ambient en il PNB.

Igl èn quai concepts a priori complexs, ma che furman ina basa da savair indispensabla per in e scadin. A chapir meglier la lingua economica servan er in glossari ed in index a la fin dal cudesch.

Introducziun

L'economia è dapertut. Ella marca noss mintgadi, en sia expressiun la pli banala – la tscherna d'in product u il pajament d'in quint – fin a la pli complexa sco las strategias da la Banca naziunala u la sutscrizziun d'ina convenziun da commerzi liber. Questa constataziun lascha er gia resortir la dimensiun tant privata sco er publica da l'economia: quella serva il medem mument al mantegniment da las basas da viver d'ina singula persuna (economia da chasa) e d'ina gruppa da persunas pli gronda (economia da manaschi, economia publica).

Da quai resulta ina definiziun dal term «economia» sco ch'ins la po chattar en mintga lexicon: L'economia è la summa da tut las stentas, instituziuns e mesiras che servan a surmuntar la tensiun tranter avair basegns (materials) e pudair cuntentar quels. Formulà autramain s'exprima l'economia en tut l'agir da l'uman che serva a reducir la stgarsezza natirala da meds; tar mintga activitad succeda quai cun congruar ils custs ed il niz per arrivar a moda uschè «economica» sco pussaivel a l'intent giavischà.

Tge è l'economia? La scienza economica s'interessa a la dumonda co che la societad dovra las resursas limitadas per satisfar als pli differents basegns.

Il circuit economic: Ils quatter acturs principals da l'economia èn las chasadas, las interpresas, il stadi e las bancas. Ils fluss economic èn stgomis monetars u stgomis da bains e da servetschs tranter quests acturs.

L'economia naziunala

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Cuverta da la publicaziun.

laziun activa (las persunas en la vegliadetgna da lavur).

Las interpresas

Furmas giuridicas da las interpresas: Las interpresas privatas existan sut differents furmas giuridicas, da las qualas la pli enconuschenta è la societad anonima.

Interpresas grondas ed IPM: La Svizra è la sedia da plirs tschients dad interpresas multinaziunals. Insaquantas da quellas appartegnan a las pli grondas interpresas dal mund. Tuttina lavuran dus da trais Svizzers en interpresas pitschnas e medias (IPM).

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Sandoz e Kern, Duttweiler, Lavanchy, Hayek e.a.).

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il martgà

Dumonda ed offerta: La lescha da la dumonda ed offerta determinescha il pretsch e la quantitat d'in bain u d'in servetsch stgamià sin in martgà.

La concorrenza: La concorrenza permetta als producents d'offrir libramain lur bains e servetschs sin in martgà. Ella permetta era als cumpraders da tscherner libramain tranter quests bains e servetschs. Il princip da la concorrenza è la basa da l'economia da martgà.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Las finanzas

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il traffic commercial cun l'exteriur

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Las sfidas per l'economia svizra

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Il PNB: Il product naziunal brut corresponsa a la valor totala dals bains e dals servetschs producids en in pajais durant in onn.

Caricaturas da Mix & Remix.

La presentaziun:

Vincent Kucholl, Cyril Jost. Economia svizra. Cuir 2009.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1337&hiid=1173
www.chatta.ch

Mesolcina e Calanca – valladas dal Grischun talian

■ L'onn 1990 ha la fundaziun Museo Moesano a San Vittore ed il cudesch «Val Mesolcina e Val Calanca 1990». Areguard ils accents tematics sco er areguard las illustraziuns e la tipografia dal cudesch han ins empruvà dad ir novas vias. La publicaziun sa drizza bain tant al turist che vegn da lunsch sco era a personas domiciliadas en la val; ma ella evitescha sapientivamain, uschia accentueschan ils auturs en l'introducziun, dad ir a la tschertga da l'uschenumnà «tipic». Enstagl han ins vuli s'avischnar «en moda critica e cun respect a questa realitad sumeglianta a la realitad d'altres valladas da l'artg alpin. Era tar nus, sco en la Val Clavenna, en la Val Maggia u en Vuclina, sa midan la vita e la cuntrada rapidamain. Per quest motiv pari a nus necessari da mussar plitost quai che merita dad esser mantegnì e chapì che da renviar las visitas exclusivamain a las particularitads da la cuntrada che valan en general sco bellas ed attractivas».

Uschia mussan las fotografias er chaussas apparentamain nunspectacularas sco la chava da glera, il piazzal, la curt interna d'ina chasa u la via da funs. Ma tut quai fa part da questa registraziun da la situaziun mumentana da las duas valladas ed ha perquai tuttavolta sia giustificaziun.

Il medem vala per ils texts che cumparan dal reminent tuts en las quatter linguas nazionalas ed en englais. Bain chatta il lectur ina carta per s'orientar ed

in'aggiunta che cumpiglia datas statisticas, indicaziuns davart l'infrastructura en las duas valladas ed autras infurmaziuns da basa. Ma ils quatter chapitels principals dal cudesch èn structurads tenor criteris plitost associativs. Latiers pon ins leger en l'introducziun: «Ils auturs da las diversas contribuziuns na determineschan betg rutas bain definidas, sco quai succeda per ordinari en guids da quest tip. A l'origin da questa lavur na stat betg la voluntad da preschentar la cuntrada a partir dals lieus tipics cun effect segir. Il cuntrari: ins parta d'exempels punctuals bain selecziunads che permettan da far ina spezia da gieu da scuvertas che promovon la mirvegla ed il basegn da chapir dapli enstagl da simplamain ramassar enconchiantschas.»

Per quest intent han ins elegi quatter simbols per denominar ils singuls chapitels: la punt, la roda, l'ura da sulegl e la cruscha.

Entaifer ils texts han ins empruvà da colliar ils detagls cun simbols ad elements cumplexs. Ins vul uschia stimular il lectur da suandar e scuvrir relaziuns funcziunalas tranter las structures da las regiuns preschentadas. Quests renviaments succedan cun il simbol ed il numer dal sutchapitel al qual ins renviescha.

Cuverta da la publicaziun.

Vista sin Benabbia (vischnanca da Mesocco).

FOTO Y. BÖRKLJ

Punt

Il simbol sa referescha en emprima lingua a la punt che pussibilitescha a las vias da comunicaziun da superar auas e vallettas. In'ocasiun per reguardar che la Mesolcina e la Val Calanca fan part d'ina regiun alpina nua che l'uman ha adina stui viver ensemen cun ina natira betg adina amiaivla.

En in senn pli vast simbolisescha la punt ils contacts tranter differents pievels e culturas, ils quals las duas valladas han adina promovì faschond la punt tranter il nord da las Alps e la regiun dals lais. Da quels vegnan ins conscient cun dar in sguard en l'istorgia da la regiun.

Fastiz umans da temps temprivs chatt'ins dapertut: uschia per exempel en la vischinanza dal Pass Balniscio a l'ost da Mesocco sin terren talian ad in'atezza da 2000/2300 m sur mar. Sin la planira Pian di Cavai han ins scuvert restanzas d'ina cultura da chatschaders d'avant ca. 10 000 onns. Il territori enturn il chastè da Mesocco ha la pli gronda impurtanza archeologica. Mirs, indrizs militars, vias, chasas, baselgias, lavuratori, destillarias e santeris dattan perditga da differentas epocas e differentas culturas da viver. A chaschun da la construcziun da la via nazionala 13 han ins chattà numerus objects prezios deponids ensemen cun ils chats da Castaneda en ils museums e deposits a Cuira e Haldenstein.

Autras «punts» als antenats, documents dal temp medieval e da la renaschientscha, sa chattan en divers archivs europeics. En la citad Eichstätt en Bavaria han ils architects da las duas vals purtà in'entira nova cultura da construcziun. In chapitel impurtant en la cronica da bleras famiglias da la Mesolcina e da la Val Calanca furma l'emigraziun. Bliers, fitg bliers han bandunà las vals per tschertgar lavur. Ils architects, spazzachamins e commerziants derivants da la regiun da la Moesa han fatg sensaziun en l'entira Europa. Lur interpresas flurintas dattan perditga da lur activitad.

Sur ils Pass Balniscio, Barna e Forcola existan tradizionalmain bunas relaziuns cun Clavenna. Tenor veglias scrittiras è la barriera natirala da las muntognas era stada ina gronda provocaziun. Da l'autra vart dals Pass da Balniscio e Jorio, en il territori da Clavenna, avevan quels da la Mesolcina a l'entschatta dal 15avel tschientaner dretgs da pasculaziun. A quest'episoda da stretgas relaziuns economicas regordan anc oz ils numns da famiglia en las duas regiuns.

Ancpli impurtantas eran dentant dapli temps fitg vegls las colliaziuns cun il nord. Surmuntar il Pass dal San Bernardin era pussaivel senza difficultads spezialas. In impediment nunsurmuntabel era dentant la Viamala. Per arrivar a

Cuira ed al Lai da Constanza han ins tschertgà autras vias: da Valragn sur il culm dals Gualsers en Val S. Pieder e tras la Val dal Rain Anterior. La Mesolcina n'appartegnava dal temp dals Francs amministrativamain betg a Tusaun, ma bain a la Lumnezia ed a Glion.

Cun l'arriv dals Gualsers èn las relaziuns linguisticas cun il rumantsch vegnidas interruptas. Percunter èn vegnidas rinforzadas las relaziuns economicas e socialas cun la Val S. Pieder. Bliers numns da famiglia en la Mesolcina regordan a la derivanza da la glied da la Val S. Pieder: Furger, Peng, Jörger, Schnider, Stoffel e Tönz. Ils stradins da la Val S. Pieder, lavurers a las vias dals pass, han dà a numerusas parts da las vias numns talians e tudestgs. Sco ierta dals «Wägers» èn las denominaziuns era vegnidas mantegnidas per la via da commerzi sur il Pass dal San Bernardin, construida tranter il 1918 ed il 1921. Gist ils lieus cun numns tudestgs e talians èn in mussament che la spartida da las auas ed il cunfin linguistic eran adina er in punct da scuntrada e toleranza tranter las culturas.

Roda

Cun quest simbol vul ins represchentar l'element dinamic, tut quai che prenda furma tras l'intervenziun umana e tut quai ch'è suttemess als ciclus natirals. Da las noziuns e concepziuns che vegnan asociadas cun il simbol da la roda fan part la planta ed il nutriment, il sulegl, la vita e l'energia u er l'onn e la sequenza da las lavurs en il ritmus da las stagions.

La roda-mulin ord funcziun sin il plaz a Valdort avant baselgia duai servir a reflexziuns davart la mobilitad. Valdort è ina fracziun sin ina terrassa natirala amez ils chastagners sut il vitg da Verdabbio. Da Verdabbio arriv'ins a Valdort sin ina vietta dal tip medieval che cuntinescha vers la val e s'uniescha cun la via principala. Oz cuntansch'ins il vitg sin ina nova via d'autos; la veglia via va en decadenza.

La culegna è creschida durant ils tschientaners en armonia cun las cundiziuns natirals, cun las pussaivladads d'abitar e lavurar. Ina part da quest'armonia era la pitschna baselgia da Valdort sco lieu da cult e da scuntrada. Sper quella sa chattan las chasas orientadas vers il sulegl.

Il ciclus da l'onn determinava pli baud las lavurs da la vita purila. En la vischinanza da las chasas sa chattan l'uiel, ils lavuratori, il torchel ed il mulin.

Segund quest urden sa tiran enturn Valdort plirs tschertgels: Il center per propi circumdeschan curtins; alura suondan vignas, ers, pumers e la finala il gaud. Mintgin da quests microcosmos ha contribuì a moda multifara a nova vita e prosperitad en armonia vicendaivla.

En cuntrast cun quests tschertgels enturn il center dal vitg traversa l'aua il vitg da Valdort en lingia guliva e furnescha anc oz aua als vitgs da Cama e Norantola. Sper l'aua sa chattavan antruras in pitschen grotto, in bigl da lavur ed in mulin ch'ins ha midà ils ultims onns en ina destillaria da vinars. Plinengiu encunter la val suonda in tschaler per tegnair a frestg il latg ed in bravadir ch'è ils ultims onns vegni remplazzà d'ina funtauna da betun.

Bandunà, dentant anc adina mantegnì en sia structura, stat il mulin a l'ur dal gaud. Quest mulin è vegni construi a l'entschatta dal 19avel tschientaner sin ils mirs d'in bajetg pli vegl. Da lezzas uras vegniva la glied schizunt a Sta. Maria e Castaneda per moler qua lur gaud.

Aut sur Valdort traversa la lingia d'aua tensiun la cuntrada e furma ina lunga punt che colliia milliuns da persunas, transportond la forza electrica d'ina regiun a l'autra. Las bleras rodas-mulin èn oz vegnidas remplazzadas cun paucas turbinas blier pli effizientas. La produziun d'electricitad, ch'explotescha la forza da l'aua è la cuntinuaziun da la tecnica ch'ha ses origins en la roda-mulin.

Ura da sulegl

L'ura da sulegl colliia l'eternitad dal sulegl cun la persistenza dal temp istoric. Ella metta in sper l'auter ed in cun l'auter il ritmus constant da l'ura biologica e las scadenzas regularas da la vita umana. L'ura da sulegl exprima il passar dal temp e las midadas che succedan en il decurs dals onns.

En questa publicaziun simbolisescha l'ura da sulegl la savida davart la vita da l'uman sco er l'infurmaziun che deriva da la «lectura» attenta da la cuntrada.

Mintg'ura da sulegl funcziunescha en armonia cun la natira, mesira il sulegl en in lieu precis ed expost. En prest mintga vitg datti in tal punct, nua che la glied observa il curs dal sulegl ed uschia il temp dal di e da las stagions.

La cascada dal Rizeu da la vart sanestra da la val visavi il chastè da Mesocco inditgava per exempel als purs il mezdi. E cura ch'il sulegl cuntanscheva per l'emprima giada la tur-baselgia da San Giulio a Roveredo, numnadamain il di da sontg Antoni, savev'ins che la fin da l'enviern era arrivada.

La manada da la val a l'atezza da Grono sparta il Moesano concernent l'irradiaziun dal sulegl en duas mesadads: La Mesolcina superiura e centrala sco era la Val Calanca èn orientads dal nord al sid, da maniera ch'ellas han praticamain l'entir onn sulegl. La Mesolcina bassa percenter va dal vest a l'ost e resta perquai en la sumbriva durant il solstizi d'enviern. Perquai num'ins era

la planira da San Vittore «la Sibiria da la Mesolcina».

Il clutger e la fatschada alva al sid da la baselgia da Sta. Maria furman dapli tschientaners in punct d'orientaziun per ils viandants tras la Mesolcina. Gist sper baselgia stat la tur da defensiu sco simbol per las funcziuns complementaras da la pussanza profana ed ecclesiastica en il temp medieval.

Il svilup economic dals davos decennis ha midà noss mund radicalmain en tut ils secturs. Il passar dal temp s'exprima a moda speziala ed evidenta sch'ins cumpareglia la baselgia da Sta. Maria cun la baselgia «futuristica» ch'è vegnida construida il 1990 a Giova, aut sur l'entrada da la Val Calanca. La baselgia da Sta. Maria ha ina valur incontestabla dal punct da vista da l'istorgia d'art. La construcziun moderna a Giova da l'autra vart è per blera glied ina provocaziun – ma sa fa valair pli e pli sco giuvel architectonic e sco expressiun specifica da noss'epoca.

Crusch

Il simbol da la cruscha sugerescha in punct decisiv, ina cruschada, in lieu d'inscunter. La cruscha è era il simbol da la religiusadad, da l'orientaziun, da la protecziun, dal reconuscher e s'identifigar cun ina realitad determinada.

Cruschs da fier, cruschs da lain, tavlas commemorativas da marmel, daper-tutt chattan ins talas en l'entira regiun e tuttas han lur atgn'istorgia.

La cruscha da fier d'asper Monticello per exempel: Antruras èn vegnids schul-dads da Suvorov sur il Monte Ceneri en la Mesolcina ed èn vegnids confruntads là cun ina malaura terribla. Ina gruppa è vegnida sutterrada d'ina bova sper Grono. Ils survivents han postà ina cruscha da fier sin la fossa a Monticello. In purtret en la dimora da la schuldata a Paleta sper Monticello regorda anc oz medemamain a questa tragedia.

Uschia datti bleras autras cruschs cun autras istorgias che vegnan raquintadas da generaziun a generaziun, per part tenor la vardad istorica, per part dentant er cun decoraziuns fantasticas. Savens faschevan tals raquints snuir ils auditurs, sco per exempel l'istorgia dal «Sass de l'Orch»: Quest crap immens en furma da cruscha sur Verdabbio deriva d'ina bova en temp preistoric. Ins raquinta ch'ins possia far ballantschar il crap be cun la forza da maun; en realitad saja quest crap ina giada prest crudà sin il vitg. Per miracla haja Nossadonna impedì la disgrazia ed imprimì ses maun en il crap.

La cruscha è er colliada stretgamain cun l'istorgia politica e religiosa da la regiun. D'impurtanza decisiva per la regiun è surtut stà l'onn 1549. Quel onn han la Mesolcina e la Val Calanca cumprà l'indipendenza totala dals signurs da Trivulzio. Il medem onn è Giovanni Beccaria, numnà il da Canessa, reformatur da Locarno, arrivà ed ha fundà ina scola populara a Mesocco. Suentar la reformaziun èn suandadas ulteriuras scolas ch'han avert la via a las universitads europeicas. Ina gronda part dals students turnavan en patria suenter la finiziun dal studi sco plevons, medis u notars.

Il sigil dals notars da la Mesolcina cun il segn da la cruscha era l'expressiun da furmaziun e pussanza; en cuntrast cun questa cruscha stat quella dals analfabets, da blera glied paupra, sco sutscriziun en actas da dretg en process da strias u sco conferma da l'agen falliment.

La preschentaaziun:

Fundaziun Museo Moesano (ed.). Val Mesolcina e Val Calanca 1990, San Vittore 1990.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=659

Il capricorn – dapli che mo l'animal da vopna dal Grischun

■ Il capricorn è in losch avdant da las Alps. El viva per regla sur il cunfin dal gaud e cuntanscha autezzas da fin a 3500 meters sur mar. La preschientscha dal capricorn en las Alps sa lascha cumpromper fin enavos en temps preistorics. En tschertas regiuns alpinas para il capricorn schizunt d'avair furmà sur lung temp l'animal da chatscha principal per ils pievels preistorics. Ma er en il temp medieval vegniva il capricorn da las Alps considerà sco apoteca ambulanta ed è perquai vegnì persequità senza remischun. La preschentaziun dad oz tracta la cumparsa e moda da viver dal «retg da las Alps», dat in sguard a sia extirpaziun e recolonisaziun e tematischa er sia muntada sco animal da vopna dal Grischun.

Classificaziun

I dat differentas spezias da capricorns. Sper il capricorn da las Alps (Capra ibex) existan er il capricorn siric, iberic, il capricorn da l'Etiopia, dal Caucasus ed auters pli.

Ensem cun ulteriuras spezias sco la chaura da chasa e si'antecessura, la chaura bezoara, appartegnan ils capricorns al gener chauras (Capra). Las chauras en per gronda part animals da

muntogna. Tar tut las spezias portan tant ils mastgels sco er las femellas cornas. Ils bucs han corna lunga e pesanta; els han er in barbet e glondas d'odur.

Las chauras, il chamutsch, il mufflon, l'antilopa ed il bov selvadi appartegnan a la famiglia dals bovids (Bovidae). Ina caratteristica tipica da la famiglia dals bovids è la corna. Quella consista d'in cucun d'oss vivent. Quest cucun è circumdà d'ina rasada da corn morta. La corna na furma mai roms laterals e crescha mintg'onn in tochet. Ils bovids na bittan betg giu lur corna e na midan mai ella.

Ils bovids appartegnan a l'urden dals mammals cun unglas pèr (Artiodactyla). En il medem urden sa chattan er ils tschiervs, ils portgs, las giraffas, ils chamels ed autras famiglias. Ils mammals cun unglas pèr han vi da mintga pe 2 u 4 unglas. Ils mammals cun unglas spèr han percuter vi da mintga pe in dumber spèr d'unglas (1 u 3). Exempels per mammals cun unglas spèr en ils chavals ed ils rinoceros.

Blers dals mammals cun unglas pèr en remagliaders (Ruminantia) ed han quatter maguns. La maglia vegn mastegiada l'emprim mo a la sperta. Suenten va ella en ils dus buttatschs che furman quasi avantschombras dals maguns. Pli tard vegn la maglia mastegiada ina segunda giada.

Cumparsa

Ils capricorns mesiran dal chau fin a la cua 1 fin 1,5 meters e cuntanschan in' autezza da

70 cm fin 1 m. Las femellas paisan circa 50 kilos, entant ch' ils mastgels pon avair in pais da varga 100 kilos.

Entant che las chauras-capricorn han mo pitschnas cornas da circa 20 cm che n'èn betg stortas, possedan ils mastgels cornas fitg lungas ch'èn stortas levamain enavos.

Ils mastgels han in barbis (sco quai ch' al porta ina gronda part da las chauras da chasa). La cua dals animals è fitg curta, ella mesira mo circa 15 centimeters. Las chommas davos dals animals èn pli lungas che las chommas davant, uschia ch'els pon raiver bain sin las stgarpas.

Capricorns da las Alps en s'adattads ad ina vita fraida e criva en las muntognas autalpinas; lur pail è perquai fitg spess. La stad en las femellas ed ils animals giuvens brin grischents, ils mastgels en da colur da marun. L'enviern è il pail da tut ils animals grisch fin grisch stgir. Il venter è pli cler, mintgatant perfin alv.

Las cornas

Tge parada grondiusa, cura ch' ils bucs sbasan il chau e ballantschan lur cornas lungas vi e nà! Quellas pon avair ina lunghezza da fin ad in meter ed in pais da fin 15 kilograms. L'avust e durant il temp da chalur il december demonstreschan ils bucs ils pli imposants lur dominanza cun agid da las cornas.

Lur cornas creschan durant l'entira vita, mintg'onn la primavaira in pèr centimeters dapli. Ils rintgs annuals en bain visibels sin il dies dals corns ed els permettan da determinar la vegliadetgna exacta da l'animal. Ils capricorns vegnan circa 15, mintgatant però era 20 onns vegls.

Damai che las cornas da la chaura en bler pli pitschnas che quellas dal buc, èsi difficil da stimar lur vegliadetgna sin fundament dals rintgs annuals fitg serrads. Ina chaura-capricorn po vegnir fin 24 onns – ina vegliadetgna impressiunanta en quest ambient criv.

Spazi da viver

Ils capricorns da las Alps en animals da las muntognas autalpinas: Els vivan sur il cunfin dal gaud sin 2500 fin 3500 meters sur mar e prefereschan regiuns da gripa e gleira cun pavel stgars. En il gaud en els mo darar – per il pli l'avrigl ed il matg cura ch' i na dat nagin pavel pli en las regiuns pli autas.

En il decurs da la stad van els adina pli ad aut. Durant l'enviern viandeschan els puspè plinengiu sin stgarpas suleglivas expostas vers sid e sidvest.

Sin lur viadi dals quartiars da stad en regiuns pli autas fin als quartiars d'enviern fan ils capricorns pli lungs viadis ch' ils chamutshs. Retschertgas en ed enturn il Parc Naziunal mussan che quests quartiars en savens plirs kilometers in ord l'auter; ils bucs viandeschan pli lunsch che las chauras.

Il capricorn sa mova attentamain, pertge che las cundiziuns crivas da la pizza preten-

Buc-capricorn en ses ambient natral.

FOTO PD

dan mintg'onn numerusas unfrendas. La stagiun la pli privlusa è l'enviern. Sin spundas stippas è il privel da lavinas fitg grond, ma da l'autra vart fan las lavinas era liber il terren, nua che giascha il pavel. Savens daventant entirs trieps unfrendas da lavinas. Per exempel l'enviern 2008/09, cura ch'èn vegnids per la vita plirs tozzels capricorns sulettamain en la Val Trupchun (Parc Naziunal).

Adattaziun al mund autalpin

Il capricorn chamina savens plaunsieu e cun moviments lass. Er ses corp pesant na para betg exnum adattà per ses ambient stip e grippus. Ma malgrà ses pais da radund 90 kg è il capricorn in rampignader ordvart agil. Questa letargia apparenta è ina strategia effizienta per surviver. Strusch in auter animal economisescha sias energias uschè bain sco il capricorn.

Sut ils pes paran ils capricorns d'avair tschitschs e lur senn d'equiliber è extraordinari. Las tschaccas en lomas a l'intern, dadora en ellas diras e chantunusas. Quai ha l'effect ch' ils chalzers dal capricorn en tatgants. Uschia po el siglir segir e levamain sur ils grips taiss. Co ch' in capricorn stima cun l'egliada la qualitat dal punct nua ch' el vul sa tschentar, resta in misteri. En mintga cas èsi sorprendent cun tge precisu e segirezza ch' el fitg pe.

Nutrimet

Capricorns en be vegetaris e ston vegnir a frida cun il pavel stgars en las regiuns autalpinas. Els maglian er, ervinas, moffas, chatschs e brumbels da giuvnas chaglias e plantas. D'enviern sa cuntentan els cun plantas da plimatsch ed er va setga ch' els sgrattan or da la naiv. Ils capricorns en remagliaders. Els remaglian plirs giadas il pavel ch' els stumplan adina puspè si dal magun. Uschia survegnan els avunda energia era d' in pavel fitg stgars.

Ils capricorns en animals activs durant il di. Els maglian cunzunt la damaun baud e la saira. Durant il di fan els pausa e remaglian lur pavel. Per remagliar tschertgan els lieus sumbrivauns e surpendenzas da paraids-crap, perquai ch' els na cumportan betg bain la chalur.

Cumportament social

Sco tar ils tschiervs vivan ils mastgels e las femellas dals capricorns separadamain en gruppas da 10 fin 30 animals. Tar ils trieps da bucs è la rangaziun evident: la grondezza da las cornas exprima la fermezza individuala. Insaquants mastgels vivan era sulets.

Sumeigliant als chamutshs vivan las chauras-capricorn en trieps cun autras chauras ed animals giuvens. Las chauras-capricorn en fitg attentivas ed han adina en egl lur conturn. In' impurtanta funcziun da guid ha er qua la chaura manadra.

Capricorns san beschlar bunamain sco las chauras. Da privels averteschan els cun tschivels e sch' ils giuvens han tema, beschlan els sco las nursas.

Temp da chalur

Ils capricorns vegnan en chalur pir il december. Els cumezan dentant già la stad a

cumbatter per la rangaziun. L'avust sviluppan ils capricorns, uschiglio plitost pultruns, in'activitad extraordinaria. En cumbats impressiunants sa mesiran ils animals da medema forza per in plaz a la testa. Quai na vul betg dir ch' il december durant la chalur saja alura tut regl. Ma ils capricorns eviteschan cun inschign da consumar lur energias, sco quai ch'igl è il cas tar ils tschiervs e chamutshs en chalur.

Silsuenter sa stenta il capricorn victur cun la mimica tipica d'acquistar la favur da si' elegida. Per betg starmentar la chaura cun sias tarmentas cornas, sa platga el enavos uschè bass sco pussaivel.

Animals giuvens

Suenten circa tschintg mais e mez naschan ils giuvens il matg u il zercladur. Normalmain nascha mo in sulet animal, be fitg darar datti schumellins. Ils ansiels portan in vestgi chaud da launa adattà al clima criv.

Ils capricorns san chaminar immediat suenter la naschientscha e gia cun quatter emnas treneschan els en gruppas pitschnas da raiver e siglir. Capricorns giuvens vegnan tezzads sis mais da la mamma, suenter en els independents. Animals giuvens pon daventar victima da tschess, evlas u corvs gronds. Els creschan perquai si en il ravugl protegi da lur triep.

Il capricorn sco figura simbolica dal Grischun

Il capricorn ha sveglià l'interess dals istoriografs dapi l'antica. Fin al temp medieval na datti però betg bleras funtaunas davart il capricorn en il Grischun. Indicaziuns concretas en da chattar a partir dal 1490 en documents che cumprovan l'impurtanza dal capricorn sco animal da chatscha e sco regal.

Il capricorn è stà en il Grischun gia baud ina figura simbolica preferida sin vopnas, sigils, bandieras, sco ornament sin fatschadas e mobiglias ed era en la poesia. El cumpara en il 12avel/13avel tschientaner sco animal da vopna da l'investgieu da Cuira sin cuvertas doradas da cudeschs. Il 1368 è el da chattar sin il segund sigil da la citad da Cuira. Lura cumpara il capricorn sin las vopnas da la Lia da la Chadé (l'emprima giada il 1529) ed en la vopna cuminaivla da las Trais Lias (1548), plinavant en ina retscha da vopnas communalas (tranter auter Zernez).

Sin bandieras simbolisava il capricorn fermezza, prontezza da cumbat e solidaritad. Las emprimas bandieras enconuschantas dateschan dal temp da la Battaglia a la Chalavaina (1499). Il capricorn accompagnaiva ils Grischuns en lur campagnas. En chanzuns da guerra, chants e cronicas rimadas vegn il capricorn grischun dechantà fin en il 17avel/18avel tschientaner sco figura simbolica d'indipendenza retica e gugent cumpareglià cun l'evla austriaca, cun la cratschla u cun il pavun tirolais.

Extirpaziun

Entant che la forza ed il curaschi dal capricorn ornava anc las vopnas e las bandieras, è l'animal sez sparì plaun a plaun da las muntognas grischunas. Gia en il temp medieval valeva el per fitg decimà. Pervi da las

novas armas da fiu viveva el en il 16avel tschientaner sulettamain anc en l'Engiadina'nta, en la Bregaglia e sisum il Partenz.

I n'è betg sorprendent ch' il «remedi vivent cunter tuttas sorts malsognas» vegniva chatschà senza resguard durant il temp medieval. Ils umans cartevan numnadamain en l'effect curativ miraculos dals preparats da capricorn. Sias cornas en furma da pulvra duevan gidar cunter convulsions e tissentadas, en furma d'anelas duevan ellas dar curaschi e forza da resistenza; sias chatlunas servivan sco medischina cunter la tuberculosa e l'anemia; la mellania ed il sturnizi vegniva cumbattids cun ballots da plantas da ses magun: il capricorn, l'apoteca ambulanta.

Il 1612 è vegni decretà – per l'emprima giada sin il territori da la Svizra – in scumond da chatscha ch'è alura vegni mantegnì. Ma er questa mesira n'ha betg pudì impedir ch' il capricorn era svanì quasi cumpletamain da las Alps grischunas en la segunda mesadad dal 17avel tschientaner. Er en las ulteriuras parts da la Svizra è quest maiestus animal alpin svanì quasi a medem temp. Il davos exemplar è vegni sajettà il 1809 en il Vallais, ma probablamain sa tractavi be pli d' in giast pers da l'Italia dal Nord. Là era sa mantegnida ina colonia da capricorns en il revier da chatscha dal retg.

Recolonisaziun

L'entschatta dal 20avel tschientaner en s'engaschads divers Svizzers per ina recolonisaziun dal capricorn. Ma il retg talian Vittorio Emanuele na vuleva betg conceder sia selvaschina als Helvets, ed uschia han quels stui recurrer a meds nunconvenzionals: corrupziun ed exportaziun illegala.

Sinaquai han ins instradà in program d'allevament singular en tut il mund. Ils ansiels importads illegalmain en Svizra en vegnids colonisads il 1911 l'emprim en l'asil da selvaschina «Peter und Paul» a Son Gagl.

Il 1920 han ins colonisà per l'emprima giada er en il Parc Naziunal animals da questa tratga, persvas ch' ils animals sa sentissan qua spezialmain bain. Ma senza success: ils animals en per part puspè emigrads. Sto esser ch' ils protecturs da selvaschina n'enconuschevan a l'entschatta betg bain avunda las pretensiuns dal capricorn a l'ambient. Ma en ils onns 1930 ha «l'interpresa capricorns» finalmain gi success. Actualmain vivan var 300 capricorns en il Parc Naziunal.

Oz è il dumber da capricorns sa stabili en l'entir territori alpin. Da la Slovenia fin en Frantscha vivan radund 30 000 capricorns. En intgins lieus dastgan ils capricorns perquai vegnir sajettads da temp en temp, schebain che la spezia sco tala è protegida.

La preschentaziun:

Dossier «Il capricorn».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=739
www.chattà.ch

Capricorns vegnan recolonisads en il Parc Naziunal svizzer (1933). FOTO PD

Jau ves insatge – tge vesas ti?

40 films curts che preschentan situaziuns d'emprender per uffants fin 4 onns

■ Il 2014 ha la Direcziun da furmaziun dal chantun Turiatg realisà il portal www.uffants-4.ch. La part centrala dal portal furman 40 films da mintgama intginas minutas lunhezza che tematischan situaziuns d'emprender per uffants fin 4 onns. Il portal è vegn realisà sco project da partenari cun l'Unesco e la rait da tgira d'uffants da la Svizra e sa preschenta cumpletmain en betg main che 13 linguas (las linguas naziunalas, englais e diversas linguas da migrants). En lur emprims onns da la vita emprendan uffants tant sco en nagin'otra fasa da lur vita. Els èn plain mirveglias. Els percepeschan il mund cun tut ils senns. Il mintgadi porscha bleras pussaivladads da scuvrir insatge nov. Ils 40 films curts mussan a moda chapibla, tge che schabegia durant in viadi d'exploraziun da l'uffant.

Sche geniturs ed autras persunas da referiment accumpognan uffants durant ils emprims onns a moda attenta, promovon els uffants en ina fasa da svilup decisiva. En ils 40 films curts vegn illustrà ch'i na dovra savens betg insatge extraordinari: situaziuns d'emprender sa dattan or dals blers muments dal mintgadi.

Il film vulan surtut sustegnair la lavur da persunas dal fatg da la furmaziun prescolara,

sco er persunas dal fatg che tgiran e ch'educheschon: entaifer la collavuraziun als geniturs che tschertgan agid, entaifer la cussegliaziun da mammas e babs, entaifer la furmaziun da geniturs. Ils films curts datti per quest motiv en 13 linguas, i dat commentaris dal fatg detagliads, i dat meds da comunicaziun ed i dat ina boxa che cumpiglia tut ils products, era ils films sin in stick da memoria. Ils films ed ils commentaris dal fatg stattan ultra da quai a disposiziun per la scolaziun ed il perfeziunament da persunas dal fatg u vegnan en funcziun entaifer la lavur da qualitat d'instituziun da tgira complementaras a la famiglia.

Ils films tenor vegliadetgna

Emprim onn da la vita
Bagnola: Giugar ed emprender cun tut ils senns.
Buglia: In dialog or da suns, plects, moviments cun ils mauns e cun ils pes.
Chaz da sosa: In fitg interessant object da retschertga.
Discurs: Dus che sa chapeschan – era senza plects.
Fritg da lain: Il project da perscrutaziun actual da Kristòf.
Mursets: Bunamain tut è nov, sch'ins è nov sin il mund.

Petta: Far sulet. Empruvar sulet. Observar sulet.
Viafier urbana: Or dal nagut nascha in legher gieu.

Segund onn da la vita

Animals: Ma mussa co ch'i va, lura poss jau empruvar sulet.
Charret da cumpras: En il supermartgà gidan tuts.
Glima: Far sezza! Cun bab vi dal banc da lavur.
Laschiva: Sa participar a las chaussas dal mintgadi fa vegnir losch e cuntent.
Mauns: Ensem per munts e vals.
Pass: Empreder pass per pass in da l'auter.
Stgala: Dacurt sper la paraid da raiver.
Verdura: Jau sun pitschna, ma jau sai far quai!

Terz onn da la vita

Elements da bajegiar: Giugar è emprender ed emprender è giugar.
Gieu: Enconuschientscha da medias sin il canapé.
Ketschup: Surmuntar resistenzas fa daventar ferm.
Lindorna: Interess partì è dubel interess.
Magnets: Instrucziun fisica vi da la frestgera.
Mauns: Ensem per munts e vals.
Via: Fraid? Chaud? Umid? Bletsch? Tartus?

Quart onn da la vita e pli vegl

Auto: Nus vegnin da far quai sulets!
Balester e frizza: Tge triumf, sch'i gartegia la fin finala.
Biblioteca: Ils objects survegnan num.
Quai fa gust sin dapli.
Biscuits: Enconuschientscha dal material sin maisa-cuschina.
Chanzun: En la lingua materna a chasa.
Char annex: Agid per gidar sasez. Savens gida ina curta decleraziun.
Charret da cumpras: En il supermartgà gidan tuts.
Clav: In'experientscha da clav per la fidanzanza en sai.
Crest: In act equilibristic: Betg memia bler e betg memia pauc agid.
Cudeschs da maletgs: Guarda ina giada! Surmuntar ludicamain cunfins linguistics.
Fora: Greva lavur, tips e trics. Uschia vegn ins inschigner da tunnels.
Jet: «Uss partin nus!»
Laschiva: Sa participar a las chaussas dal mintgadi fa vegnir losch e cuntent.
Marenda: Metter a maisa en la gruppa da gieu.
Paltaun: I plover, i sflatscha, igl è fraid ed umid. Lain ir giadora!
Pass: Empreder pass per pass in da l'auter.
Poppas: Imitar quai ch'ins enconuscha gida.
Soccas: Temp, pussaivladad e pazienza. Fini!

Pagina d'entrada dal portal «www.uffants-4.ch».

Valisch: Communablamain duessi gartegiar.
Velo: Rabantschas en curtin. Ussa dovr'ins bunas ideas.
Zutgers: In maun segir ston ins trenar.

Exempels da films tenor ils singuls temas

Dar sfidas e sustegnair

Verdura: Jau sun pitschna, ma jau sai far quai! (Livia 1 onn e 6 mais, Mauro 3 onns e 9 mais).

Curt avant mezdi. Il gentar sto vegnir sin maisa ed ils uffants vulan gidar. Mintgin fa quai ch'el po. La mamma sa tge ch'ella po spetgar da ses uffants e dat a mintgin quai ch'i dovra per sa gidar. Mauro po gia duvrar il spaletschader. Livia emprenda gist da tagliar rodinas da cucumeras. Precautmain maina la mamma il maun da Livia e la mussa co ch'ins va enturn cun in cuntè giz. Latiers discorra ella. Tagliar, tagliar, tagliar. Il pled daventa in verset. Rodina per rodina emprenda Livia il pled e l'utilisaziun dal cuntè giz. Far e discurren. Duas mustgas èn in schlop. Jau sun pitschna, ma jau sun buna da far quai.

Facit: «Cuntè, furtgetta, forsch e glisch n'èn betg adattads per uffants!», di la tradiziun populara per tudestg. Fauss! Uffants pon emprender cun l'agid dals creschids, co ch'ins va enturn endretg cun cuntè, furtgetta, forsch e fieu.

Empreder cun tut ils senns

Magnets: Instrucziun fisica vi da la frestgera (Irem, 2 onns e 10 mais).

I na sto betg adina esser gieu d'uffants. Er chaussas dal mintgadi porschan situaziuns d'emprender grondias. Irem ha vis ils magnets vi da la frestgera. Tge curius objects èn quai? Ina giada tatgan els, ina giada betg. Cun bittar na funcziun betg. Ma co gartegiass? Irem è intgantada: i gartegia, i tegnia. Entusiassem è il tarpun

cotschen per perseveranza. Irem è nunstanclentaivla. Forsa da qua a là? U tutina da qua a là? La mamma gida Irem a far sias emprovas. Quai dovra pazienza, ma er sustegniment. I va per forza d'attracziun – en il senn dubel. Per l'attracziun dals magnets e per l'attracziun da l'exploraziun. Instrucziun fisica en cuschna, vi da la frestgera. La mamma d'Irem sa lascha en sin l'experiment. Ella prenda temp. Mirveglias che vegnan partidas dableschan il plashair.

Facit: Experiment da fisica vi da la frestgera. Uffants pitschens vulan esser grondos scuvriders. Els dovan creschids che prenan temp per chattar cun els repostas sin lur dumondas.

Empreder ensem

Mauns: Ensem per munts e vals (Leyna 1 onn e 10 mais, Lara 2 onns ed 11 mais).

Tschels uffants e las manadras èn damanaivel. Uschia pon las duas amias gughegiar l'aventura. Hopla, per Leyna n'è il plaun dal gaud malgolv betg senza privels. La fin finala n'ha ella anc betg dus onns. Per fortuna ha ella Lara. Lara gida – e co! Ed ussa? Co vegn Leyna puspè sin las chommas. Lara guarda sin ils grondos. Ma lez è occupads cun auters uffants. Uschia emprova Lara suletta. Pia, davent cun bastun e sadella, i dovra omadus mauns. Exact, uschia vai. Las duas mattettas dumognan quai sulettas. Tge bun sentiment!

Facit: En cuminanza emprendan ils uffants da schliar problems, da sa metter en la situaziun d'insatge auter e da surpigliar responsabladad. Els dovan l'exempel dals creschids.

Encuraschar e rinforzar

Balester e frizza: Tge triumf, sch'i gartegia tuttenina (Mauro 3 onns e 9 mais).

Bab e figl han zambregià communablamain in balester ed ina frizza. Ussa vul Mauro savair co che la frizza scola davent. En tge direcziun guarda il balester? Co tegnan ins quest object? Tge det sto esser nua? E quant lunga sto esser la frizza? Il bab da Mauro sa ina massa. El dat sustegn al mat da bunamain quatter onns. El declera ruassavlamain co ch'il balester e la frizza funcziunan. «Bunamain». In pled che fa curaschi. Ed el fa gust sin novas emprovas. Anc ina giada. Duvrar il projectile a moda gista è ina sfida che dovra la motorica fina. Mauro reussescha. Tge fortuna. Quai sto gist gartegiar anc ina giada. E la mamma duai vesair quai. Hopla. Fa nagut. Sch'el è sgulà ina giada, vegn el bain er a sgular ina segunda, ina terza, ina quarta giada. Ussa che Mauro sa da tge ch'i dependa. Il bab ha numnadamain mussà. È la mamma e las soras da Mauro vesan, quant lunsch che la frizza è sgulada.

Facit: Interess sincer, instrucziuns dosadas ed encuraschament dals cre-

schids fan ch'els uffants emprendan cun success.

Discurren ensem

Chanzun: En la lingua materna a chasa. (Zalán 3 onns e 10 mais).

Zalán discorra ungarais. Quai è la lingua da ses geniturs. Zalán discorra dentant er gia in zic tudestg svizzer. Questa chanzun da cumià enconuscha Zalán da la gruppa da gieu. El la chanta tut cuntent. Adina ed adina puspè. La mamma s'interessescha per la melodia estra. Uschia senta ses figl che omadus linguas èn bainvegnidas. Ella fa quai per ungarais, en sia lingua da la mamma. Quai è bun per Zalán, uschia emprenda el la lingua da sia mamma, la lingua che la mamma sa fitg bain. El emprenda duas linguas, senza sentir ch'el las emprenda: a chasa ungarais ed en la gruppa da gieu tudestg svizzer – fitg simpel.

Facit: Uffants emprendan linguas senza difficultads, sch'els creschids discurren cun els la lingua ch'els san il meglier.

Sa participar e far part

Charret da cumpras: En il supermartgà gidan tuts (Marona 3 onns e 10 mais, Dina 1 onn e 6 mais).

Cumprar en cun uffants pitschens è ina sfida per blers creschids. Uschè bler che carmala ed uschè bleras stimulaziuns en ina. Dina, Marona, la mamma dal di e l'urs dumognan questa sfida. Primo n'èn els betg per l'emprima giada en il supermartgà, secundo dastgan Dina e Marona gidar, terzio han tuts temp. La mamma dal di collià mintga acziun cun ina frasa simpla. Uschia è omadus uffants adina plectentads. Marona è gia uschè gronda ch'ella po metter il paun lung sin la tschinta da transport da la cassiera. La mamma dal di n'ha betg prescha. Ed uschia gida ella ils uffants da sentir ch'els èn tuts impurtants e pon gidar. Marona è anc pitschna per il chanaster grond e per la lunga via tar la pluna. Ma ella fa quai, senza la mamma dal di. Lezza sto numnadamain rimnar ensem la munaida ch'ella ha laschè dar giun plaun.

Facit: Nagin n'è memia pitschen per pudair gidar. Uffants vulan contribuir insatge a la cuminanza e sa sentir impurtants.

La preschentaaziun:

Direcziun da furmaziun dal chantun Turiatg. Jau ves insatge – tge vesas ti? Situaziuns d'emprender per uffants fin 4 onns. 40 films curts davart l'emprender prescolar en il mintgadi. Turiatg 2014. Online: www.uffants-4.ch.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3372
www.chatta.ch

Access als films sur il conturn da mintgadi dals uffants.

Chantun da Son Gagl – naschì il 1803

or d'anteriuras terras subditas

■ Il chantun da Son Gagl è situà en il nordost da la Svizra e dumbra radund 490 000 abitants (situaziun dal 2013). Il territori dal Chantun tanscha dal Lai da Constanza en il nord (395 m s.m.) fin al Ringelspitz (Piz Bargias, 3247 m s.m. en il sid). En l'ost cunfinescha il Chantun cun il Liechtenstein ed il Vorarlberg; en il nord e vest giaschan ils chantuns Turgovia e Turitg ed en il sid ils chantuns Sviz, Glaruna e Grischun. Ultra da quai enserra il chantun da Son Gagl ils dus mezs chantuns Appenzell Dadora ed Appenzell Daders.

Entamez il Chantun è situada la chadaina da muntognas da l'Alpstein cun il Sântis (2502 m s.m.) che furma il punct da cunfin tranter ils chantuns Son Gagl, Appenzell Daders ed Appenzell Dadora. Vers sid suonda il Churfisten sco ulteriura chadaina da muntognas marcanta; medemamain en il sidvest cunfinescha il Chantun cun il Lai Rivaun ed il Lai da Turitg. Impurtants flums che percurran il Chantun èn il Rain, la Thur, la Linth, la Sitter e la Seez.

Geograficamain cumpiglia il chantun da Son Gagl las suandantas regiuns: en il nord giascha l'uschenumnà Fürstenland che tanscha da Rorschach sur la chapitala

Son Gagl fin a Wil. Vers sidost suonda il Toggenburg cun Wattwil sco lieu principal. La regiun

da la Planira da la Linth vers il Lai da Turitg sa numna See-Gaster e tanscha fin a Rapperswil-Jona. En il sid dal Chantun giascha la regiun da Sargans. En l'ost suonda la Val dal Rain Songagliaisa cun las duas regiuns Werdenberg (cun Buchs sco lieu principal) e Rheintal (lieu principal Altstätten).

Lingua e confessiuns

Pervi da la cumposiziun eterogena dal Chantun existan divers dialects tudestgs. Sper il dialect da Son Gagl èn quai il dialect da la Val dal Rain Inferiura (parentà cun il dialect dal Liechtenstein e dal Vorarlberg), quel dal Toggenburg (parentà cun il dialect appenzellais) e quel dal Gaster (parentà cun il dialect turitgais). En la part superiura da la Val dal Rain Songagliaisa (a partir dal Hirschsprung) ed en la regiun da Sargans era sa mantegnida fin vers il 15avel tschientaner la lingua rumantscha; silsunter è sa furmà qua in agen dialect tudestg.

Damai ch'il Chantun è vegnì stgaffi il 1803 or da territoris fitg divers, sa preschenta el er confessionalmain a moda fitg eterogena. Il Fürstenland furma tradizionalmain ina regiun catolica (cun excepziun da la citad da Son Gagl), medemamain las regiuns en il sid dal Chantun, tranter auter la regiun da Sargans. Il Toggenburg en il vest dal Chantun è maschadà, ma surtut reformà, la Val dal Rain en l'ost è medemamain maschadada, ma surtut catolica.

La citad veglia da Son Gagl cun l'areal da la claustra.

FOTO AVIATICA DA L'ARMADA SVIZRA

Istorgia

Il chantun da Son Gagl exista dapi il 1803. I na sa tracta betg d'in territori statal che fiss sa furmà istoricamain, mabain d'ina creaziun «a la maisa da chartas» dals diplomats. Il tratg communal giascha en quai che tut las regiuns han exprimi il 1798, a chaschun da l'invasiun dals Franzos en la Veglia Confederaziun, lur voluntad da sa deliberar dals vegls dominis. Quest fatg s'exprima fin oz en la vopna dal Chantun: tant la color verda (che represchenta la libertad) sco er il fash cun la segir derivan da la simbolica da la Revoluziun franzosa resp. dal temp da la helvetica.

Avant il 1798 furmavan il Fürstenland ed il Toggenburg terras subditas da la prinzi-abazia da Son Gagl, entant cha las ulteriuras regiuns dal chantun odiern eran signuradis e terras subditas da la Veglia Confederaziun u da singuls chantuns da quella. L'excepziun furmava la citad da Son Gagl, a la quala l'avat aveva concedi il 1291 vasts dretgs. Suentar che la citad è daventada reformada, han perdurà fin en il temp modern dispitas confessiunals cun l'abazia e cun il territori subdit da quel.

A l'entschatta dal 19avel tschientaner ha il giuven chantun gi da sbatter cunter pretensiuns territorialas dal prinzi-avat e cunter tendenzas separatisticas da singulas parts dal Chantun. Pervi da l'eterogenitad confessiunala ha la constituziun dal 1814 surdà las dumondas da baselgia, da letg e da scola (fin il 1861) betg al Chantun mabain a dus cusseglgs gronds confessiunals. Il 1831 è lura vegnida introducida ina constituziun a basa da la democrazia represchentativa. Cun il veto dal pievel cumpigliava quella già in emprim element da democrazia directa; il 1875 è suandà il referendum facultativ ed il 1890 l'iniziativa dal pievel. Er sin plaun nazional ha il chantun da Son Gagl appartegnì da l'en-

tschatta ennà a las forzas politicas ch'èn s'engaschadas a favur dals dretgs dal pievel e da la democrazia directa (t.a. Radunanza populara a Flawil a favur d'ina revisiun da la Constituziun federala il 1836).

La citad da Son Gagl: patrimoni mundial e citad universitara

Nua che sa chatta oz la baselgia claustrala barocca da Son Gagl, aveva costruì il muntg Gallus l'onn 612 ina cella per sazez, perquai ch'el era malsau. Co che la claustra da Son Gagl è naschida or da la cella da Gallus descriva il muntg e poet Walafried Strabo da Reichenau (Lai da Constanza) en sia vita da Gallus che datescha dal l'onn 835. Tenor questa vita ha fundà l'onn 719 – 100 onns suenter la mort da Gallus – il spiritual alemann Otmar a la fossa da Gallus ina claustra tenor las reglas da son Benedetg.

Questa claustra è daventada in impurtant lieu da scienza e cultura ch'ha irradià lunsch sur la regiun ora. La gronda part dals manuscrits e documents prezios è restada al lieu er suenter che la claustra è vegnida schliada il 1805. Dapi il 1983 appartegnan l'enconuschenta sala barocca da la biblioteca claustrala e l'entir areal claustral al Patrimoni cultural mundial da l'Unesco.

La citad da Son Gagl è però er ina citad universitara da renom. L'Universitad da Son Gagl – Scol'auta per ciencias economicas, giuridicas e socialas (HSG) è vegnida fundada l'onn 1898, dal temp da la culminaziun da l'industria da retgamada a Son Gagl, sco «academia da commerzi» ed ha cumenzà l'onn 1899 cun las prelecziuns. Ina scolaziun pratica ed ina vista integrativa caracteriseschan la scolaziun a la HSG dapi sia fundaziun. La HSG tutg tar las universitads economicas las pli impurtantas da l'Europa.

Tradiziuns preindustrialas

Il chantun da Son Gagl unescha 12 cuntradas istoricas, mintgina cun si'atgna istorgia e cun differentas structurass socialas ed economicas. En la regiun collinusa dal nord, en la Val dal Rain e sper il Lai da Turitg cultivavan ins ers e lavurava a chasa per l'economia da textilias en las citads. En la part sura dal Toggenburg ed en las regiuns dal sid dominavan la tratga da muvel alpin e l'economia da latg. Il grond dumber da tradiziuns ch'è sa furmà sut questas circumstanzas è vegnì caracterisà ed amplifitgà d'influenzas e da rituals religiis-confessiunals sco usits da l'onn ecclesiastic u processius.

Da derivanza purila entaifer las tradiziuns èn tranter auter las chargiadas d'alp, la benedicziun da l'alp, las exposiziuns da muvel e las fieras tradiziunals e – sco spe-

zialitad da la Val dal Rain – il flottar sin il Rain. La gronda part dals usits da tschaver è oriundamain vegnida exequida e tradida da cumpagnias da mats. Latiers tutgan per exempel la tradiziun da tschaver e da mascras da la regiun da Sargans sco er ils «Röllelibutzen» ad Altstätten. L'«urs da matg» («Maibär») da Ragaz è – sco il cleger ovs d'Oberriet – in usit da fertilitad. Enturn la «dumengia da las sbrinzlas» e per la fin da l'onn vegnan anc adina pratigads blers usits da feu e da glisch, sco per exempel las mascras («Kläuse») da Kaltbrunn u la «Lägelisnacht» da Flawil.

Usits moderns sa sviluppan

La midada en l'agricultura da la cultivaziun dad ers a la pasculaziun en il 19avel tschientaner, la prosperitad da l'industria da retgamada e reformas da la baselgia han stgatschà bleras tradiziuns, oravant tut en il nord dal Chantun. Furmas urbanas da viver e da sa vestgier han occupà la piazza dals usits vegls profans e religiis. Dus exempels per quest svilup, ch'èn enconuschents lunsch sur ils cunfins chantunals ora, furman l'Olma e l'Open air da Son Gagl.

L'Olma, la fiera svizra la pli gronda per agricultura e per alimentaziun, avra sias portas en la citad da Son Gagl adina durant indesch dis da l'october. Mintg'onn è in auter chantun giast d'onur e dastga sa preschentar al public en il cortegi ed a la fiera. L'Olma è sa sviluppada en ils onns 1940 ed attira mintgamai radund 400 000 visitadras e visitaders. Cun la fiera vegn savens er associada la liongia da brassar songagliaisa; quella è già documentada il 1438 ed è vegnida patentada bundant 5300 onns pli tard sco liongia da brassar da l'Olma.

L'Open air da Son Gagl ha lieu mintg'onn la davosa fin d'emna dal zercladur en il Sittertobel sper Son Gagl. Igl è quai il sulet dals gronds festivals da la Svizra ch'ha gi lieu senza interrupziun dapi sia fundaziun il 1977. En il decurs da la lunga istorgia dal festival èn sa preschentads ils enconuschents acts da la scena da rock e pop svizra ed internaziunala.

Retgamada mecanica

La tradiziun da textilias da Son Gagl ha caracterisà l'aspect da las citads e da la cuntrada, ma er ils umans da la Svizra Orientala. La savida davart la produczion, l'elavuraziun e la vendita è vegnida dada vinavant sur generaziuns. Al cumenzament dal 20avel tschientaner aveva bunamain mintga chasa en il chantun da Son Gagl ina persuna che lavurava a domicil u en la fabrica per la branscha da retgamada. Oz produceschan nov interpresas da retgamada en la Svizra Orientala di per di tailas in-

novativas d'alta qualitat cun las maschinass las pli novas per ils creaders da moda ils pli enconuschents dal mund. Mo pli paucs manaschis da retgamada da la Svizra Orientala, uschenumnads retgamaders pajads, produceschan per questas nov interpresas. Per motivs da custs lascha la gronda part da las firmas er producir a l'exteriur.

Il retgamar a maun cun la maschina, ch'è daventà en il fratemp ina tradiziun, vegn exercità mo pli da paucas persunas. En ils museums a Son Gagl, a Balgach, a Flawil ed a Stein en l'Appenzell Dador pon ils visitaders contemplar retgamaders che retgameschan a maun cun la maschina.

En lur archiv tegnan las interpresas da retgamada en salv ils musters da lur atgna produczion. Da quels vegnan prendidas novas ideas ed inspiraziuns. En la biblioteca da textilias, construìda l'onn 1886, sa chattan var 36 000 objects davart ils pli impurtants svilups tecnics ed istoric-culturalas da textilias. Passa milli cudeschs da musters dals fabricants d'antruras sa chattan là.

Festa d'uffants da Son Gagl

La tradiziun da la festa d'uffants da Son Gagl ha cumenzà l'onn 1824 en connex cun la refurma da scola da la citad. Sias ragischs ha ella dentant en usits festivs anc pli vegls. Ozendi vegn questa festa normalmain celebrada mintga trais onns. L'Uffizi da scola organischa la festa e determinescha ordavant in motto, realisada vegn ella alura da las scolaras e dals scolars da la scola populara. Millis d'aspectaturas e d'aspectaturs flancheschan il cortegi dals uffants e dals represchentants da las autoritads sin ses curs tras la citad fin a la piazza da festa sin il Rosenberg. Là han lieu diversas represchentaziuns da las classes da scola ed in gentar.

Avant 100 onns steva la preschentaziun dals products da l'industria da surcusida da la citad en il center da la festa d'uffants. Las mattas e las dunnas giuvnas purtavan vestgids alvs retgamads. Pervia da la crisa economica suenter l'Emprima Guerra mundiala e pervia da la midada da la mentalitad vers la fin dals onns 1960 èn las surcusidas svanidas quasi dal tutfatg. Oz sa preschenta la festa en ina moda e maniera che correspunda a la generaziun odierna d'uffants e da giuvenils.

Mund dals tuns

En la musica dal chantun paritetic èn caracteristicas la tradiziun pietistica da l'orgla da chasa toggenburgaisa e las gruppas d'instruments a corda che sunavan tant per la baselgia sco er per occurrenzas profanas. Cun la refurma cecilianica da la musica sacrala han bleras gruppas d'instruments a corda pers lur funcziun liturgica. Lur tradiziun viva vinavant en la part sura dal Toggenburg ed en l'Appenzell.

Sut il num «KlangWelt Toggenburg» vegnan unidas dapi l'onn 2003 activitads e puschidas che intermediesschan las furmas las pli impurtantas da la cultura da musica tranter il Sântis ed ils Churfirsten en la Svizra Orientala: il jodel natiral, la benedicziun da las alps, las plumpas sco element da la cultura alpina e l'arpret sco instrument a corda cun intervals natirals. Quella è ina cultura da chant e da musica cun la caracteristica d'ina tonalitat natirala. Il mund dals tuns dal Toggenburg cumpiglia curs da tuns, ina senda dals tuns, in festival dals tuns e probablmain en intgins onns er ina chasa dals tuns.

La preschentaziun:

Dossier «Chantun da Son Gagl».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1394
www.chattà.ch

Sguard dal Chäserrugg (Churfisten) vers la chadaina da l'Alpstein cun il Sântis.

FOTO: JOUJOU/PIXELO

Scolas da maturitad gimnasiala

Il sistem svizzer en survista ed in sguard a las scolas medias dal Grischun

■ Las scolas da maturitad gimnasiala preparan per cumenzar scolaziuns da continuaziun sin il stgalim terziar, particularmain per il studi ad ina scola auta universitara. Scolas da maturitad gimnasiala datti en tut ils chantuns. La Confederaziun ed ils chantuns reglan cuminaivlamain la renconuschientscha da las scolas da maturitad gimnasiala. Cun l'Ordinaziun dal Cussegl federal resp. cun il Reglament da la CDEP davart la renconuschientscha dals attestats da maturitad gimnasiala è vegnida fatga ina revisiun totala da la scolaziun da maturitad l'onn 1995. A las scolaras ed als scolaras ha quella dà dapli pussaivladads da tscherner ed in profil da furmaziun individualisà. Igl è vegnì introduci in sistem da roms d'elecziun cun roms fundamentals, cun in rom d'accent e cun in rom complementar, cun la pretensiun da far e da preschentar ina lavur da maturitad individuala pli gronda e cun in nov plan d'instrucziun general.

Organisaziun da la scolaziun da maturitad gimnasiala

La structura e la durada da l'entira scolaziun fin a la maturitad varieschan tut tenor chantun. La scolaziun che tanscha dal stgalim primar fin a la maturitad gimnasiala dura tut en tut almain 12 onns.

In'entrada en ina scola da maturitad gimnasiala vegn fatga per gronda part il 9avel onn da scola. Per regla dura quella scola 4 onns. En cas d'ina scolaziun da maturitad da 3 onns (entrada il 10avel onn da scola) sto avair lieu il 9avel onn da scola ina prescolaziun gimnasiala sin il stgalim secundar I. Differents chantuns germanofons mainan ultra da las scolas da maturitad gimnasiala cun ina durada da la scolaziun da 4 onns (gimnasi da curta durada) er scolas da maturitad gimnasiala, las qualas cumenzan già suenter il stgalim primar, il 7avel onn da scola (gimnasi

da lunga durada; durada: 6 onns). La Svizra franzosa e taliana n'enconuschan betg ils gimnasis da lunga durada.

Mintga chantun fixescha en moda autonoma las relaziuns d'admissiun a las scolas da maturitad gimnasiala. Quellas pon vegnir attribuidas approximativamain a trais tips: examen d'admissiun e/u notas d'experientscha e/u recomandaziun da la scola cedenta; nota d'experientscha e recomandaziun da la persuna d'instrucziun da la scola cedenta; media da las notas d'experientscha (per regla tar scolaras e tar scolaras dal tip da scola sin il stgalim secundar I cun pretensiuns pli autas).

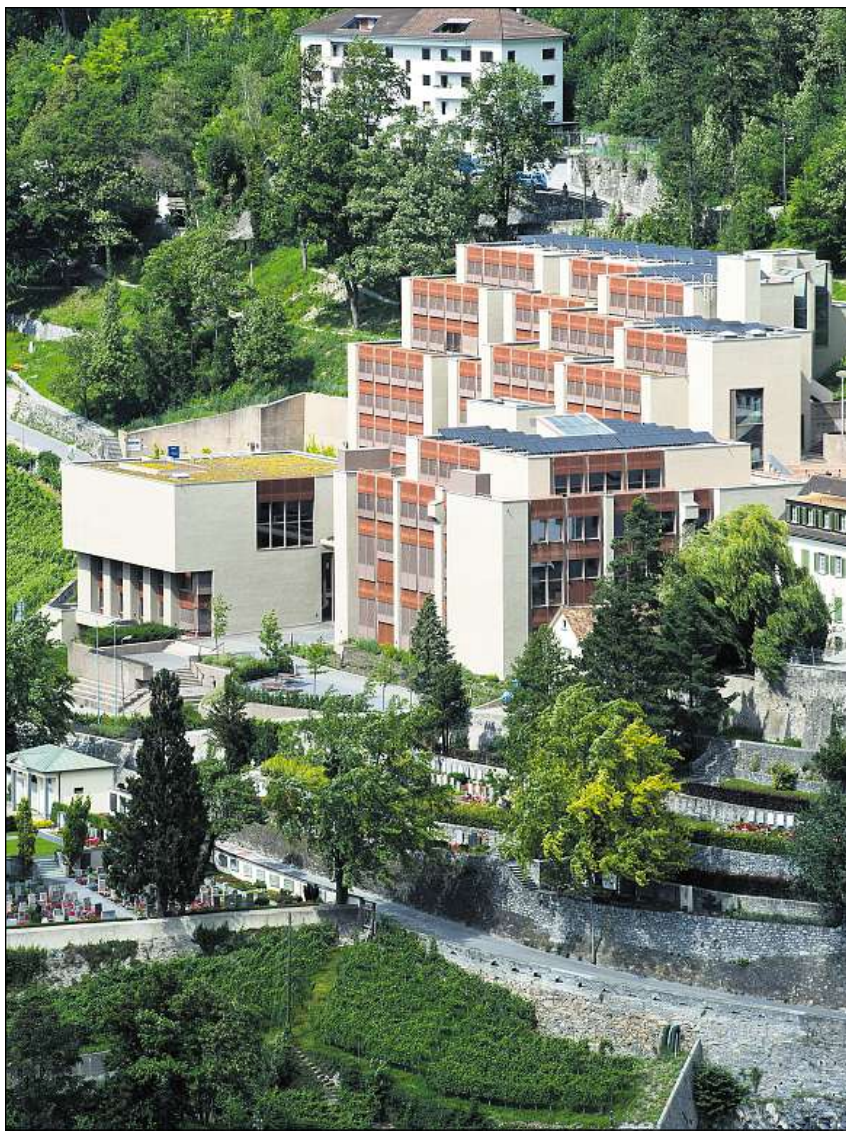
Ils examens d'admissiun vegnan per regla fatgs en scrit, per part ston er anc vegnir fatgs examens a bucca. Examinadas vegnan oravant tut l'emprima lingua, linguas estras e matematica.

Finamiras da l'instrucziun e plan d'instrucziun

La finamira da la furmaziun da las scolas da maturitad gimnasiala è quella d'intermediar a las scolaras ed als scolaras enconuschientschas fundamentalas ch'als permettan d'emprender per vita duranta, che promovon l'avertezza da spiert e l'abilitad da giudigar independentamain e che sviluppan la madrezza persunala ch'è

Maturitad bilingua

En la gronda part dals chantuns datti scolas da maturitad gimnasiala, en las qualas po vegnir acquistada ina maturitad bilingua. Ultra da quai pon las scolaras ed ils scolaras savens s'acquistar certificats da lingua internaziunals u ch'i vegnan purschids curs preparatorics per ils examens da certificat.

Scola chantunala grischuna a Cuir.

FOTO V. BÜRKL

la premissa per in studi ad ina scola auta. A las scolas da maturitad gimnasiala duain vegnir promovids l'intellect, il svilup da la personalitad e la sanadad, las technicas d'emprender e da lavurar persunalas, l'acquisiziun d'enconuschientschas ed il diever da las technologies d'infurmaziun sco er cumpetenzas en ils secturs dals fatgs socials, da l'etica, da la politica, da la scienza, da la comunicaziun, da la cultura e da l'estetica.

Plan d'instrucziun e roms

Las scolas instrueschan tenor ils plans d'instrucziun ch'èn vegnids relaschads u approvads dal chantun e che sa drizzan tenor il plan d'instrucziun general per las scolas da maturitad da la CDEP.

Ils roms fundamentals, in rom d'accent ed in rom complementar furman ils roms da maturitad, vitiens vegn anc la lavur da maturitad.

Ils suandants roms èn ils roms fundamentals: emprima lingua, ina segunda lingua naziunala, ina terza lingua (ina terza lingua naziunala, englais u ina lingua veglia), matematica, biologia, chemia, fisica, istorgia, geografia, furmaziun creativa e/u musica.

Sco ulteriur rom obligatoric frequentan tut las scolaras e tut ils scolaras in'introducziun en economia e dretg. Ils chantuns pon porscher il rom filosofia sco ulteriur rom fundamental.

Il rom d'accent po vegnir elegi dad otg, il rom complementar da quattordesch roms u gruppas da roms. Tut ils roms na vegnan betg purschids en tut las scolas. Per la purschida d'ina scola da maturitad gimnasiala è decisiva las disposiziuns dal chantun.

Ils chantuns han fixà il dumber da las uras per emna tenor il Reglament da la CDEP resp. da l'Ordinaziun dal Cussegl federal davart la renconuschientscha dals attestats da maturitad gimnasiala. Tenor quests documents da basa importa la part vi da l'instrucziun ch'è occupada da las linguas 30 fin 40%, il sectur da la matematica e da las ciencias natiralas è dotà cun 25 fin 35%, las ciencias umanas e socialas cun 10 fin 20%, furmaziun creativa e/u musica cun 5 fin 10%. 15 fin 25% ston vegnir impundids per il sectur d'elecziun (rom d'accent, rom complementar sco er lavur da maturitad).

Giudicament semestral

Ils chantuns reglan il giudicament da las scolaras e dals scolaras. Il giudicament s'orientescha a las finamiras da l'instrucziun dal plan d'instrucziun. La persuna d'instrucziun fixescha sin basa da las finamiras da l'instrucziun, tge che las scolaras ed ils scolaras ston savair ed è responsabla per il giudicament. Las prestaziuns vegnan validadas cun notas. A la fin d'in semester u a la fin da l'onn da scola vegn concedi in attestat che decida davart la promoziun en la proxima classa. Rapports davart l'emprender n'èn strusch usitados.

Attestat final

A la fin da la scolaziun vegn fatg in examen da maturitad en scrit en almain tschintg roms da maturitad. Quest examen po vegnir cumpletà cun in examen a bucca. Ils roms d'examen èn l'emprima lingua naziunala, ina segunda lingua naziunala, matematica, il rom d'accent ed in ulteriur rom. Per las notas da maturitad quintan las prestaziuns en ils roms d'examen, las prestaziuns cuntanschidas l'ultim onn da scolaziun, las prestaziuns en ils ulteriurs roms (l'ultim onn da scolaziun, en il qual il rom è vegnì instrui) sco er la validaziun da la lavur da maturitad.

La lavur da maturitad è ina lavur individuala pli gronda che las scolaras ed ils scolaras fan e preschentan. Per regla vegn ella fatga il penultim u l'ultim onn d'instrucziun a la scola da maturitad.

L'attestat da maturitad gimnasiala dat da princip il dretg a l'access direct a las universitads chantunals, a las scolas politecnicas federalas (SPF) ed a las scolas autas da pedagogia sco er – cun prestaziuns supplementaras – a las scolas autas spezializadas.

Maturitad gimnasiala per creschids

Las persunas che vulan prender suenter il diplom da maturitad gimnasiala, pon frequentar ina scola renconuschida da maturitad gimnasiala per persunas creschidas (durada: almain 3 onns). In attestat da maturitad gimnasiala pon ins er obtgnaier senza frequentar ina scola da maturitad gimnasiala renconuschida ubain ina scola renconuschida da maturitad gimnasiala per persunas creschidas:

Il Secretariat da stadi per furmaziun e perscrutaziun (SFP) porscha la pussaivladad d'absolver l'examen da maturitad svizzer. I stat liber co ch'ins vul sa preparar per l'examen; quai po vegnir fatg en ina scola privata da maturitad u en moda autodidactica.

Scolas medias en il Grischun

Il Grischun dispona – ultra da la Scola chantunala a Cuir – da sis scolas medias privatas. Il 1804 èn vegnidas fundadas la Scola chantunala evangelica a Cuir e la Scola chantunala catolica (cun seminari) integrada en la claustra da Mustér.

Scola claustrala a Mustér

Il 1808 è la scola catolica vegnida translocada a Cuir e fusiunada tras l'uvestg cun il Seminari da spirituals da S. Gliezi. Il 1833 è ella puspè vegnida transferida a Mustér per turnar il 1842 a S. Gliezi/Cuir, nua ch'ella è vegnida suttamessa ad in cussegl da scola laic. Cunter la voluntad da l'uvestg, ma cun las vuschs dals Liberals catolics enturn Alois de Latour, ha il Cussegl grond reünì il 1850 ils dus gimnasis a la Scola chantunala paritetica. Il 1852 ha la partiziun dal Seminari scolastic survegni in agen directur. L'uvestg ha mantegnì il 1850 in gimnasi catolic en la claustra da Mustér ch'è vegnì serrà il 1856. Ils students catolics han alura cumenzà a frequentar pli e pli ils gimnasis a Sviz, ad Engelberg ed a Nossadunnaun. Il 1880 ha avert la claustra da Mustér ina scola d'internat cun duas classes da latin ch'è sa sviluppada ad in gimnasi cun matura tip A, renconuschì il 1936 dal chantun Grischun ed il 1944 da la Confederaziun. Dapi il 1972 recepescha la scola claustrala era giuvnas ed offra ulteriurs tips da maturitad. Scolasts: 1980 22 paders/7 laics; 2000 11/20; 2010 8/30. Scolars e scolaras: 1940 171 scolaras; 1980 199/37 scolaras; 2000 121/93; 2009 96/98.

Scola chantunala grischuna a Cuir

Il 1836 è la Scola chantunala evangelica vegnida reorganizada sco gimnasi umanistic cun examens da maturitad suenter sis onns. Suenter la fusiun dal 1850 èn las secziuns gimnasi, reala e seminari (scolastic) restadas vinavant fermamain colliadas ina cun l'autra. Il 1852 ha la partiziun dal Seminari scolastic survegni in agen directur, ed il 1864 (reorganiziun generala) ha la reala superiura survegni ina secziun mercantila. Il 1876 ha il Cussegl grond decidì la fundaziun e promoziun da scolas realas (las posterius scolas secundaras) ch'han remplazzà la «praeparanda» instituida oravant tut per preparar ils scolaras da lingua rumantscha e taliana a las pretensiuns gimnasialas (cun tudestg, da quel temp, sco unica lingua d'instrucziun). La reorganiziun dals onns 1895–98 cun las partiziuns gimnasi (umanistic), tecnica, mercantila e seminari è restada grosso modo en vigor fin a la refurma da maturitad dal 1995. Ils scolasts rumantschs ha stuì cumbatter fitg per far dal rumantsch in rom ed ina lingua d'instrucziun al nivel gimnasial. I mancavan en il 19avel tschientaner ils scolasts, cudeschs da scola rumantschs ed ina schientscha positiva da la valur dal rumantsch era per la vita professiunala. Pir ils pioniers da la renaschientscha retoromantscha èn reusids da dar la vieuta. 1940 450 scolaras/78 scolaras (includ seminarists); 1925 471 scolaras/5 scolaras; 1950 613/66; 1980 671/312; 2000 585/802; 2009 535/756.

Institut a Porta a Ftan

L'Institut a Porta a Ftan, fundà il 1793 dad Andreas Rosius a Porta sco institut per mats e mattas, ha existì fin il 1869. Il 1916 è quel puspè vegnì avert sco Institut Otalpin per mattas ch'ha dapi il 1980 il status d'ina scola media regiunala cun maturitad e diploms renconuschids da la Confederaziun. Dapi il 1993 sa numna

el Institut Otalpin Ftan/Hochalpinen Institut Ftan. 1980 47 scolaras/92 scolaras; 2000 97/95; 2010 87/84.

Scola media evangelica d'Aschera

Il 1837 è vegnida fundada, oravant tut sin iniziativa da Peter Flury, la Scola media evangelica d'Aschera (Evangelische Mittelschule Schiers/EMS) cun in la scolaziun da la magistraglia. Il 1872 han ins amplifitgà il seminari cun ina scola da model (Musterschule) da sis classes. La direcziun era per ordinari en ils mauns d'in teolog, e la plipart dal collegi da scolasts e scolastas appartegneva a circuls d'uschenumnads cristians positivs (confessurs). L'emprima matura umanistica datescha dal 1903, l'introducziun dal tip C dal 1913. L'EMS maina actualmain in gimnasi (da quatter u sis onns) ed ina scola media spezializada (FMS) cun la pussaivladad da sa laschar scolar suenter trais onns al scolar primar a la Scola auta da pedagogia dal Grischun, e dapi il 2008 in gimnasi da musica. 1920 216 scolaras/39 scolaras; 1955 248/83; 2000 248/259; 2010 240/360.

Lyceum Alpinum Zuoz

Il 1904 è vegnì fundà a Zuoz l'Institut Engiadina (dapi il 1914 Lyceum Alpinum Zuoz), cun internat, concepi per scolaras e scolaras da provegnientscha internaziunala. La scolaziun tradiziunala a Zuoz ha furnì la matura tip A, B e C, l'Abitur tudestg (Deutsches Abitur) e l'International Baccalaureate. 1920 86 scolaras/5 scolaras; 1934 141/6; 1974 267/90; 2000 263/226; 2010 183/130 (128 da la Svizra, 75 da la Germania, il rest da 29 nazions diversas).

Academia Engiadina a Samedan

Il 1943 è vegnida fundada la Scola media evangelica Samedan (Evangelische Lehranstalt Samedan/ELAS) sco filiala da l'EMS. Quella scola ha manà fin il 1991 in Proseminari Ladin (trais classes) ed ina partiziun cun maturitad mercantila (tip E). Il 1991 è ella vegnida integrada en l'Academia Engiadina che cumpiglia ina scola media cun in gimnasi (cun maturitad bilingua per Rumantschs), ina scola media commerciala (cun maturitad professiunala), in onn da furmaziun e da tscherna professiunala ed in internat sco era ina scola superiura da turissem ed in institut da turissem e cuntrada.

Scola media alpina svizra Tavau

Il 1878 ha il Tudestg Hermann Perthes, malsaun dal lom ed en cura a Tavau, avert là il Fridericianum. I sa tractava oriundamain d'in gimnasi umanistic cun internat che permetteva a giuvens (dapi il 1900 er a giuvnas) da la Germania da cuntinuar la scolaziun durant lur dimora da cura a Tavau (a partir dal 1919 cun matura tip A, B e C, renconuschida da la Germania, il 1923/25 era dal chantun Grischun). A partir dals onns 1930 è quel gimnasi vegnì influenzà adina pli ferm dals nazionalsocialists ed è alura vegnì serrà il 1945. 1878–1910 (en media) 76 scolaras e scolaras; 1911–40 195.

Il 1946 ha la Scola media alpina svizra Tavau (Schweizerische Alpine Mittelschule Davos), cun internat, avert en l'anteriu Fridericianum sias portas a giuvens e giuvnas. Ils tips da matura A, B e C èn vegnids renconuschids il 1953 (definitivamain), il tip d'economia (E) il 1980. 1954 87 scolaras/76 scolaras; 1970 179/99; 2000 190/169; 2010 143/122.

La preschentsaziun:

Dossier «Scolas da maturitad gimnasiala»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2137
www.chatta.ch

Lieus da chat archeologics en il Grischun

Fastizs da culturas preistoricas e sguards sin epocas pli recentas

■ L'onn 2000 è cumparì in numer spezial da la revista «Archeologia svizra» che preschenta, dal reminent en tut las linguas naziunales, il stadi da la perscrutaziun archeologica en il Grischun. Ils artitgels porschan per l'ina ina survista dal temp preistoric e roman. Per l'otra vegnan preschentads chats che curran las singulas epocas da la preistorgia e dal temp roman, ma che mussan che l'archeologia s'occupa tuttavie d'epocas istoricas pli novas (stgagis da munaidas dal temp ottonic da Cuira/St. Nicolai resp. dal 18avel tschientaner or da l'Engiadina).

Mintga nov lieu da chat pussibilitescha ipotesas e speculaziuns, ma furnescha er ulteriurs crappins da mosaic per la survista generala da las singulas epocas. L'exempel da la tschiffada da la funtauna da San Murezzan, scuverta gia il 1853 e chavada or l'onn 1907, mussa clermain quant impurtant ch'igl è ch'er chats vegls vegnan adina puspè mess en dumonda ed examinads cun novas metodas scientificas. Uschia ha pudì vegnir preschenta il 2000 la novissima dataziun da quest chat ch'è renomà lunsch sur ils cunfins dal Grischun ora.

La preistorgia dal Grischun en furma concisa

In dals lieus da chat il pli vegl dal Grischun furma la staziun dal mesoliticum tardiv e dal neoliticum tempriv da Mesauc-Tec Nev. Sco ulteriuras culegnas e plazzas da lavur neoliticus enconuscentas tschintg pitschnas staziuns ch'èn per part influenzadas nà dal nord, per part dentant er na dal sid.

Ina colonisaziun pli intensiva dal Grischun sa lascha constatar pir durant il temp da bronz, quai che pudess per part star en connex cun la prospecziun d'arom. Pliras culegnas sin collinas dal temp da bronz èn oz per part examinadas (Savognin-Padnal, Cazas-Cresta, Lumbrein/Surin-Crestaulta, Scuol-Munt, Ramosch-Mottata e.a.). Per ils chats da fossas dal temp da bronz èn impurtantas surtut las fossas dal temp da bronz tempriv da Donat e las sepulturas da cremaziun dal temp da bronz mesaun da Lumbrein/Surin-Cresta Petschna.

Plirs «stabiliments sumegliants a bastiuns» da l'Engiadina (lieus d'unfrenda da feu?), ils disegns sin grip a Seglias en Tumleatga-Carschenna e Tinizong-Senslas, differentas concentraziuns da craps da cuppas e magari er la tschiffada da la funtauna da San Murezzan fan magari patrar a lieus da cult dal temp da bronz.

Durant il temp da bronz tempriv e mesaun chatt'ins en grondas parts dal Grischun la «cultura dal temp da bronz interalpina», ma dapi il temp da bronz tardiv sent'ins ina tripartiziun culturala (cultura da Laugen-Melaun, cultura da santeris d'urnas e l'indizi d'ina gruppa da l'Italia dal Nord) ch'è sa mantegnida er anc en il temp da fier. Durant il temp da fier pon ins observar en il Grischun dal Nord ed il Grischun Central las gruppas da las vals dal Rain alpinas dal temp da fier cun ceramica dal «tip Tumein» e «tip Schneller». En Engiadina Bassa ed en la Val Müstair chattan ins ceramica da la cultura da Laugen-Melaun e da la gruppa da Fritzens-Sanzeno. En il sidvest dal Grischun domineschan ils chats dal «tip Golasecca» tar ils chats da fossas da Mesauc, Castaneda, Cama e.u.v.

Sco lieus da cult dal temp da fier vegnan registrads per l'Engiadina Bassa er puspè lieus d'unfrenda da feu (p.ex. Scuol-Russonch), per il Grischun dal Nord eventualmain puspè las petroglifas da Seglias en Tumleatga-Carschenna sco er ulteriurs lieus da chat.

En connex cun la tripartiziun culturala dal Grischun durant il temp da fier èn ins dispost da numnar la regiun Engiadina, Tirol dal Nord e dal Sid e Trentino sco «retica», la regiun Val Mesauc/Val Calan-

Lieus da chat pre- e protoistorics en il chantun Grischun.

ca sco «lepontica» u «celtoligurica» e la Val dal Rain alpina sco «celtica» u eventualmain anc sco «celtoretica».

L'areal d'abitadi dal temp da bronz e dal temp da fier da Cazas-Cresta

L'areal d'abitadi sin la collina da Cazas-Cresta è vegnì scuvert il 1942. Fin l'onn 1970 è el vegnì exchavà en 13 campagnas dal Museum naziunal svizzer. Ils abitadis che derivan dal temp da bronz tempriv fin il temp da fier eran concepids en retschas, e mintgama cun in'unica lingia da chasas, en duas sfessas che mainan dal nord al sid e che taglian permez la collina. Pervia da numerus incendis d'abitadis han ins adina puspè reconstruì da nov la culegna, cuvrind mintgama ils rests vegls da la culegna cun ina stresa d'emplenir. En la part da la culegna ch'è perscrutada il meglier han ins pudì registrar in pachet da stresas d'ina grossezza da 5-6 m cun 16 differentas fasas. Cazas-Cresta ha furnì ina gronda quantita da material da chattada, tranter auter 53 objects da metal e circa 13 000 stgaglias da recipients d'arschiglia. Per datar las stresas da culegna dal temp da bronz tempriv fin mesaun è vegnì fixà in rom temporal da l'onn 2000 fin 1300 a.C. a basa da 30 dataziuns cun la metoda da radiocarbon. En connex cun insaquantas datas sorprendentas dal temp da crap tempriv n'enconusch'ins fin ussa nagin material chattà. En la part superiura da la successiun da las stresas èn vegnidadas a la glisch ultra da las chattadas dal temp da bronz mesaun e tardiv er talas dal temp da fier pli vegl e pli giuven. Ins suppona che la colonisaziun da la Cresta haja dura da circa 1900 a.C. fin a 400 a.C., probablmain senza lungas interrupziuns.

La tschiffada da la funtauna da San Murezzan

La tschiffada da la funtauna da San Murezzan ch'ins ha exchavà l'onn 1907 è vegnida examinada detagliadamain durant ils onns 1995-1999. La tschiffada sa cumpona d'ina construcziun da travs exteriura, d'ina chascha d'aissas interuira e da dus bishens centrals. In terz bischen sa chattava ordaifer la construcziun da travs. Las registraziuns da l'effectiv ed ils plans da 1907 han pudì vegnir curregids e cumpletts a maun da documents, fotografias e novs amassaments. Cun l'examinaziun dendrochronologica da la laina da construcziun, cumplettsa tras ina seria da 36 datas C14, han ins pudì cumprovar la simultanadad da las construcziuns e fi-

lar la dataziun exacta sin il semester da la stad dal 1466 a.C. Il mutagl per il terz bischen ordaifer la construcziun da travs è vegnì taglia gia durant l'enviern 1467/66 a.C. Ils chats da bronz en in dals bishens, duas spadas, in fragment d'ina spada, in stilet ed ina guglia, dateschan da circa 1450 fin il pli tard 1300 a.C. Quests objects èn probablmain vegnids deponids sco regals da consecraziun durant periodas da setgira per garantir che l'aua da la funtauna culia vinavant.

La fossa dal temp da bronz tardiv da Domat

Il 1997 han ins chattà en la zona da culegna dal temp da bronz da Domat ina fossa dal temp da bronz tardiv. La fossa era vegnida situada directamain sper ina fuaina. En la chava radunda da la fossa, 1,5 m profunda ed emplenida cun crappa, han ins chattà il skelet d'ina dunna da circa 50 onns en posiziun da sez vers sanester, cun l'egliada drizzada vers ost. Cun emplenir la fossa avev'ins er emplenì la fuaina. La construcziun da lain sur la fossa è probablmain stà in tetg. Il cliniez ch'ha ornà la dunna consista d'ina gronda fivla en furma d'artg, da dus ureglins e d'in anè. En il nord da la chavazza sa chattava in oss elavurà d'in gru, dal qual ins n'enconuscha betg la funcziun. La fossa ha cumpiglià fragments da dus vaschs. Ils chats permettan tipologicamain ina dataziun en il stgallim HaA. Cun agid da datas da radiocarbon han ins pudì datar la fossa en l'epoca da la fin dal 13avel fin a l'entschatta dal 12avel tschientaner a.C. Il fatg che la dunna ha gi cun ella cliniez e ceramica, tenor la tradiziun da la cultura da Laugen-Melaun, lascha presumar ch'ella deriva d'ina vallada meridiunala da las Alps. La furma extraordinaria da sepultura sto star en connex cun la posiziun speziala da la dunna. Sa tracti forsà d'ina dunna guaridra u d'ina sacerdotia?

Il Grischun dal temp roman

Dal Grischun enconusch'ins oz gia numerusas culegnas romanas e complexs da chat, dals quals ins suppona ch'els derivian da culegnas. Il center da la colonisaziun romana dal Grischun è stà il martgà/vicus roman da Cuira-Welschdörfli cun ses numerus edifizis d'abitat e da mastergnanza e cun plirs edifizis publics, sper in «stabiliment sumegliant ad in champ fortifitgà» sin la Curt da Cuira.

En connex cun la via da transit romana stattan il complex da chat sin il Pass dal

Set, las culegnas da Savognin en l'ost da Padnal, Bondo-vitg, ma er Riom (probabel mutatio), Ziràn, Zernez, Bondo-Castelmur (murus) ed auters.

Plinavant datti plirs «stabiliments sumegliants ad in champ fortifitgà» dal temp roman tardiv u medieval tempriv en il senn da culegnas fortifitgadas/fortezzas da refugi, tranter auter Castiel-Carschlingg, Casti, probabel er Casti/Vargistagn, Vicosoprano ed auters, ultra da numerus complexs da chat, dals quals ins suppona in connex cun culegnas. Tranter ils chats da fossas domineschan il champ da fossas da Panaduz dal temp roman tardiv/temp medieval tempriv e la necropola da Roveredo (emprim/segund tschientaner). Ulteriurs chats da fossas datti da Cuira/Karlhof e da l'areal Willi, da Cazas, Mon, Casti e.u.v.

Dals sanctuaris romans èn da menziunar quel sin il Pass dal Güglia e la grotta da cult da Ziràn. A Cuira sin l'areal Ackermann hai dà in «local da reuniun per martgadants» cun picturas muralas che represchentan Merkur. En il Grischun èn vegnids venerads en emprima lingia Merkur, ma er Diana, Silvanus, ils «pastores» ed ulteriuras divinitads.

Vials per chars sin il Pass dal Güglia ed en l'Engiadina'Ota cumprovan in barat intensiv da martganzia sur las Alps. Ina prosperitad economica dal prim al terz tschientaner s.C. è vegnida suandada d'in declin economic considerabel durant il terz/quart tschientaner.

La romanisaziun materiala entschaiva en il Grischun praticamain cun la campagna en las Alps, la romanisaziun linguistica è s'extendida probablmain sur plirs tschientaners.

In pitschen complex da chats dal temp roman a Soglio

L'onn 1993 han ins observà en il tschaler d'ina chasa d'abitat a Soglio ina stresa da chats romans che giascheva sin ina deponia da craps. La stresa da cultura ha cumpiglià exclusivamain chats dal temp roman, quai vul dir terra sigillata cun ornamentals da reliev e paraids glischas, fragments da crias cun manetschs, murters, amforas e recipients da lavetsch, ma er fragments d'ina glisch dad ieli, quadrels, ossa e.u.v. La chattada datescha da la fin dal prim e surtut dal segund/terz tschientaner, en singuls cas eventualmain anc dal quart tschientaner s.C. Suentar ch'ins ha observà il 1996 en in edifiz vischin ultra dals chats romans er chats dal temp preistoric, èsi documentà evidentamain ch'igl

ha dà tant ina culegna dal temp da fier sco er ina culegna romana sin la terrassa sulegliva da Soglio.

Ina bursa da munaida dal 10avel tschientaner da la claustra S. Nicolai a Cuira

Faschond exchavaziuns en l'anteriura claustra S. Nicolai a Cuira han ins chattà il 1997 in pitschen stgazi da munaidas. El era vegnì zuppà en ina foppa en la terra, senza ch'ins avess pudì eruir in recipient. La foppa era vegnida cuvrada cun crappa. Il stgazi cumpiglia 14 munaidas dal 10avel tschientaner, derivantas da zeccas da l'Italia dal Nord e da la Germania. Quatter denars da Milaun battids sut Otto I circa dals onns 960/70 e tschintg denars da Pavia dal medem temp sco er in'imitaziun d'in denar da Pavia (962-967 u pli tard) furman la part taliana. Tranter las munaidas tudestgas sa chattan in cutrin dal duca derivant da Breisach (circa 955-973) sco er mintgama in denar da Worms u Speyer (circa 960/70), da Mainz (circa 960/70) e da Cologna (935/960). La chattada dal stgazi da munaida documentescha il traffic transalpin sur ils pass grischuns e per lung dal Rain. Tut en tut è represchenta la pli gronda part da las zeccas impurtantas da la ruta da commerzi. Ella documentescha ultra da quai la circulaziun da munaida en la regiun da Cuira ch'è gia stada bain maschadada durant il 10avel tschientaner. En connex cun la cumposiziun dal chat dat en egl ch'el cumpiglia tant munaidas da zeccas dal nord sco er dal sid quai che n'è uschiglio betg documentà tranter ils chats grischuns da munaidas dal 10avel tschientaner. La possessura u il possessur è probablmain stà ina persuna viaggiatura ch'era en viadi dal nord al sid. I n'è betg cler pertge che questa pitschna bursa en la cuntravalur da dals portgs è vegnida zuppada gist al lieu nua ch'è vegnida construìda pli tard la claustra S. Nicolai.

Dus stgagis da munaidas da l'Engiadina'Ota (18avel tschientaner)

En occasiun d'ina renovaziun d'ina chasa engiadinaisa a Puntraschigna han ins chattà l'atun 1997 ina pitschna chascha da lain cun in satget fatg stgagina cun 243 munaidas. La chascha era mirada en sin ina trav dal palantschieu sura. I sa tracta quasi exclusivamain d'uschenumnads «bluzgers» da l'investgieu da Cuira, da la citad da Cuira, dal signuradi da Haldenstein e Reichenau/La Punt dal temp tranter il 1642 ed il 1740. I pudess tracter d'ina chattada da conservaziun u eventualmain er dad in'unfrenda da construcziun.

Gia en ils onns enturn il 1970 han ins chattà en ina chasa engiadinaisa a S-chanf/Cinuos-chel in stgazi da munaidas cun 28 munaidas battidas en argient ch'era zuppà en in'entgarna da mir. I sa tracta d'in «mezzo scudo» e d'in «6 quarti di scudo» da Karl Emmanuel III dal ducadi da Savoia, respectivamain dal reginavel da Sardegna ch'èn vegnids battids tranter il 1755 ed il 1769. Ultra da quai cumpiglia il stgazi da munaidas in «20 crizers», 13 «12 crizers» ed in «6 crizers», trais talers da 1/2 curuna e trais talers da 1/4 curuna Joseph II e Franz II da l'Austria, battids tranter il 1787 ed il 1797. Il stgazi da munaida da Cinuos-chel è probablmain vegnì zuppà tranter il 1798 ed il 1800 en la chasa correspudenta cun l'intent da conservar quel, suenter ch'igl ha dà durant quels onns pliras dispitas tranter truppas franzosas ed austriacas, durant las qualas las vischnancas indigenas èn savens vegnidadas mulestadas ed er sblundregiadas.

La preschentaaziun:

Dossier «Archeologia – perscrutar ils fastizs preistorics dal Grischun»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3510
www.chatta.ch

«Peder Nair» e «La Lia dals chaus cotschens»

Dus ulteriurs raquints da Sherlock Holmes

■ A partir dal 1879 ha l'autur englais Arthur Conan Doyle (1859-1930) publictà ses raquints criminalistics cun las figuras da Sherlock Holmes e Dr. Watson che duevan vegnir famusas en tut il mund. L'Uniun Rumantsch Grischun ha edì dus toms cun mintgamai dus raquints da Sherlock Holmes (en versiun «Easy Reader», pia levamain scursanida e simplifitgada). Il segund tom cun ils raquints «Peder Nair» e «La Lia dals chaus cotschens» è cumpari il 1996 e cuntegna er illustraziuns ed explicaziuns da plets per far la punt dals idioms al rumantsch grischun.

Peder Nair

A Forest Row, Sussex, è capità in terribel murdraretsch cun in'arpuna. Il giuven inspectur da polizia Stanley Hopkins ch'admira Sherlock Holmes dumonda quel da gidar a schliar il cas. Tar in mazler emprava Holmes sez da chatschar in'arpuna tras in animal mazzà – e constatescha che be in um da gronda forza è stà bun da commetter il delict.

Peder Carey, la victima da 50 onns, era stà pli baud cumandant dal bastiment «Sea Unicorn» a Dundee en la Scozia. El era in um fitg grobulan e violent, surtut cura ch'el aveva bavì, e tuts al numnavan «Peder Nair». Schizunt sia figlia era leda ch'el era mort; ella è sia mamma avevan stuì patir sur onns sut las lunas e brutalitads dal vegl chatschader da balenas e mariner. Quel aveva ultra da quai ina disa vaira insolita:

El na durmiva betg en chasa, mabain en ina chasetta da lain ch'el aveva sez costruì en curtin e ch'era endrizzada sc'ina cabina d'in bastiment. Là al han ins er chattà arpunà. Ma Hopkins n'aveva chattà nagins fastizs u auters indizis davart l'assassin.

El aveva be remartgà in satget fatg da pel da foca, cun las inizias P.C., che cunteneva ferm tubac da mariners. Quai era remartgabel, damai che Peder Carey fimava be darar; e Hopkins n'aveva er chattà nagina pipa en la cabina.

I deva er be in sulet indizi d'ina perditga. In um cun num Slater era arrivà duas notgs avant l'assassinat sper la cabina vi. El era segir d'avair vis la sumbriva d'in um cunter il sumbrival e che questa sumbriva n'era betg quella da Peder Carey ch'el enconuscheva fitg bain. L'auter di aveva Carey gi fitg nauscha luna e la notg sicura, la damaun baud vers las duas, aveva sia figlia udi in terribel sbratg na da la cabina. Ella n'aveva però betg fatg stim da quai, perquai che Peder Nair sbragiva savens cura ch'el era sturn. Il murdraretsch han las duas dunnas pir scuvert l'auter di vers mezdi, cura ch'ellas han gi il curaschi da guardar nua che Peder Carey restia uschè ditg. Hopkins è alura immediat stà al lieu.

Carey era vestgì cumpletmain, sco sch'el avess spetgà ina visita. Sin maisa sa chattavan ina buttiglia da rum e dus magiels; en la stanza avevi er buttiglias da brandy e da whisky, ma quellas eran plainas. Als pes da l'assassinà sa chattava in cuntè en la taja, il qual dunna Carey ha identifitgà sco quel da ses um.

Al lieu dal delict era plinavant vegni chattà in pitschen cudesch da notizias cun las inizias J.H.N. e l'onn 1883. Sin la segunda pagina stevan ils bustabs C.P.R., ils quals Holmes identifitgescha sco abbreviazion per Canadian Pacific Railway. Las emprimas inizias paran dad esser quellas d'in agent, damai ch'il cudeschet è plain da notizias davart pegns.

Holmes e Watson sa decidan d'accumagnar Hopkins a Forest Row. Apaina arrivads, remartga Hopkins ch'insatgi ha empruvà da rumper en la cabina, ma senza success. Holmes pensa che l'infractur vegnia a returnar la proxima notg cun in meglier instrument.

Examined la cabina constatescha Holmes sin ina curuna in lieu cun pli pau-

Sir Arthur Conan Doyle Sherlock Holmes Peder Nair La Lia dals chaus cotschens

Uniun Rumantsch Grischun

Cuverta da l'edizion rumantscha.

ca pulvra; insatgi ha prendì davent da là in cudesch u ina stgatla. La notg sa tegnan Holmes, Dr. Watson e Hopkins zuppads en la cabina e spetgan sin l'infractur. Quel arriva e sfeglia en ils vegls cudeschs da navigaziun da Carey; tuttenina al tschiffan Holmes e Hopkins e pretendan dad el pled e fatg.

I sa tracta da John Hopley Neligan, quai che correspunda a las inizias en il cudesch da notizias. El è il figl d'in banchier ch'aveva fatg a ses temp falliment e ch'era svani dapi daditg. El era parti en Norvegia cun ina stgatla plain pegns. Ins al reproschava d'avair engulà quels, ma en vardad crajeva ses bab da pudair restituir a mintgin quai ch'el aveva pers, sch'el avess gi il temp da vender ils pegns. En privel da mar stoppia el esser fruntà sin la «Sea Unicorn» che steva sut il capitani Peder Carey. E damai ch'el haja pudì persequitar enavos intgins dals pegns fin en questa cabina, uschia ha Neligan cuntinua, supponia el che Peder Nair haja as-

sassinà ses bab per sez vegnir en possess dals pegns.

Hopkins prenda Neligan cun sai sin il post da polizia, cumbain che Neligan engira d'avair da far nagut cun il murdraretsch. Holmes al craja ch'el saja innocent, betg il davos er perquai ch'el fiss stà memia satigli e debel per pudair arpunar il vegl mariner.

Holmes vegn la finala da spender Neligan da la prashun cun chattar il vair assassin. El sa dat per in capitani cun num Basil e lascha trametter l'auter di tras in agent da bartgas arpunists che fissan pronti da vegnir tar el a bord. In dad els è grond e ferm ed ha num Patrick Cairns, sco las inizias sin il satget da tubac. Holmes al tegna ferm e vegn da savair da quel ch'el haja propi mazzà – betg assassinà – Carey en quel mument che lez vuleva sa derscher sin el cun ses cuntè en maun. Cairns era stà mariner sin la «Sea Unicorn» ed aveva vis cun agens egl, co che Carey aveva stuschà Neligan en la mar per vegnir en possess

dals pegns. Ussa era el vegni a savair nua che Carey abitava ed aveva contactà quel per far pajar el per ses taschair.

Holmes aveva sminà ch'i stoppia sa tractar d'in mariner versà ch'aveva lavurà sin la «Sea Unicorn». La perfuraziun cun l'arpuna, il rum sco bavronda tipica dals mariners sco er ulteriurs indizis al avevan fatg persequitar vinavant quest fatiz. Uschia èsi reussi d'evitar che Neligan vegnia empraschunà e d'al surdar almain ils pegns che Carey n'aveva betg anc vendì.

La Lia dals chaus cotschens

Dr. Watson fa ina visita a ses ami Sherlock Holmes. Vesend che lez discorra gist cun in giast, vul el spetgar en la stanza dasperas; ma Holmes al cloma d'entrar e supplitgescha Jabez Wilson da cumenzar anc ina giada cun ses rapport.

Wilson maina in pitschen institut d'emprest cunter pegn al Saxe-Coburg Square. Pli baud aveva el dus gidanters; damai che las fatschentas na van betg propi bain ha el be pli in. Ed er quel po el be te gnair, perquai ch'el è pront da lavurar be per la mesa pajà. Quest giuven um sa numna Vincent Spaulding. El lavura dapi intgins mais tar Wilson, perquai ch'el veglia – sco ch'el di – emprendre il mastergn d'emprestader sin pegn. Ma el passenta magari dapli temp en tschaler, approfondà en ses passatemps preferi, il svilupper fotografias.

In di vegn Spaulding cun ina gasetta tar Wilson e di ch'el deplorascha da betg avair chavels cotschens sco ses patrùn. En la gasetta sa chatta in'annunzia da la Lia dals chaus cotschens che tshertga d'occupar ina piazza vacanta. Sin iniziativa da ses gidanter s'annunzia Wilson e survegn propi la piazza.

Tenor infurmaziun da Duncan Ross, che sa preschenta sco directur britannic da la Lia, saja questa organisaziun vegnida fundada avant biers onns dal milliunari american Ezekiah Hopkins da Pennsylvania. El sez aveva chavels cotschens e sa sentiva pervi da quai adina stuschà a l'ur da la societad; perquai haja el fundà quest'organisaziun per gidar finanziarmain umens cun chavels cotschens.

Signur Wilson vegn incumbensà da sa trategnair da glindesdi fin venderdi da las 10 fin las 14 uras en las localitads da la Lia. Ses pensum è da scriver giu l'Enciclopedia Britannica. Wilson va d'accord e cumenzà l'auter di a lavurar. Radund dus mais va tut bain. Wilson cumpara mintga damaun punctualmain en las localitads da la Lia per ademplir ses servetsch. La sonda survegna el mintgamai 4 glivras sco pajà emnila. El ha entant finì da scriver giu dad A... fin Attica e quinta da pudair cumenzar bainbaud cun il bustab B. Ma alura è questa lavur ac-

cessorica ida a fin andetgmain questa damaun. Sco adina era Wilson i punctualmain a lavurar, ma las localitads da la Lia eran vidas e sin ina tavla vi da l'isch steva scrit che la Lia saja vegnida schliada.

Immediat è Wilson i a s'infurmar tar il possessur da la chasa, ma quel n'aveva mai udi insatge ni da la Lia ni da Duncan Ross. Questas localitads sajan stadas affittadas ad in advocat che haja uss fatg midada en la King Edward Street. Immediat è Wilson sa rendì en la via numnada, ma ha chattà là nagin biro d'avocat. Perquai è el ussa sa drizzà a Holmes e lez è pront da surpigliar il cas.

Suenter che Wilson als ha bandunà, supplitgescha Holmes ses ami Watson per in'ura da ruaus. I sa tracta tar quest cas d'in problem da trais pipas. Silsuenter sa rendan ils duas ad in concert en la St. James Hall. Sin via van els però anc al Saxe-Coburg Square. Holmes pitga in pèr giadas cun sia channa sin la salaschada avant l'affar e splunta silsuenter per dumandar il gidanter da Wilson suenter la via. Las schanuglias dal gidanter cumprovan quai che Holmes aveva gia sminà – dapli na vul el per entant betg tradir a Watson.

Suenter il concert di Holmes ch'el stoppia organisar inqual chaussa, damai ch'el supponia che l'istorgia al Saxe-Coburg Square vegnia a vegnir critica anc questa notg. El supplitgescha però Dr. Watson da cumparair punctualmain la saira a las diesch – cun il revolver chargià.

A l'ura fixada scuntra Watson Holmes en cumpagnia da dus signurs, dals quals in è l'inspectur Peter Jones e l'auter il directur da banca Merryweather. Ensem van els en ina pitschna via laterala dal Saxe-Coburg Square, nua ch'els vegnan manads da Holmes en in tschaler ch'è emplenì cun chistas.

Holmes infurmescha ch'els sajan en il tschaler da la filiala d'ina da las pli grondas bancas da Londra. En quella sa chattia actualmain ina gronda quantad d'aur franzos, quai che Merryweather conferma. Ma ussa n'als resta nagin temp per ulteriurs explicaziuns. Holmes supplitgescha da stizzar la gliisch, damai ch'el quinta che lur adversaris vegnian bainprest a cumenzar cun l'infracziun.

Suenter avair spetgà radund in'ura en il stegir, cumenza insatgi a rumper si il palantschieu da sutensi. In um raiva or da la fora e vul gist gidar siadora in segund – en quel mument vegnan Holmes e ses gidanters or da lur zup! L'um che sa chatta en la fora emprava da mitschar enavos, ma là ha l'inspectur Jones medemmain postà umens che vegnan d'al tschiffar.

In pèr uras pli tard explitgescha Holmes a Watson tge ch'è succedì al Saxe-Coburg Square. Sco emprim n'haja el betg pudì s'imaginar in patrùn che pajà mintg'emna quatter glivras be per laschar scriver giu l'Enciclopedia Britannica. I stueva pia sa tractar d'insatge tut auter, numadamain da l'intent da carmalar Jabez Wilson per intginas uras or da chasa. En la chasa nua che l'affar da Wilson sa chattava na devi però nagut ch'avess vali d'instradar quest'entira acziun; pia stuevi dar insatge lucrativ en la vischinanza. Quai ha manà l'attenziun da Holmes sin l'assistent da Wilson e sin sia disa da svanir savens en il tschaler. I stueva dar insatge en il tschaler che duvrava in pli lung temp da preparaziun; el ha pensà ad in tunnel. Cura che Holmes è sa trategnì al lieu, ha vis las schanuglias tschuffas dal gidanter ed ha constatà che la banca sa chattava gist sper l'affar da Wilson, era il cas pli u main gia schlià.

La preschentaaziun:

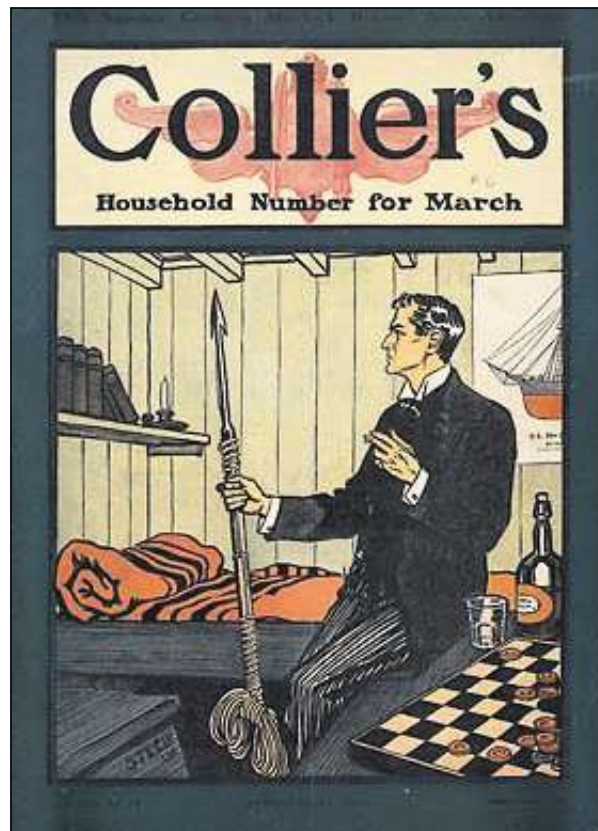
Sir Arthur Conan Doyle. Sherlock Holmes: Peder Nair – La Lia dals chaus cotschens. Cuir 1994.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1337&chiid=2870
www.chatta.ch

Scena or da «La Lia dals chaus cotschens» en il Museum da Sherlock Holmes a Londra.

«The Adventure of Black Peter» – cuverta da l'emprima edizion (americana) il 1904.

Ruver, fau verd ed ischi da muntogna – plantas da feglia indigenas en survista

■ **Areguard la cumparsa da la flora pudess ins pensar che quella sa dividia en il mund da las plantas cun flurs che orneschan las pradas ed en quel da las plantas cun bist che creschan siadora vers tschiel. Ma tenor la sistematica da la biologia furman las plantas cun in moni lainus (mutagl), il qual po sa sviluppar ad in chagliom u ad in bist da varsaquants meters autezza, nagut auter ch'adattaziuns da plantas cun flurs a lur ambient (sco quai ch'ellas èn adina puspè succedidas en il decurs da l'evoluziun).** I dat famiglias da plantas ch'han sviluppa sulettamain furmas ervusas, autras che consistan ozendi be en furma da plantas cun bist, ma er famiglias che cumpiglian tant flurs da prada sco er plantas cun bist. In exempel: La gronda part dals pumers fa part da la famiglia da las roseras (Rosaceae). In tscharescher selvadi è pia parentà pli stretgmain cun la rosa che cun il fraissen u il trembel, e quai cumbain ch'el cuntanscha autezzas da fin a 20 meters e dapli e s'integrescha perfetgmain en l'ecosistem da guauds da feglia u guauds maschadads.

Sistematica

Tut las plantas pli sviluppadas (pia tant flurs da prada sco er plantas da guaud) appartegnan a las plantas da sem. Entaifer quellas represchentan las coniferas (plantas da guglias) la furma primara, tar la quala il furmasem n'è betg enserrà en in ovari (gimnosperms). Prest tut las ulteriuras plantas da sem appartegnan als angiosperms (plantas cun sem enserrà). Ils angiosperms sa dividan puspè en plantas da las qualas ils scherms furman be in feagl (monocotiledons) e la grupp cun scherms a dus

fegls (dicotiledons). La furma cun bist tipica entaifer ils monocotiledons èn las palmas. Las plantas da feglia percenter appartegnan als dicotiledons: la gronda part dals gener indigenas a la grupp da las rosidas, singulas (p.ex. il fraissen) er a la grupp da las asteridas.

Las plantas da feglia da l'Europa Centrala appartegnan als suandants gener (dals quals mintgin cumpiglia intginas spezias u schizunt pliras tschient differentas spezias): ischis (Acer), ogra (Alnus), badugns (Betula), charpins (Carpinus), chagliastretgs (Crataegus), faus (Fagus), fraissens (Fraxinus), fegliaspinas u ilaischems (Ilex), paplas (Populus), ruvers (Quercus), saleschs (Salix), figniclers (Sorbus), tigl (Tilia) ed ulms (Ulmus).

A questa enumeraziun èn anc d'agiuscher las diversas plantas, da las qualas l'uman consumescha ils fritgs (pumers, chastagners, nuschers); lur furmas oriundas pon tuttavia er cumparair a moda selvadia (sco plantas singulas u entaifer la communitad da vita dal guaud). Ed ultra da las spezias da plantas indigenas numnadas sa derasan per part er plantas estras (ch'èn oriundamain vegnidas plantadas en parcs, curtins u saivs vivas) a moda selvadia ed appartegnan cun il temp a la flora «ordinaria» da l'Europa Centrala (p.ex. il chastagner selvadi, la robinia u il murer).

Caracteristicas da las plantas da feglia

Cumparsa e moda da viver (a l'exempel dal fau verd)

Il fau verd ha in lain cotschen. El è ina planta da feglia fitg derasada. Il fau verd crescha tant en la Bassa sco er en las muntognas fin a 1700 meters sur mar. Il fau verd na crescha betg sin terren memia bletsch u memia sitg. Sche las cundiziuns èn dentant bunas, crescha el fitg bain e stgatscha tut las autras plantas. Sia

Nitscholer, ruver, ischi e badugn.

feglia cumporta la sumbriva. En 150 fin 300 onns po il fau verd crescer fin 40 meters. Era l'enviern enconusch'ins bain il fau verd pervia da sia scorsa fina e grischa. La feglia dal fau verd è ovala, finscha en piz ed è ondulada a l'ur.

Il fau verd cumenza a sa reproducir tranter ses 40avel e 60avel onn. Las flurs sa sviluppan l'avrigl ed il matg quasi il medem temp sco la feglia. Ils portafurs feminins e masculins creschan separadamain sin la medema planta. Il fau verd è damai ina planta unichasana. El vegn impollinà dal vent. Ils fritgs, las nuschs dal fau verd, sa sviluppan la stad. Per regla creschan duas nuschs en ina cuppina lainusa. Las nuschs dal fau verd cuntegnan bler ieli. Mieurs da guaud, durmigliets, stgilats ed utschels maglian gugent quellas. L'atun crodan las nuschs dal fau verd per terra. Ellas schermiglian la proxima primavaira. Ils scherms dal fau verd han dus cotiledons gronds en furma da gnirunchel. Quels han la vart sura glischanta e verda e la vart sut sgialva. Sch'il fau verd porta bleras nuschs l'atun, creschan la primavaira che vegn bleras plantinas da faus verds sin il fund dal guaud. Faus verds sauns flureschan mo mintga 5 fin 6 onns. Faus verds malsanitschs fan fritgs mintg'onn.

La fructificaziun en detagl (a l'exempel dal nitscholer)

Il nitscholer è ina planta da feglia che dovra blera glisch. El crescha savens a l'ur dal guaud ed en saivs vivas. El po crescher 7 meters e viver 80 onns. L'atun lascha el crudar sia feglia gronda e pailusa. Vi da la planta ves'ins lura gia ils brumbels da las flurs. Quels s'avran la primavaira. Il nitscholer flurescha fitg baud. Er il nitscholer appartegna a las plantas unichasanas: las flurs femininas e las flurs masculinas sa chattan pia sin la medema planta. Ils portafurs masculins sa numnan minas. Els consistan da numerusas squamas. Mintga squama ha 6 fin 10 stamins. Ina singula mina cuntogna circa 2 milliuns graunins da pollen. Vi d'in nitscholer cun 250 minas sa furman damai 500 milliuns graunins da pollen.

Ils portafurs feminins na dattan betg en egl. Els han la furma d'in brumbel. Ils stigmas cotschens creschan sco barschunets or dals portafurs. Ils ovulums èn enserrads en ovaris fitg pitschens. Els ovaris èn zuppads sut squamas brinas. Il vent impollinescha il nitscholer, ed ils graunins da pollen arrivon sin il stigma. Là fan ils graunins da pollen sifons. Quels sa

foran tras il stigma e mainan il nuschegl dal pollen en l'ovari zuppà. En l'ovari s'uneschan il nuschegl dal pollen e la cella da l'ov. Suentar la fructificaziun sa sviluppa la nitschola en il decurs da la stad. La nitschola è in fritg lainus. Ses sems èn enserrads sin tuttas varts da la paraid dal fritg (crosa). Tut ils angiosperms furman ils sems en la medema moda.

Las plantas da feglia sco spazi da viver (a l'exempel dal ruver)

Da las bleras spezias da ruvers ch'existan en tut il mund èn surtut duas derasadas en l'Europa Centrala: il ruver cumin (u ruver tempriv) ed il ruver puschlà (u ruver tardiv). Sco bleras plantas da feglia furma er il ruver in spazi da viver per ina gronda varietad dad autras plantas ed animals.

Sper las radund 280 spezias d'insectes e las 140 spezias da chariels che maglian plantas, vivan er vertebrads sin il ruver. Utschels-mezmieur e durmigliets passentan il di en foras e sfessas. Il maset blau ed il sturnel gnivan en las foras da la roma. Il pitgalain grond fa sia tauna da cuar en roma che cumenza a smarschir. Il fringhel e la columba tirca fan lur gnieu tranter la roma. La tgiralla filunza da ruver è in splerin da notg. Sia rasulauna maglia feglia da ruver. Ella passenta in fin dus envierns en lieus protegids sin il ruver. La vespra da la gala da ruver sa sviluppa er sin la feglia da ruver. La femella fora in feagl e depona in ov. Pli tard sorta la larva da l'ov. Il tessi dal feagl furma uss ina gala radunda, en la quala la larva sa sviluppa. La vespra da la gala-tartuffel furma sper galas sin brumbels galas sin ragischs. Quellas sumeglian tartuffels. En las galas sa sviluppan femellas senza alas. La larva dal giargiagliun sa nutrescha dals fritgs dal ruver (ils glogns). La femella fora in glogn giuven e metta in ov en il tessi dal fritg. La larva creschida banduna il glogn che croda lura. Ella passenta l'enviern en la terra nua ch'ella fa pli tard ina poppa.

Purtrets curts d'ulteriuras plantas da feglia indigenas

Ischi da muntogna

Ils fegls da l'ischi da muntogna dattan en egl. Els èn gronds, sumeglian in maun, ed ils urs èn resgiads mut. Or dals barduns da flurs sa sviluppan gronds fritgs sgulants. L'ischi da muntogna crescha fin a 1700 meters sur mar. Sch'el ha piazza avunda, po el daventar ina planta impo-

santa cun in bist gross. El po cuntanscher ina vegliadetgna da 400 fin 500 onns.

Ogn nair

Il stadi final da la terrenisaziun natirala da rivas da lais e da puz furma savens in guaud palidus d'ogna. Quest tip da guaud giascha sin in terren da turba nua che l'aua sutterrana cuntanscha adina bunamain la surfatscha. El vegn inundà mo la primavaira e sa distingua damai cleramain dals guauds da riva ch'èn plantads sin sablun e nua che l'aua po cuntanscher in autezza da plirs meters.

L'ogn nair ha feglia ovala. Las minas da questa planta unichasana cumparan gia tard l'enviern. Ellas creschan avant la feglia. Da las minas femininas sa sviluppan portafritgs sco miscalcas che davanter lainus. L'enviern maglian utschels, per exempel il zaisch d'ogna, ils sems da l'ogn nair.

Badugn pendus

Ins enconuscha bain il badugn pendus vi da sia scorsa alva ed ils roms che pendan. Ils fegls èn pitschens, ovals e fineschan en piz. En las minas sa sviluppan nuschetas cun alas. Il badugn pendus dovra blera glisch. El supporta temperaturas da stad autas ed era fradaglias. Il badugn pendus crescha sin terren magher, crapus e da turba.

Fau alv

Malgrà ses num n'è il fau alv (er charpin u fau coller) betg parentà cun il fau verd, mabain furma in agen gener. Il fau alv ha fegls resgiads dubel; era las flurs ed ils fritgs sa differenzieschan da quels dal fau verd. En l'Europa Centrala crescha il fau alv fin ad in autezza da radund 700 fin 1000 meters. Ils portafurs masculins sumeglian quels da ses parents, il nitscholer ed il badugn. Il fau alv vegn aut fin 20 meters. El na vegn per il solit betg pli vegl che 120 onns. Il fau alv vegn savens plantà en saivs vivas.

Chagliastretg

En l'Europa Centrala existan pliras spezias da chagliastretgs che sumeglian però fitg ina l'otra. Ellas cumparan en saivs vivas, bostgaglia e guauds cun bler glisch e creschan en furma da chaglia u pitschna planta. La planta è adina muniada cun spinas d'ina lunghezza da fin 2,5 cm e po cuntanscher ina vegliadetgna da fin 500 onns. Il fritg gusta dultsch-achschin e po vegnir elavurà a cumpot, gelé u suc. En temps da stgarsezza vegniva

el er duvrà pli baud per far paun (sco agiunta a la farina), per preparar ina buglia u sco surrogat da café.

Fraissen

Il fraissen enconusch'ins vi dals gronds brumbels nairs. Perquai ch'il fraissen na cumporta betg il fraid, crescha sia feglia tard. Dals puschels da flurs purpuras sa sviluppan nuschetas cun alas lungas. Il fraissen crescha il pli gugent en lieus cun blera glisch. El ha era gugent aria umida e terrens bletschs e grass.

Fegliaspina

Dal gener dals fegliaspinas u ilaischems (Ilex) crescha en l'Europa Centrala be il fegliaspina (europeic). Igl è quai ina planta semperverdha che crescha sco chaglia ubain er sco planta d'ina autezza da 10 fin 15 meters. Ils fegls caracteristics èn munids cun spinas; tant il fritg sco la feglia èn da tissi. La cumbinaziun da la feglia cun lur verd intensiv e dals fritgs cotschens è populara sco decoraziun da Nadal.

Trembel

Il trembel appartegna al gener da las paplas. La planta ha feglia ovala cun urs dentads irregularmain. Gia in ventin po far tremblar quella. Las minas s'avran il mars u l'avrigl anc avant che la feglia sa sviluppa. Il trembel è sco las paplas ina planta bichasana. Las plantas masculinas èn bler pli frequentas che las femininas.

Salesch

I dat fitg bleras spezias da saleschs che sa distinguan mo pauc. Ils saleschs èn chaglias cun lain zai ed elastic. Las tortasalesch pon ins duvrar fitg bain per far channasters. Ils saleschs èn plantas bichasanas. Ils portafurs creschan en minas ed atiran fitg blers avieuls. Il salesch sa lascha trair bain or da fadetgnas.

Fignicler

La pli enconuscenta spezia entaifer il gener dals figniclers furma la puma-culaischen. Ils fritgs da questa planta pendan savens anc l'enviern vi da la planta (en furma da las barloccas da color oranscha caracteristica); il fritg è da quel temp in impurtant nutriment per ils utschels. Cumbain ch'igl ha savens num che quest fritg saja nunmangiabel per l'uman, sa lascha el tuttavia elavurar ad in schel u ad ina confitura cun bler vitamin C. Ultra da la puma-culaischen tutgan er la fignecla e differentas spezias da sorbers tar il gener dals figniclers.

Tigl

En l'Europa Centrala èn derasads il tigl da stad (tigl cun feglia gronda) ed il tigl d'enviern (tigl cun feglia pitschna); la varrianta la pli derasada è il tigl da stad. Tigls pon cuntanscher ina vegliadetgna da fin 1000 onns. Dal tigl da stad vegn er guadagnà l'enconuscent té da flurs-tigl che gida cunter catars e mal il culiez.

Ulm da muntogna

La feglia da l'ulm da muntogna è gronda, resgiada dubel, e la vart sura è sburritschida. Las mesadads dals fegls na creschan betg parallel vi dal fusti. L'ulm da muntogna flurescha avant che far feglia. El fa gia fritgs baud la stad. L'ulm da muntogna crescha sin terren umid. Savens crescha el en vals sper auals e sin spundas sumbrivaunas. L'ulm da muntogna na dovra betg blera glisch.

La presentaziun:
Dossier «Plantas da feglia»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2909
www.chatta.ch

Plurilinguitad – ina schanza unica

Educaziun bi- e plurilingua en famiglia ed en scola

■ Il bab, Luca Caselli, discorra talian, ha dentant emprendi fitg bain tudestg da scrittira ils ultims onns. La mamma, Maria Caselli, discorra medemamain duas linguas. Ella è Rumantscha e discorra fitg bain tudestg svizzer e tudestg da scrittira. Ils Casellis èn sa decidids d'educar lur uffants Ursina e Gianni en duas, respectivamain trais linguas. Els èn persvas che lur uffants vegnan ad avair grondas avantatgs, sch'els san trais linguas. Ma mintgatant survegnan els dubis. Avant curt temp ha signur Caselli udi d'in collega che la bilinguitad chaschunia disturbis e ch'ils uffants na sappian atgnamain nagina lingua endretg. Uffants sajan en general surdumandads cun dapli ch'ina lingua, ha quel manegià...

Il 2005 han ils dus linguists e magisters Rico Cathomas e Werner Carigiet edì la brochura «Educaziun bi- e plurilingua. Respuestas a dumondas fundamentalas». Il 2008 è cumparida la versiun surlavurada ed amplifigada en furma dal cudesch «Plurilinguitad – ina schanza unica. Educaziun bi- e plurilingua en la famiglia ed en scola». Ensem rendan las duas ediziuns accessibel il text en tut las quatter linguas naziunalas. Partind da l'exempel da la famiglia Caselli tractan ils auturs las dumondas fundamentalas da l'educaziun bi- e plurilingua en tschintg secturs: neurolinguistica, psicolinguistica, edulinguistica, sociolinguistica e linguistica en general.

Bi- e plurilinguitad: in champ fitg emozional

Opiniuns davart la bilinguitad sco quella descritta survart èn fitg derasadas. D'ina vart naschan ellas d'atgnas experientschas negativas u positivs, da l'autra vart vegnan ellas dentant era dadas vinavant e surpigliadas senza reflexiun. Tenor il stadi d'enconuschientscha actual tutgan versaquants parairis e bleras constataziuns davart la bilinguitad en il reginavel da las paraulas e dals mitus e na correspundan betg a la perscrutaziun actuala. E tuttina èn questas teorias subjectivas fitg resistentas e cumparan bunamain en mintga discussiun davart l'educaziun bi- u plurilingua.

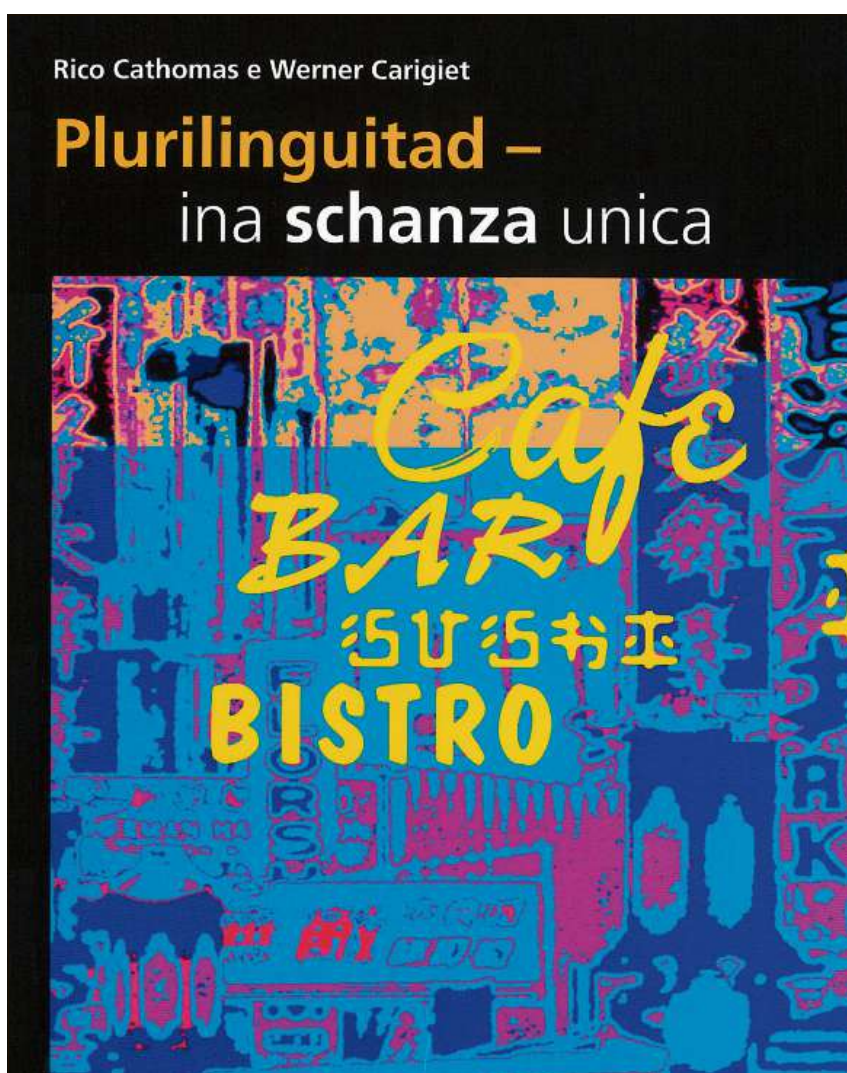
L'educaziun bi- e plurilingua è in fier chaud che sveglia emozions e dependa da differents facturs. La complexitad e l'emoziunalitad da quest champ tematic na dastga dentant betg manar a conclusiuns simplifigadas u schizunt falladas.

Sco champ da perscrutaziun complex tanghescha la bilinguitad dumondas neuronals (co elavurescha il tscharvè las linguas?) e psicologicas (emoziuns, tenutas, temas, pregiudizis e.u.v.), dumondas da l'educaziun famigliara e scolastica, secturs da la metodica linguistica e didactica, dumondas da l'organisaziun dals plans d'instrucziun e dals programs da scola, dumondas da la furmaziun dals magisters fin a dumondas da la politica linguistica, dretg linguistic e dumondas economicas (tge ma nizzegian pliras linguas per mia carriera professionala?)

La via a la bi- u plurilinguitad è in process fitg complex. Bliers process en connex cun la bi- e plurilinguitad n'èn betg anc perscrutads u sa chattan al cumenzament da la perscrutaziun. La perscrutaziun scientifica actuala davart las basas da la bi- e plurilinguitad ha dentant fitg bieras fassetas. Ella po responder a moda fitg differenziada a bieras dumondas.

Il tscharvè n'è betg ina sadella

Ursina (3), la figlia dals Casellis, è ina mamma plain mirveglias ch'explorescha manidmain ses ambient e ch'occupa intensivamain ils geniturs. Gia fitg baud ha ella cumenzà a tschantscherlar. Las prestaziuns linguisticas dad Ursina fan adina puspè surstar ils geniturs: ultimamain aveva ella schizunt scrivila ses num sut in diseg. Tut auter ses frar Gianni che ha ventg mais. El è pauc cumpitgà e s'occupa uras a la lunga mo cun sa-

Cuverta da la segunda ediziun dal 2008.

sez. El discorra però era blier pli pauc che quai che sia sora discurreva en sia vegliadetgna, malgrà ch'els geniturs sa stentan d'educar omadus uffants tuttina.

I para da dar differenzas innatas fixadas en il tscharvè – per exempel quai che pertutga il talent per linguas, la madiraziun u la spertadad, cun la quala ina lingua vegn emperrendida. Questas differenzas intra-individualas existan per part gia en in stadi dal svilup tempriv. Da l'autra vart datti era tratgs regulars en il svilup linguistic. Maschadar las linguas para per exempel da far part dal process da svilup normal d'uffants bilings.

Il sectur da perscrutaziun «Lingua e tscharvè», la neurolinguistica, s'occupa dals process en il tscharvè cura ch'ins emperrenda ina u pliras linguas. La neurolinguistica perscrutescha tranter auter las differenzas linguisticas tranter las schlattainas, l'influenza da la vegliadetgna, dal talent, da l'intelligenza u dal tip d'emperrend (p.ex. introvertè versus extrovertè e.u.v.) sin il svilup da la bi- u plurilinguitad.

Novas tecnicas da visualisaziun han pussibilità ils davos decennis invistas profundas en la moda da lavurar dal tscharvè. Schebain ch'ins ha gia rimmà vastas enconuschientschas, datti anc adina blier da perscrutar. Bliers opiniuns davart il funcziunament dal tscharvè èn supposiziuns e teorias betg con-

firmadas. Igl è dentant segir ch'il tscharvè n'administrescha betg mecanicamain las linguas e ch'el n'è normalmain insomma betg surdumandà cun ina u pliras linguas.

En quest emprim chapitel dal cudesch vegnan examinadas las suandantas dumondas: Co vegnan las infurmaziuns en noss tscharvè? Datti secturs en noss tscharvè ch'èn responsabls per emperrend pliras linguas? Han intgins uffants ina meglra «hardware» respectivamain meglers tscharvels per emperrend pliras linguas? È noss tscharvè ina sadella? Surdumondan ina u pliras linguas il tscharvè? Emperrend'ins ina nova lingua a donn e cust da l'autra? Èn uffants bilings pli tups ch'uffants monolings? Cura han duas linguas in'influenza negativa sin l'intelligenza? Funcziuna il tscharvè pluriling auter? Influenzescha la bilinguitad il pensar da mes uffant? Tge influenza ha la cumpetenza da la lingua materna sin las abilitads en la segunda e terza lingua? Emperrendan ils uffants pli spert e meglies linguas ch'ils creschids? Emperrendan las mattas pli spert e meglies linguas ch'ils mats?

La pussanza dals sentiments

Signur Caselli è superbi da savair tant talian sco tudestg e pli e pli era rumantsch. Era dunna Caselli vesa il grond avantatg da savair pliras linguas. Quai n'è dentant betg

adina stà il cas. En la scola professionala è dunna Caselli vegnida zaclinada savens pervia da sia pronunzia. Ed era ses um Luca ha patì malamain sut il surnum «tschinc». Igl è perquai fitg impurtant per els da dar als uffants la fidanza en lur cumpetenzas linguisticas e da betg snegar l'agen origin linguistic e cultural.

Bliers cumportaments da geniturs, scolasts e scolastas, ma era d'uffants sa laschan explitgar a basa da lur experientschas positivs u negativs. Il motiv pertge ch'insatgi refusescha da duvrar ina lingua è per exempel da chattar savens en blessuras psicicas personalas betg elavuradas (traumas linguisticas). Facturs psicologics giogan ina rolla impurtanta tar l'acquisiziun da la lingua. Quest sectur da l'intersecziun da lingua e process psicologic vegn numnà psicolinguistica.

La psicolinguistica s'occupa da las opiniuns, dals interess, da la motivaziun e da la moda da pensar, ma era dals pregiudizis, da las temas, da l'introvertadad e l'extrovertadad, da l'agen concept linguistic e da la conscienza da sazez en il contact cun lingua(s).

En quest chapitel vegnan tematisadas las suandantas dumondas: Tge influenza han facturs psicologics per l'acquisiziun da linguas? Co po il svilup da la bi- e plurilinguitad vegnir sustegnì effizientamain? Vegn mes uffant ad avair pli tard problems d'identitad pervia da las duas culturas differentas? Ha la bilinguitad effects negativs sin la personalitad da mes uffant? Mes uffant para d'avair in problem da cumportament, in disturbì emozional. È quai la culpa da la bilinguitad?

Famiglia e scola

Per Luca e Maria Caselli è l'idea d'educar lur uffants en pliras linguas ina decisiun fundamentala. Els han fatg ponderaziuns pedagogicas co ch'els pudessan gidar lur uffants d'utilisar las trais linguas.

Sinaquai han els decis regles cleras per il diever da las linguas. Il bab, Luca Caselli, discorra mo talian, e la mamma, Maria Caselli, discorra mo rumantsch cun ils uffants. Els han cudeschs d'uffants en differents linguas ed els animeschian ils uffants da duvrar omadus linguas. Ursina e Gianni van en ina canorta bilingua rumantsch-tudestg. Ils Casellis vulan trametter lur uffants pli tard en ina scoletta bilingua ed ina scola plurilingua. Per els èsi fitg impurtant d'enconuscher las furmas efficacias d'ina instrucziun bilingua. Els han udi insatge da scolast immersivas, senza savair precis tge che quai è.

Il sectur da perscrutaziun che s'occupa da linguas ed educaziun vegn numnà edulinguistica, a basa da la noziun englaisa «educational linguistics». L'edulinguistica fa part da las autras noziuns gia etablidas sco neurolinguistica, psicolinguistica e sociolinguistica.

Tranter auter s'occupa l'edulinguistica da las suandantas dumondas: Tge avantatgs ha in'educaziun bi- u plurilingua? Han tscherts uffants meglras cundiziuns pedagogicas per emperrend duas u pliras linguas che auters? Co pon geniturs e scolast/scolasts sustegnair la bilinguitad? Duai la mamma discurre ina ed il bab l'autra lingua cun l'uffant? Dovran uffants d'ina minoritad linguistica in'otra educaziun? Cura daventa l'instrucziun bi- u plurilingua problematica? Datti tipics sbagls da l'educaziun bilingua? SOS: Pertge «sfundran» tscherts uffants linguisticamain en scola? Èn classas d'annada adattadas per emperrend linguas? Basta la cumpetenza da la lingua da mintgadi per ina buna carriera da scola? Da la lingua da mintgadi a la lingua da scola: sustegn effizient. Tge furmas cumprovdas existan per l'instrucziun da la segunda lingua? Datti scolast d'immersiun en Svizra? Datti ulteriusas novas metodas da l'instrucziun bilingua? Tge prestaziuns linguisticas duain vegnir validadas?

Plurilinguissem sco normalitad

La famiglia Caselli ha decidì d'educar ils uffants en pliras linguas e quai betg il davos, perquai ch'els abiteschan en in territori plu-

ring. Gia ussa fan Ursina e Gianni termagls cun uffants da differentas linguas. Il fatg da pudair viver en in lieu, nua ch'i dat canortas d'uffants bilinguas ed en curt era ina scola che vegn manada en furma trilingua, resentan els sco grond enritgiment. In'unioni da geniturs ha pudì persvader ils politichers d'educaziun responsabls dals avantatgs da scolast bi- e plurilinguas. Maria e Luca Caselli èn da l'avis ch'i vegnia pli e pli impurtant da dumagnar differentas linguas en in mund che daventa adina pli multicultural. Perquai han els er decidì d'emperrend englais, uschepert che la situaziun cun lur dus uffants pitschens lubescha quai. Cun lur plurilinguitad speran ils Casellis da profitar da tscherts avantatgs per l'access a scolast superiusas ed al mund professionala.

Dumondas dal sectur linguas e societad vegnan tractadas da la sociolinguistica. La sociolinguistica è quel sectur che perscrutescha la relaziun tranter lingua e societad, il diever da la lingua e las structur socialas, en las qualas ils pertutgads vivan. Ella s'occupa da las linguas sco fenomen social, descriptiva situaziun da contact linguistic, perscrutescha l'influenza da pussanza e politica sin il diever da la lingua ed ils avantatgs e dischavantatgs economicos da la bi- e plurilinguitad. Ella observa l'influenza da la politica da lingua sin process socials, ma er las ideologias e la repartiziun da las pussanzas predominantas, nua che differentas linguas e differentas etnias vivan ensem.

Las sequentas dumondas vegnan tematisadas en quest chapitel: È la monolinguitad pli derasada sin il mund che la bi- e la plurilinguitad? Pertge è l'englais ina lingua dominante, respectivamain pertge è l'englais «in»? Tge èn minoritads linguisticas? Quantas linguas vegnan probablmain a surviver ils proxims tschient onns?

Davart lingua e linguas

Luca e Maria Caselli guardan attentamain che lur uffants emperndian bain ed exact las singulas linguas. Els sa sprovan adina da betg mo esser buns geniturs, mabain era d'esser buns exempel linguistic per lur uffants e guardan ch'era quels discurren ina buna e bella lingua. En la vita da mintgadi realiseschan els dentant adina puspè ch'igl è magari difficil da pudair dir exactamain tge ch'ins sto savair per propi dumagnar bain ina lingua. Èsi mo impurtant ch'ins vegnia chapi? Dovr'ins simplamain in grond stgazi da pleds? Ston ins savair scriver bain u simplamain savair ordadora tut las reglas da la grammatica?

Savens realiseschan ils Casellis era ch'els fruntan adina puspè sin lur agens cunfins linguistic. Dacurt è Ursina vegnida a chasa cun in pled rumantsch che pareva ad els chinai. In'egliada en il vocabulari ha confermà che lur figlia da trais onns dispona d'in pled ch'els, sco geniturs, n'avevan mai udi avant. Quant alarmanta è questa constataziun? Èsi pussaivel da dumagnar perfectamain ina lingua?

Dumondas dal sectur lingua vegnan tractadas da la linguistica (scienza da la(s) lingua(s)). Ella perscrutescha la substanza da la lingua, tge furmas da linguas ch'i dat, tge finamiras che quellas han, co ch'ellas funcziunan, co ch'ellas vegnan transmessas e da tge parts ch'ellas sa cumponan.

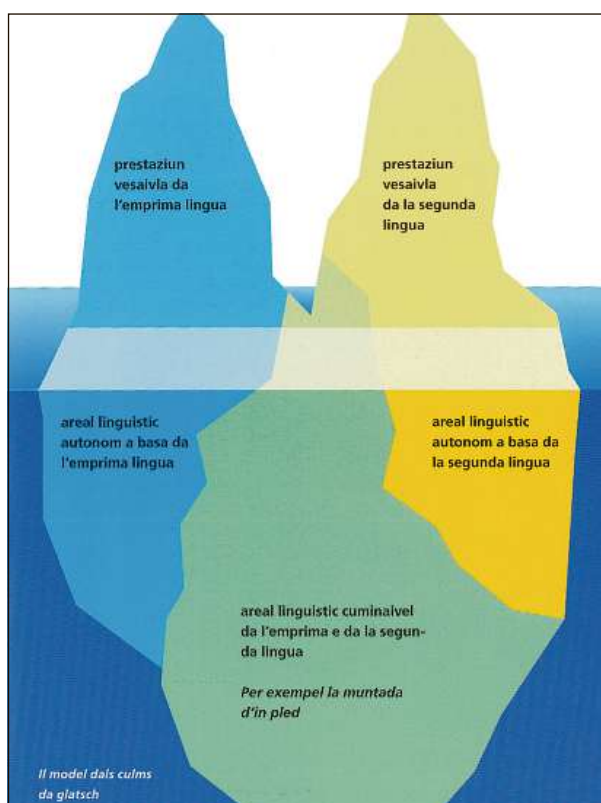
Quest chapitel tracta las suandantas dumondas: Tge èn linguas? Tge signifitgescha savair ina u pliras linguas? Co definesch'ins bilinguitad? Vegn in uffant a savair tuttina bain omadus linguas? Co definesch'ins lingua materna? Tge signifitgeschan las noziuns dialect, idiom e lingua da standard?

La preschentaaziun:

Rico Cathomas e Werner Carigiet. Plurilinguitad – ina schanza unica. Educaziun bi- e plurilingua en la famiglia ed en scola. Berna 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=621
www.chatta.ch

Il text vegn accumulà da diversas illustraziuns explicativas.

Pievels, linguas e cunfins

Istorgia da la Svizra en il temp medieval, part 1

■ **Suenter la retratga dals Romans l'onn 401 è il territori al nord da las Alps vegni successivamain sut domini german: en la part occidentala da la Svizra odierna è sa domiciliads ils Burgognais, en la part orientala ils Alemans.** En il vest n'ha la lingua germana dals novs colonisators betg pudì sa far valair envers il galloroman (che dueva la finala sa transformar al franzos). En il territori retic ed en il sid da las Alps è er sa fatg valair l'influenza dals Ostrogots resp. Langobards (reginavels germans ch'eran sa furmads en l'Italia dal Nord); ma per il pli han er questas regiuns mantegnì ils dialects latins. En il decurs dal sisavel tschientaner èn ils dominis dals Burgognais ed Alemans vegnids attribuids al Reginavel dals Frants. Dal temp da Carl il Grond dueva quel la finala cumpigliar l'entir territori da la Svizra odierna.

Svilup da las estructuras territorias fin al temp autmedieval

L'arivada dals Alemans

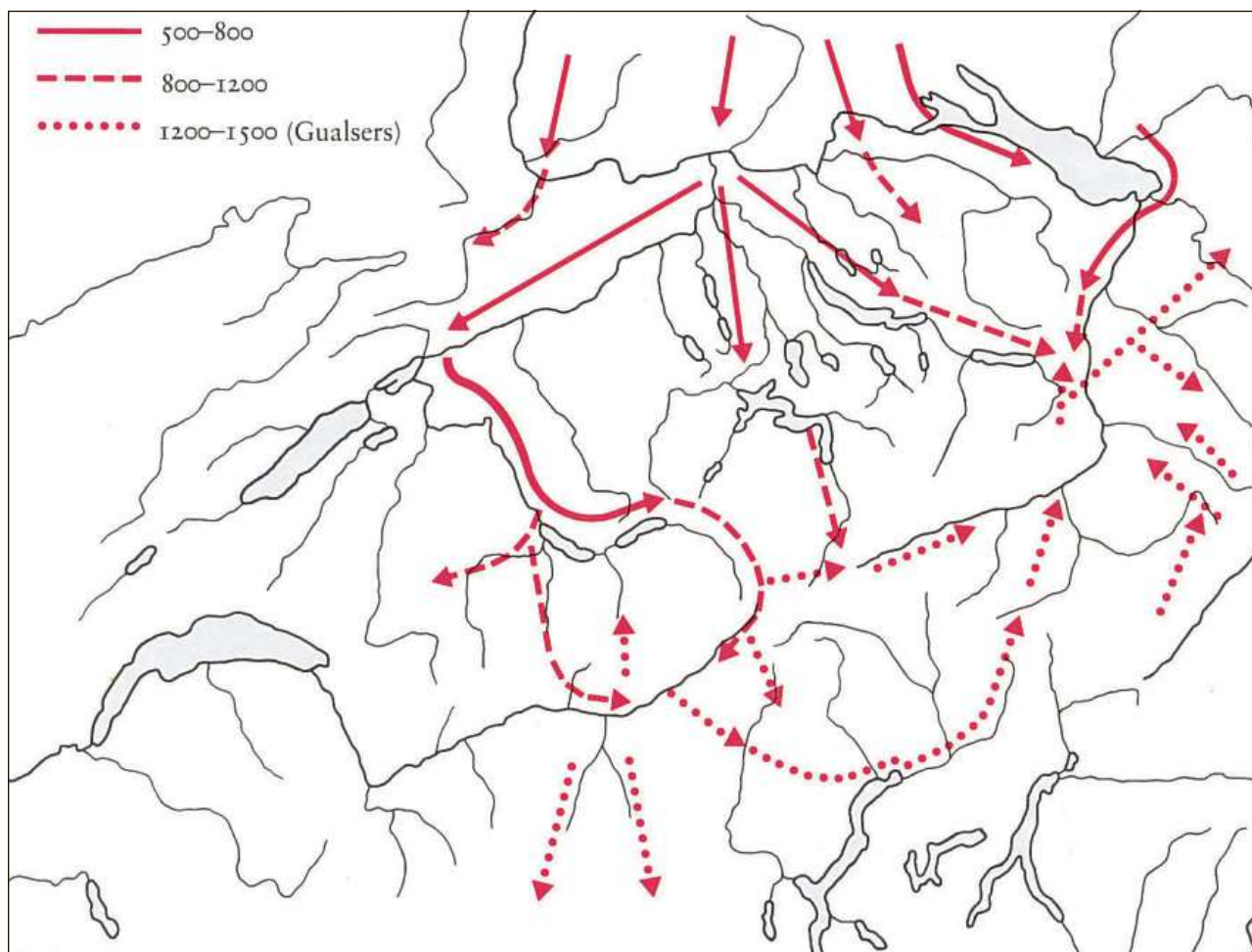
A la fin dal segund tschientaner èn pliras schlatas germanas ch'abitavan davos il limes s'unidas en ina federaziun sa nummond «Alemans» (in term ch'in autur antic ha translata cun «conglomerat da pievels»). Lur expediziuns da sblundregiada en il territori roman durant la segunda mesadad dal terz tschientaner tutgan Avenches ed autras citads e vitgs da la Svizra Bassa cun ina violenza ch'ins vegn pir puspè a registrar en il 10avel tschientaner, cur ch'ils Ungarais dattan lieu a Basilea (917), Son Gagl e Rheinau (926) e ch'ils Saracens destrueschan Saint-Maurice (940). L'avanzada dals Alemans sa reflectescha en la distribuziun ed en la cronologia dals stegazis sutterreids avant lur arriv (pli che 70 tranter il

250 ed il 280); las munaidas chattadas èn in agid prezios per datar ils eveniment.

Per finir s'installeschan ils Germans però en Svizra en maniera pli calma, entaifer las grondas migraziuns provocadas dals Huns e suenter che las truppas romanas eran gia sa retratgas da l'autra vart da las Alps. Il general roman Aetius attribuescha l'onn 443 la Sapaudia («pays des sapins») che para da cumpigliar Geneva ed ils territoris pli vers sid e da la vart sanestra dal Rodan als «rests dal pievel burgognais», Germans d'origin scandinav. Els sa maschaidan là cun ils indigens e surpiglian plaun a plaun lur lingua e la cultura gallo-romana. Al nord spetgan sco ditg ils Alemans ch'occupeschan gia dapi il terz tschientaner la vart dretga dal Rain, per passar en il decurs dal 5avel tschientaner sur il flum (sut il squitsch dals Frants, in auter pievel german ch'era sa stabili en Gallia tranter il 430 ed il 450). Els coloniseschan lura vastas parts da la Svizra Bassa odierna, en las qualas els na scuntran ni ina pussanza determinada ni ina populaziun pli numerusa.

A pèr cun la retratga romana diminuescha plaunet la populaziun en tut l'Europa Centrala, era anc durant il temp autmedieval – enturn l'onn 1000 sto il territori da la

Charta da l'expansiun da la populaziun e da la lingua alemana.

CHARTA: AH

Svizra avair gè tut il pli in mez milliun abitants. Trais quarts da sia surfatscha èn anc cuverts cun gauds, quasi tut la populaziun fa il pur, e quai cun ina tecnologia relativamain primitiva che na permetta betg da producir dapli che per l'agen basegn. Il declin da las citads e dal traffic da munaida sforzan da sa restrenscher sin pitschnas units autarcas, centradas sin la villa che porscha als purs (libers u sclavs) protecciun militar da vart dal signur ch'els nutreschan.

Il Reginavel dals Frants

Il 6avel e 7avel tschientaner è il temp ch'ils Frants sviluppan e derasan lur pussanza na dal vest. La dinastia francona dals Merovingians annectescha il 534 il Reginavel burgognais ch'aveva Geneva sco chapitala e che s'extende vers sid fin a la Durance. Da l'autra vart attatga ella er l'indipendenza dals ducats alemans e prenda en mira l'Italia controllond l'emprim (surtut cun l'agid da fundaziuns religiusas) ils pass occidentals e suenter er quels retics. Lur successurs, ils Carolings, vegnan lura da schlargiar lur dominis sur tut l'Europa Occidentala e Carl il Grond vegn encurunà dal papa sco imperatur l'onn 800 a Roma («Renovatio Imperii Romani»).

Il temp carolingic è puspè ina fasa da far urden en il territori en maniera autoritara ed a l'engronda: la controlla da quest imperi talmain eterogen e sparpaglià prenda ina structura administrativa unitara e colliaziuns excellentas. Carl il Grond stabilescha in'ierarchia da pussanza basada sin il possess funsil e sin la relaziun persunala (l'«hommage»); il piz da la piramida vegn furmà dals «compagnons» dal retg (ils conts) e dals uestgs. Or da questa structu-

ra vegn pli tard a nascher il feudalism. La colonisaziun interna dal territori va vinavant, ils signurs promovon l'urbanisaziun dals gauds empermettend la libertad als lavurers da gaud. L'augment da la produziun agricula en la «renaschientscha carolingica» permetta puspè ina creschientscha da la populaziun ed il svilup da classes betg cumpigliadas en il puresser: ils chavaliers, ils clerics ed ils ministers (delegads administrativs u militar dals signurs).

La Svizra odierna sco part dal Sontg Imperi roman

La mort da Carl il Grond è er la fin dal Reginavel francon, cunquai ch'il territori politic era per ils Frants in bain ereditar che gieva vinavant a tut ils descendents masculins dal suveran. En las partiziuns da successiun il 843 ed il 870 na resguard'ins la Svizra anc adina betg sco in agen territori ed ella vegn dividida l'emprim cun in tagl dal nord al sidost e suenter cun in tagl a travers. A media autezza datti al vest il reginavel da la Burgogna transgiurana u Auta Burgogna (888-1033) ed al nord il ducadi da Svevia che trasferescha ses center da Turitg ad Ulm suenter ina confrontaziun cun l'Auta Burgogna. La comunicaziun cun l'Italia daventa puspè vitala per il Sontg Imperi roman german che sa patrunescha il 1033 dal Reginavel da Burgogna-Provenza (reunind dapi il 934 puspè la Burgogna cisgiurana e quella transgiurana) ed enserra ussa l'entir territori da la futura Svizra. Quel resta però anc fermamain determinà tras las pussanzas regionalas che s'emancipeschan da l'auta noblezza cun influenza ed ambiziun creschentas: la chasa da Savoia al sidvest ed ils ducats da Zähringen al nord.

En general ves'ins savens ch'in possess da territori sa sparpaglia puspè en consequenza d'iertas, maridaglias, cumpras, regals u conquistat militar. Da l'autra vart era in toc terra adina er collià cun dretgs e cun pretendiuns multifaras per part contrastantas da vart dals differents stgalims da la piramida feudala, da vart d'ina ierarchia ecclesiastica parzialmain independenta da lezza e da vart da las estructuras monasticas. Il sistem d'appartegnientscha cumplitgà che resulta na prenda nagin resguard sin l'origin etnic u sin la lingua da la populaziun pertutgada. Ma a quel temp na giugavan las surfatschas betg ina gronda rolla ed ins teneva en maun in territori plitost cun la controlla da singuls puncts e da singulas lingias.

Geografia da las linguas – geografia da las culturas?

Il tudestg e las linguas latinas

Il temp autmedieval è l'epoca durant la quala sa furman las grondas regiuns linguisticas da l'Europa Occidentala. Trais dad ellas sa scuntran sin il territori svizzer. A la fin da l'epoca romana pari ch'ins discurreva là ina furma da latin omogen, er sche pitschnas particularitads permettevan gia da distinguer tranter regiuns francoprovenzalas, lumbard-alpinas e retoromanas che vegnan a sa differenziar pli ferm suenter che l'avanzada da las linguas germanas las ha separà.

Ils Burgognais, gia cristianisads, han spert adoptà la lingua dals abitants da lur nova patria ch'als eran culturalmain ordavant; ils Alemans percenter n'han betg suandà lur exempel. Dals Langobards – in pievel german ch'ha conquistà la Planira dal Po durant la segunda mesadad dal 6avel tschientaner, cun singulas colonias er al center ed al sid dal Tessin – mancan ils fastizs linguistic cumpletmain. En la Svizra Bassa ha la superiurità numerica dals colonists alemans fatg svanir durant il 7avel ed 8avel tschientaner las singulas inslas linguisticas romanas restadas en las citads ed en ils lieus fortifitgads. En la regiun maschadada tranter ils lais da Bienna e da Neuchâtel ed il Lai da Geneva sa furma plaunet in cunfin linguistic basà forsà sin la tscherina ch'ins ha fatg il 750, prendend l'Aara sco cunfin per separar ils episcopats da Losanna da quels da Basilea e da Constanza. Quest cunfin vegn a sa spustar in zic vers il vest, ma be fitg plaun. L'avanzada da la populaziun alemana è visibla surtut tras l'origin dals nums locals ed il cuntegn da las fossas dal 6avel e 7avel tschientaner. La classificaziun formala da las fivlas da tschintas e d'autras parts durablas da la vestgadira cun ina muntada sociala ha servì ditg a distinguer Burgognais ed Alemans; oz discurr'ins plitost da tradiziuns artisanalas: roman-burgognaisa, roman-francona u alemana.

En la zona alpina percenter è il cunfin linguistic sa spustà cuntinuadamain a favur da la lingua germana. La Rezia è a l'entschatta ina spezia da rempar e da reservat per la latinid, grazia a sia izolaziun geografica, ad in'administraziun romana anc en funcziun ed a la pussanza da l'episcopat da Cuira attatgà ecclesiasticamain a l'Italia. Ma il +843 daventa ella possess dal Reginavel dals Frants orientals e passa da la giurisdicziun da l'uestg da Milaun a quel da Magonza e sutstatast qua tras ad ina

classa dirigenta da lingua germana. Ils colonists gualsers, favurisads a partir dal 12avel tschientaner en lur intent da sa stabilir en las valladas alpinas e subalpinas, contribueschan er fermamain a la germanisaziun dal Grischun sco er da la Val d'Ursera e dal Vorarlberg.

L'aspect il pli enconuscent da quest'evoluziun è segiramain il regress cuntinuand dal «retoroman» en il Grischun, damai dal rumantsch (las autras duas gruppas retoromanas èn il latin da las Dolomitas ed il furlan); la germanisaziun da Cuira ed il territori sparpaglià han contribuì al svilup dals idioms.

Identità «naziunala»

Gia adina ha la lingua furmà in impurtant med per definir la cultura e l'identità da la grupp che la dovra. Quest'impurtanza da la lingua maina però memia facilmain a crair ch'ina zona linguistica ed ina zona culturala sajan il medem. Ma precis sco quai che l'existenza politica da la Svizra sezza stat en cuntradicziun cun il princip da la nazionalitad, mussa per exempel er l'istorgia da l'art en Svizra ch'els «cunfins» artistics èn identics cun ils cunfins da las linguas be en cas excepziunals e per motivs betg unicamain linguistic.

Durant la renaschientscha han per exempel Lucerna, Uri, Sviz e la Sutsilvania retschavì l'influenza taliana differentamain ed en maniera pli directa che lur vischins al nord; discurrend d'architettura fissi per in lung temp d'emblidar la «Suisse romande» e da pensar plitost ad ina «Svizra occidentala» che cumpigliass betg be Friburg, ma er Berna, Soloturn e perfin Basilea. Er ils studis da la cultura populara constateschan per in'entira seria da praticas dal mintgadi in cunfin che passa pli al nordost da quel linguistic, plitost sin la lingia Brünig-Napf-Reuss.

Igl è grev da definir in'«identità» durant il temp medieval, ma i para che la lingua na saja betg stada quella giada il factur decisiv. En general na correspundan ils cunfins politics ed ecclesiastics betg a la re-

La Veglia Confederaziun sco part dal Sontg Imperi roman.

partiziun linguistica. La classa clericala dispoia anc dal latin, duvrà er da la gliueud pli instruida en fin il 18avel tschientaner. Durant il 17avel e 18avel tschientaner è il franzos en l'entira Europa la lingua da la cultura dominante – sumegliantamain a l'anglo-american da noss dis sin il champ economic e finzial e sin quel tecnic e scientific. Ma sin il nivel popular èsi cler ch'il fatg da discurre la medema lingua è adina stà favuraivel per ils contacts e barats tranter vischins.

Statua da Carl il Grond en la claustura da Münstair.

FOTO PASCAL WERNER / SCOLA POLITECNICA TURITG

La preschentsaziun:
Dossier «Istorgia da la Svizra en il temp medieval».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1431
www.chatta.ch

Diocesis e raits claustralas

Istorgia da la Svizra en il temp medieval, part 2

■ Dapi la fin dal quart tschientaner sa furman ils emprims uvestgjeus che cumpiglian er territori da la Svizra odierna. La conversiun al cristianissem è però in process che cuntinuescha; surtut dal temp dals Francs vegnan er ils udens monastics e la fundaziun da novas claustras a servir a quest intent. Tant ils uvestgjeus sco er las claustras sa sviluppan a pussanzas territorias che giogan ina rolla centrala entaifer las raits politicas, economicas e culturalas dal temp medieval.

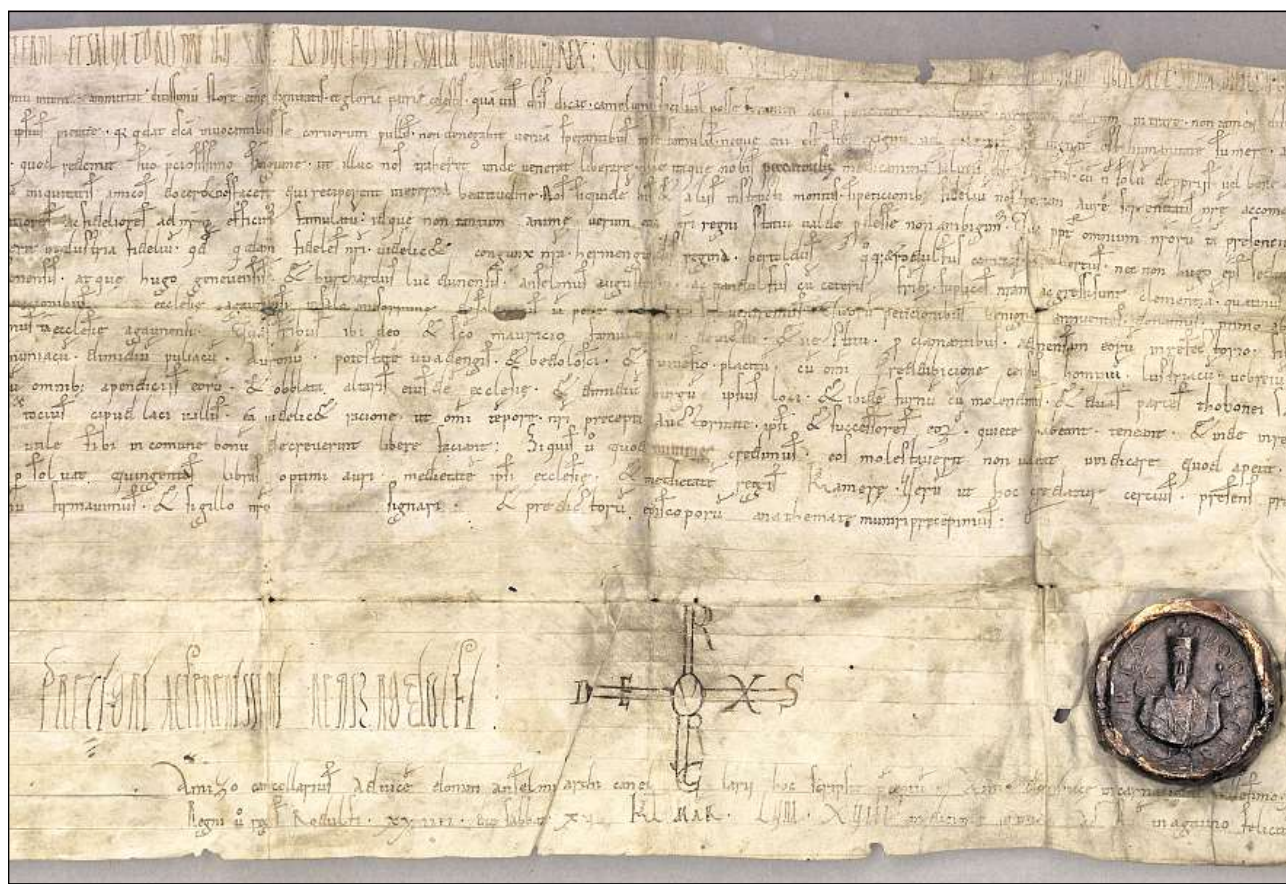
Las diocesis e la sutdivisiun ecclesiastica

Episcopats daventan pussanzas territorias
Cun l'Edict da Milaun il 313 è il cristianissem daventà la religiun statala da l'Imperi roman. En il 5avel tschientaner passa l'administraziun romana en ils mauns dals uvestgs, furmond la basa da la teocrazia medievala che vegn a culminar en il 11avel e 12avel tschientaner, cur che l'imperatur tudestg als conceda ils dretgs roials. L'interpresa da construcziun territoriala e sociala dals Carolings sa basa tant sin ils uvestgs e sin ils avats sco sin ils conts, uschia che l'organisaziun ecclesiastica s'installa en la structura feudala, salvond dentant ina part da l'autonomia che vegn a provocar la disputa da las investituras tranter il papat e l'imperi a partir dal 10avel tschientaner.

Ils manaders da la baselgia n'han betg descendents directs, uschia che la baselgia n'ha er betg ils problems da divisiuns d'ierita e da schlatas che moran ora sco ils auters feudals. Latiers profitan els da la dieschma (taglia regulara ch'els purs stuevan pajar en natiralias) e da las donaziuns (era da terren) ch'els incassan grazia a lur monopol dals instruments che segieschan il salit da l'olma. I resulta in'accumulaziun immensa da pussanza e da ritgezza, a la quala èn participads perfin ils moviments religios da refurma che l'accusan. Quai èn ils meds che permettan er a la baselgia da far las investiziuns artisticas essenzials per si'existenza, spezialmain sin il champ liturgic.

Ils uvestgjeus sin il territori da la Svizra odierna

La preschientscha d'uestgs en ils centers urbans dal territori svizzer è documentada dapi la fin dal quart tschientaner. La cristianisaziun da la champagna para d'esser avanzada spert, surtut en la part occidentala da la Svizra Bassa ed al sid. Ils Burgognais, gia cristians ma aderents da la duc-

Document da donaziun dal retg burgognais Rudolf a la claustra da Saint-Maurice (VS), 1018.

FOTOS: PD

trina ariana, sa converteschan a la cretta «ortodoxa» a l'entschatta dal 6avel tschientaner. Tras lur retg Sigismund daventa la chapitala Genevra in center episcopal grondius e Saint-Maurice d'Againe ina spezia da citad songta cun ina radiaziun considerabla. La conversiun dals Alemans ch'eran anc pajauns va bler pli plaun, cumenzond en il 6avel e 7avel tschientaner cun l'activitad dals paders missiunaris irlandais, englais e retics. Surtut ils Francs la promovon per sa procurar il sustegn da la baselgia envers lur predecessurs arians, la mettend al servetsch da lur politica d'assimilaziun e d'expansiun.

En la segunda mesad dal 6avel tschientaner ha lura lieu la redistribuziun da las sedias episcopalas. Ils motifs paran d'esser stads per part la tschertga da lieus protegids meglier, ma er la nova situaziun demografica e territoriala. Entant che las sedias da Genevra e da Cuira restan, va quella d'Avenches a Losanna, quella da Martigny a Sion e quella d'Augst a Basilea; quella da Windisch vegn abandonada ed ins stgaffescha in nov episcopat a Constanza, entamez il territori aleman. Il svilup da l'influenza rurala dals episcopats maina a la cunfinaziun da las diocesis. Dal 11avel al 13avel tschientaner vegnan ellas partidas en archidiaconats e decanats. Las praventadas n'èn dentant betg fitg enconuschantas ed èn sco ch'i para sa furmadas pir cur ch'ils

Carolings han introduci la dieschma en il 9avel tschientaner; conform a la situaziun demografica, datti al cumenzament mo paucas.

L'influenza culturala da las sedias episcopalas

Igl è evident che l'uestvg e la sedia episcopala han gi ina grond'influenza culturala, surtut en il territori da la diocesa. La citad episcopala concentrescha per lung temp ina part essenziala da las ritgezgas e da las investiziuns artisticas enturn la catedrala, la residenza episcopala ed ils ecclesiastics che circumdeschan l'uestvg, surtut la communitad dals canonis dal chapel catedral. Ultra da sias empustaziuns directas ed indirectas, ha l'uestvg ina buna posiziun per definir a l'intern da sia diocesa ils models formals ed il «nivel qualitativ» che vala sco mesira per tut quels ch'al vulan imitar u ch'emprovan da rivalisar cun el. Quest fenomen sa manifestescha il pli ferm en ils episcopats da Sion e da Cuira, furmads da valladas uschiglio relativamain isoladas. La rait da relaziuns, da la quala ils uvestgs profitan sin fundament da lur terra da derivanza, da lur furmaziun, da lur participaziun a las sinodas e da lur contacts professionals è damai l'unic factur determinant per derasar novas furmas. Tut quai vala natiralmain er per il proxim stgalim: ils arch-uestgs e lur arch-uestgjeus (cumponids da plirs episcopats).

L'influenza stilistica da las catedralas sin las baselgias construidas en la diocesa è en general fitg gronda. I fiss fascinant da s'imaginar ina planta genealogica da las baselgias medievalas, analoga al sistem feudal, sco che propona l'istoricher d'art Adolf Reinle observond l'influenza da la baselgia da l'arch-uestvg a Besançon sin la baselgia da chapel da Saint-Ursanne e l'effect da quest'ultima sin ina seria da baselgias pli modestas en in radius da 30 fin 60 km. Sch'i na sa tracta betg gist d'ina situaziun da monopol, èsi però er sin il champ artistic pauc probabel che las relaziuns d'appartegnentscha sajan pli simples, pli mecanicas e main conflictualas che sin quel politic. Tenor Claude Lapaire deriva la baselgia da Saint-Ursanne era da la catedrala da Basilea (en fasa da construcziun), entant ch'ils canonis da Saint-Ursanne eran en conflict avert cun las pretenziuns che l'uestvg emetteva sur da lur chapel; las sculpturas da la baselgia da chapel èn visiblamain parentadas cun la «porta da son Gallus» da Basilea, ma paran d'esser l'ovra d'in maister stilisticamain pli avanzada ch'ha fatg valair sia influenza er a Basilea, a Strassburg ed a Freiburg en Brisgovia.

Cunfins ecclesiastics e cunfins politics

Las divisiuns ecclesiastics na sa refereschan tutavia betg al territori da la Svizra odierna, quai ch'è gia vegni constatà per las structuras politicas e la repartiziun linguistica. Las sedias episcopalas èn en posiziuns plitost periferas, entamez lur diocesis che s'extendan vers la Savoia, l'Alsazia, il Baden-Württemberg ed il Tirol. Il Tessin na posseda nagina sedia episcopala e daventa l'object d'ina viva concorrenza tranter l'episcopat da Com (che deriva dal patriarcat d'Aquileia) e l'arch-uestvg da Milaun. Sin il nivel dals arch-uestgjeus èn insomma tut las sedias a l'ester: Genevra dependa da l'arch-uestvgjeu da Vienne en la Dauphiné, Losanna e Basilea da quel da Besançon, Constanza e Cuira (dapi 843) da quel da Mainz, Sion finalmain dependa da la Tarentaise ch'ha ses center a Moutiers en Savoia.

Questa situaziun vegn a sa midar pir cun il stadi dal 1848, ensem cun la tendenza en l'entira Europa da coordinar ils cunfins ecclesiastics cun quels politics. Il 1859 vegn la Confederaziun a dismetter tutta giurisdicziun episcopala estra sin territori svizzer e vegn a stgaffir novas diocesis ad hoc, il 1888 er quella dal Tessin; il papa n'ha dentant betg permiss da fundar in arch-uestvgjeu unic, dal qual avessan fatg part tut ils episcopats svizzers; quels èn damai dependents directamain da Roma.

Las raits claustralas

Cumenzaments

La geografia ecclesiastica na cumpiglia betg unicamain quella dals episcopats e dals arch-uestgjeus. Durant la perioda da decadenza urbana dal temp autmedieval èn las claustras centers economicas e culturals d'emprima qualitat. Ils muntgs n'èn betg mo empustaders d'ovras d'art, ma er sezs producents, spezialmain en l'art dals cudeschs. Tras il missiunariat da l'epoca eroica, las filialas che sa distargavan da las claustras pli grondas, ils regruppaments provegnints da moviments da refurma e las intenziuns centralisticas avevan ils muntgs a medem temp er la funcziun da propagaders. Senza negliger il possess funsil, taissan las claustras lur raits da comunicaziun fitg vastas e mintgatant imprevisiblas surtut cun agid da lur territoris e spezialmain da las diocesis. L'exempel dals eremits e dals muntgs cumparids durant il terz tschientaner en il Proxim Orient fa scola en l'Europa Occidentala a partir da la segunda mesad dal quart tschientaner. En il 5avel tschientaner fundeschan ils «Pères du Jura» las claustras da Saint-Claude e da Romainmôtier ed il 515 appellescha il retg Sigismund als muntgs da Romainmôtier da fundar la claustra da Saint-Maurice. Il 590

cumenza l'Irlandais Columban sia missiun sin il continent e funda surtut las claustras da Luxeuil en las Vogesas, da Briganza e da Bobbio sper il golf da Genua. Ses scolar Gallus sa stabilescha sper il Lai da Constanza, nua ch'ins vegn a fundar ina claustra l'onn 612. Il 747 vegnan ses muntgs a remplazzar la regla irlandaisa tras quella da son Benedetg da Nursia.

Vers la fluriziun culturala dal temp carolingic

Cunquai che Columban aveva obtegni il sustegn dals nobels francois, èn ils muntgs persuerter daventads instruments da lur expansiun politica en il territori aleman e vers l'Italia. Il Giura e las Alps permettan da tscherner per las claustras lieus che satisfan tant al basegn religios d'isolaziun sco a las exigenzas strategicas: colonisar regiuns pauc segiras u pauc populadas, fixar etappas e posts da surveglianza per las lungas vias da comunicaziun. Il muntg Sigisbert da derivanza (probabla) irofranca po fundar en il «desert» (Desertina, Disentis) da la Surselva ina claustra ch'è en cas da controllar tant il Culm d'Ursera (Alpsu) sco il Lucmagn. Sumeigliantamain han ins fundà il 640 las claustras giurassianas da Moutier-Grandval e da Saint-Imier en la regiun da cunfin cun il spazi roman, lura quella sin l'insla da Reichenau sper Constanza e finalmain quella che miran directamain sin ils pass retics: Pfäfers/Faveras (725), Mustér (claustra per propri vers il 750), Mistail (segunda mesad dal 8avel tschientaner) e Müstair, ca. 780-790.

Il nivel artistic da la claustra da Müstair mussa tge impurtanza ch'avevan per ils Carolings las colliaziuns che manavan tras la Val Müstair (er sch'il grond traffic passa oz per autras vias). Igl è pussaivel che Carl il Grond na l'ha betg fundà sez (sco che pretendia la tradiziun), ma el l'ha segir promovì ed ils frescos da la baselgia da la claustra – il pli grond complex da pictura monumental carolingica anc existent – paran da derivar dal temp da si'encurunaziun a Roma. I dat parallelas stilisticas da Müstair tant en l'Italia dal Nord sco a la curt palatina d'Aix-la-Chapelle e surtut er en la decoraziun dals lieus songts en Palestina.

Svilup suenter la divisiun dal Reginavel dals Francs

Ludivic il Tudestg, engaschà suenter la divisiun dal Reginavel francois en in cumbat cunter las quaidas d'autonomia da la noblezza alemana, pratitgescha la medema politica cur ch'el fundescha la pussanta abazia da dunnas dal Fraumünster a Turitg e construescha in palaz roial (853) per tegnair pli ferm en frain Son Gagl, Constanza e Reichenau. La claustra da Nossadunnaun, fundada il 934 tras ils ducas da Svevia, vegn a profitar dal fatg che Otto I ha nominà ses avat «prinzi da l'imperi».

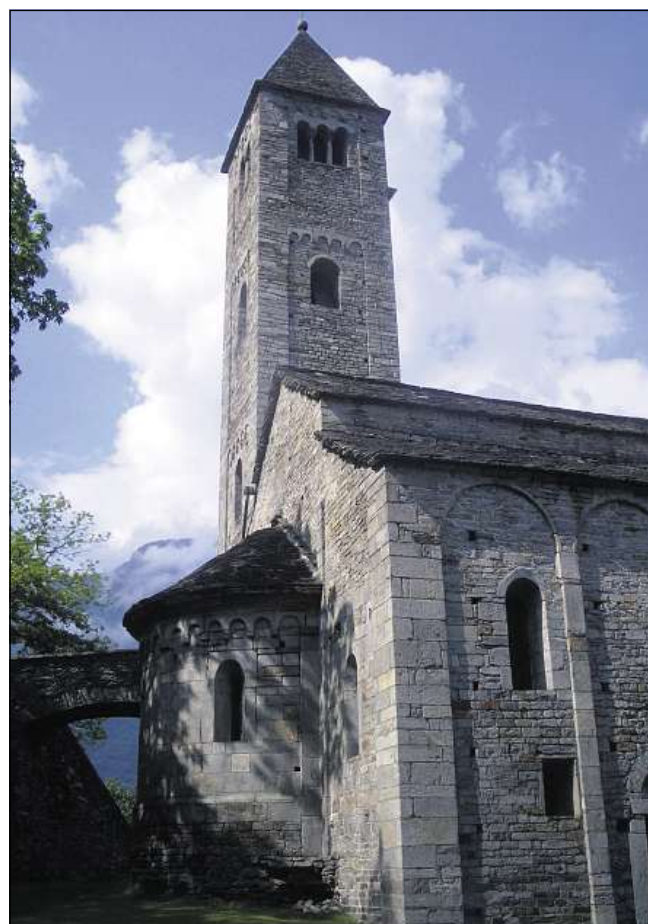
Guglielm d'Acquitania fundescha il 910 en il Reginavel da l'Auta Burgogna la claustra da Cluny e dat a ses muntgs il dretg da tscherner libramain il successur da l'emprim avat e da dependar directamain da la giurisdicziun papala. Cluny elavurescha lura ina refurma da la regla benedictina che privileggescha l'activitad liturgica (cun sias implicaziuns artisticas) e furma en dus tschientaners in imperi monastic centralisà che sa cumpona da plirs tschient claustras. Las abazias da Romainmôtier e da Payerne, er en territori burgognais, vegnan surdadas a Cluny il 928 ed il 999; sur l'influenza dal tschingavel avat da la chasa materna, songt Odilon, reconstrueschan omdadas lur baselgia en in stil che para da derivar directamain da la segunda baselgia abaziala da Cluny.

La preschientaziun:

Dossier «Istorgia da la Svizra en il temp medieval».

Dapi infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1431
www.chatta.ch

Baselgia romanica a Biasca (TI), fin dal 11avel tschientaner.

Alps goticas – dinamica sociala, economica e territoriala

Istorgia da la Svizra en il temp medieval, part 3

■ La perioda che dura da la segunda mesadad dal 12avel als emprims decennis dal 16avel tschientaner, artisticamain il temp gotic, è gist er il temp nua che las Alps sviluppan sco territori da pass ina grond'influenza en l'Europa. A medem temp cumpara sin la tribuna ina nova forza, la Confederaziun svizra, che sa constituescha sco entitad politica e cuntanscha medemamain sia pli gronda pussanza. Quai è er il mument decisiv per la renaschientscha ed il svilup da las citads che prefigureschan gia ils tratgs essenzials da la fisionomia actuala dal territori.

Vieutas socialas e politicas

Creschientscha da la populaziun e declin dal feudalism

L'emprima etappa da quest svilup cumenza anc en la perioda romana: i sa tracta suenter l'onni milli da metter puspè en moviment l'economia en Europa. Il clima daventa in pau pli miavel, ils glatschers sa retiran in zic e las culturas s'extendan in pau pli amunt. L'urbanisaziun cuntinuanta e la cultura da trais semenzas promovida dals signurs e dals cisterziens han per consequenza in augment considerabel da la produziun e da la rendita agricola. Quella è puspè la basa d'ina creschientscha demografica considerabla (dal 1000 al 1300 s'augmenta la populaziun europeica per il dubel u per il traidubel) che la pesta vegn però puspè quasi a neutralisar vers la mesadad dal 14avel tschientaner; enturn il 1400 ston avair vivi sin il territori da la Svizra dad oz ca. 600 000 fin 650 000 abitants. Cunquai ch'ina part da questa populaziun era libra da la lavur agricola, ha l'artisanat pudì sa desasar en las citads e sviluppar sias emprimas furmas industrialas, sustegnì d'in commerzi activ che reactivescha puspè la circulaziun dal daner.

Il temp gotic è er quel dal reginavel e da la decadenza dal feudalism. Ils Capetins cumenzan al vest cun in process d'integrasiun e da centralisaziun monarchic a partir da l'Île-de-France, entant ch'il Sontg Imperi

roman (che cumpiglia er il territori da la Svizra) fa tras a medem temp la parcelleziun extrema dals feuds ed ils cumbats tranter las grondas dinastias sco quellas dals Zähringers.

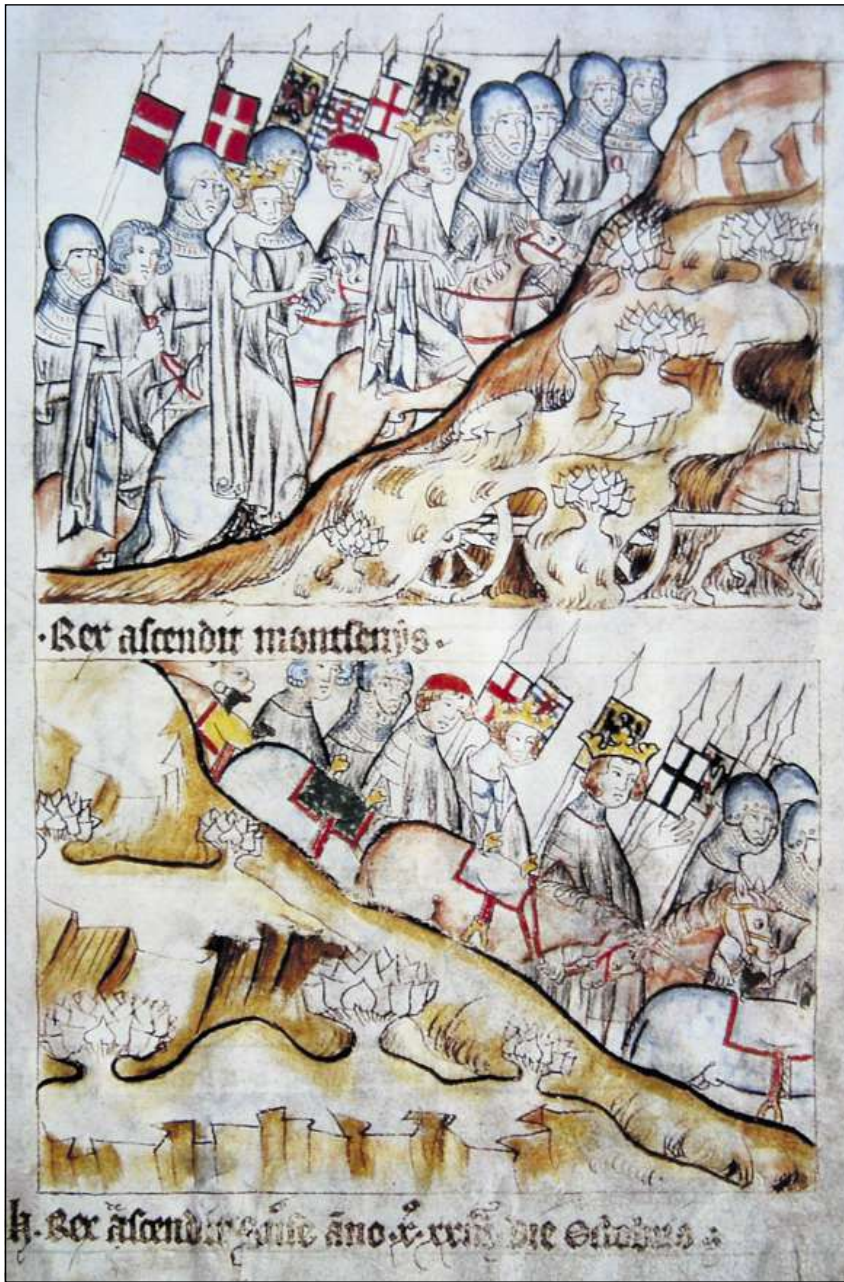
En la Svizra Bassa mancan anc las grondas surfatschas agricolas, uschia ch'ils nobels sa basan en emprima lingua sin l'artisanat e sin il commerzi. Ma las citads ch'els promovon per quel scopo cun da tuttas sort privilegis mitschan plaun a plaun a lur controlla e quellas pli impurtantas sutstattan finalmain mo anc a l'autoritad imperiala.

Temp d'origin da la Veglia Confederaziun

En las Alps Centralas datti communidades purilas che cuntanschan in'indipendenza cumparegliabla grazia ad in feudalism pauc sviluppa ed a l'impurtanza economica dals novs pass: il Simplon è vegnì avvert durant il 12avel tschientaner ed il Son Gottard enturn il 1200. Ils lioms stabilids tranter las zonas subalpinas e quests lieus muntagnards tras il traffic da transit vegnan anc rinforzads tras lur relativa specialisaziun sin la tratga da muvel e la vendita dals products da latg ch'els exporteschan en la Planira, importond ina part dal graun ed il sal necessari per la biestga.

Las citads e questas cuminanzas agricolas emancipadas sviluppan interess politics ed economics comunabels: i sa tracta da defender lur privilegis encunter las novas pretensiuns dals feudals, surtut dals da Habsburg-Austria ch'han fatg flucs cun ils Zähringers (1218) e cun ils Kyburgs (1264), schlargià considerablamain lur territori e conquistà la curuna roiala.

La lia che Uri, Sviz e Sylvania han fundà il 1291 e ch'è daventada la naschientscha «uffiziala» da la Svizra para d'avair giu in sazez mo ina muntada limitada, destinada surtut a garantir la pasch tranter pèr. Ma i

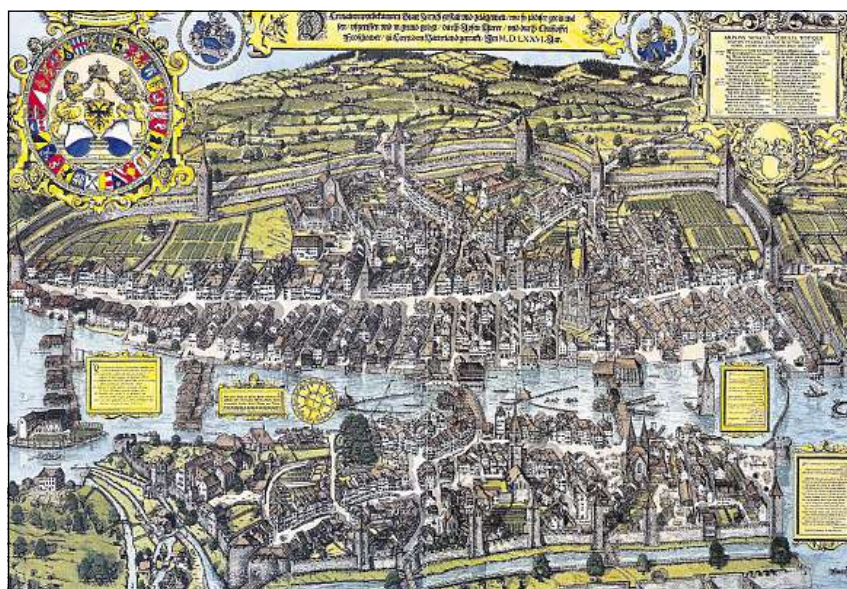
Retg Heinrich VII traversa las Alps (13avel tschientaner).

sa furma ina rait d'alleanzas militaras pli larga e pli complexa che cumpiglia in pau a la giada tant regiuns ruralas sco er citads. Quest'alleanza cuntanscha in'emprima etappa il 1353 cun la Confederaziun dals 8 chantuns e vegn a s'extendar tranter il 1481 ed il 1513 a la Confederaziun dals 13 chantuns.

Chastels, citads e traffic commercial

Temp da fluriziun dals chastels-fortezza

Cun l'installaziun dal sistem feudal eran cumparids ils chastels-fortezas ch'han remplazzà las veglias chasas signurilas. Dal 10avel al 11avel tschientaner (cun l'accent surtut sin il 12avel e 13avel) naschan sin il territori da la Svizra var duamilli da quels. Quests chastels cumbineschan las funcziuns da residenza e da represchientaziun da lur proprietari cun quellas militaras da defensiu, da surveglianza e da controlla dal territori. Els pon esser colliads cun rempars urbans e far part d'in complex pli vast da fortificaziuns, sco quel da la citad da cunfin Blinzuna ch'è lura passà dals mauns da ses constructurs milanaus a quels da lur adversaris confederads. Lur posiziun è il pli savens en contact direct cun la rait da traffic en maniera da pudair controllar respectivamain interromper il passagi.

La citad da Turitg sin il plan da Murer (16avel tschientaner).

La furma dals chastels variescha, sco er las posiziuns tschernidas, tut tenor il temp, il lieu e l'impurtanza da lur diversas funcziuns. En il 13avel tschientaner elavureschan ils stadis da Savoia in plan quadrat cun turs da chantun radundas. Lur lioms cun il Piemunt decleran l'introducziun da la tecnica da quadrels duvrada a la fin dal 14avel tschientaner per ils chastels da Vufflens e d'Estavayer. Ils progress da l'artiglieria en la raschun per la furma dal tuttafatg circulara dal Munot da Schaffusa (1564-1585) e lura pli tard per il svilup da fortificaziuns vastas e complexas. Cun la perdita d'impurtanza militar dals nobels prenda la funcziun residenziala il surmaun ed ils chastels perdan pli e pli lur aspect da fortezas.

Il svilup da las citads

Ina produziun agricola abundanta e basegn variads per l'artisanat e ses servetschs (surtut commercials) permettan la renaschientscha da las citads, oravant tut da las citads episcopals, sin il territori svizzer damai da Genevra, Losanna, Basilea, Cuira e Sion. Ils feudals, dal rest fitg interessads als posts ecclesiastics, emprivan da profitar da la nova forza economica da las citads e sustegnan lur svilup e lur multiplicaziun. Vitgs pli u main gronds survegnan dad els

ils privilegis colliads cun il status d'ina citad. Tut tenor lur pussaivladads finanziaras e la configuraziun da lur territoris fundeschan els er novas citads, en general enturn ina tur u in chastè-fortezza. La dinastia dals Zähringers è la pli renumada per quai: ella ha fundà Freiburg en Brisgovia (tranter il 1091 ed il 1122), Friburg (1157) e Berna (1191). Lur exempel suondan spezialmain er ils Frohburg, ils Kyburg ed ils Habsburgais; i dat quasi ina concurrenza e la fundaziun d'ina citad daventa ina sort d'attribut simbolic.

Sco tar ils chastels ademplescha er la tschernada dal lieu d'ina nova citad criteris militar (collinas e stortas d'in flum sco a Friburg ed a Berna) e commercials: ils lieus preferids eran quels nua ch'ins stueva chargiar e stegiar la martganzia. Durant il 13avel tschientaner s'augmenta il dumber da las citads en maniera spectaculara: il 1200 devi en Svizra ina trentina, in tschientaner pli tard passa 190, 30 u 40 da quellas unicamain en il pajais da Vad. Las dimensiuns da bieras citads eran bain zunt modestas ed ina gronda part n'aveva ni la champagna ni las reservas necessarias ed èn stagnadas, regredidas u perfin sparidas. Da l'autra vart porschan gist quellas che n'han betg surpassà lur cunfins inizials, sco Murten, la megra invista en la furma e l'organisaziun medievala.

Er las citads svizas las pli impurtantas mantegnan ina grondezza media. En la segunda mesadad dal 14avel tschientaner han mo Berna, Friburg, Turitg e Losanna dapli che 5000 abitants e mo Genevra (citad da martgà) e Basilea (che ospitescha in concil) vegnan sur 10 000, entant che Paris, Firenze, Genova e Londra dumbran gia 200 000, 100 000, 50 000 e 50 000 abitants. Tuttina viva procentualmain ina detg gronda part da la populaziun en las citads (fin 50% en Argovia, Friburg e Vad), ca. duas fin trais giadas dapli che la media europeica.

Martgads e rutas da commerzi

Ils barats commercials èn stads da grond'impurtanza per la furmaziun da la Confederaziun. L'emprim svilup urban en la Svizra Bassa e l'impurtanza d'ina citad sco Losanna durant il 13avel tschientaner dependan fermamain da la cruschada da las vias che collian l'Italia cun la Flandra e la Val dal Rodan cun la Germania e surtut da l'affluenza da martganzias orientales vers ils martgads da la Champagne.

A partir da la mesadad dal 14avel tschientaner promovon ils centers industrials da l'Italia dal Nord e da la Germania dal Sid tant ils pass grischuns sco il Son Gottard ed il «caminus Basle», entant che Genevra profita da l'axa vest-ost che maina tras la Svizra Bassa il traffic tranter la Spagna e la Polonia. Questas rutas, fitg sensibilas envers la conjunctura, determineschan fermamain la politica dals Confederads, spezialmain quella da Turitg, dad Uri e da Berna.

Durant il 13avel e 14avel tschientaner ha favurissà il lung cumbat da la monarchia capetinga las rutas situadas pli vers ost, pli tard han lura la pasch e l'unificaziun dal reginavel restabilì ina colliaziun directa tranter la Mar Mediterrana e la Frantscha dal Nord resp. l'Olanda, passond tras Lyon (favurissà da Louis XI). Vers la fin dal 15avel tschientaner perda la comunicaziun cun l'Italia impurtanza en fatscha a las relaziuns tranter la Germania e l'Olanda ed er la Confederaziun sa drizza vers il vest en connex cun la pasch eterna firmada cun la Frantscha il 1516.

Regiun alpina – cultura alpina?

Muntognas dividan ed uneschan

La Svizra è l'unic stadi «alpin» ch'è sa mantegnì – malgrà ses plurilinguism. Sco gia vis èn las muntognas ed ils pass stads da gronda muntada dal temp da sia naschientscha. Sa tractavi damai d'ina spezia da «signuradi da las vias» u d'in «stadi da passadis», sco che manegiava Friedrich Ratzel, il fundatur da l'antropogeografia

vers la fin dal 19avel tschientaner? I para il cuntrari che l'essenza da la futura Confederaziun consistiva en l'interdependenza da zonas alpinas e subalpinas, en l'alleanza tranter las cuminanzas purilas dals Quarter Chantuns cun las citads da la Planira (che vegnan prest a dominar).

Tuttina demussa la perscrutaziun da la regiun alpina in interess particular per la Svizra, surtut per la perioda medievala en la quala ella ha surpassà ils cunfins linguistics e politics dad oz. Malgrà il regiunalissem favurissà da la topografia han las Alps numnadamain furmà en plirs aspects in spazi cuminaivel, nua che regnavan cundiziuns da viver comunablas. Las comunicaziuns internas, che colliavan las differentas valladas ina cun l'autra, èn stadas per lur abitants savens pli impurtantas che las vias transalpinas. Il clima pli miavel ch'ha fatg ir enavos ils glatschers davent dal 11avel fin al 15avel tschientaner ha dal reminent era facilità quellas comunicaziuns. En il Vallais per exempel, nua ch'il Rodan gieva a spass per tut la planira enturn, frequentavan ils abitants da sisum las vals meridionalas plitost il martgà d'Aosta che quel da Sion.

En tschertga d'ina resposta differenziada

Ha il spazi alpin relativamain cuminaivel er creà ina cultura cuminaivla? En il pli vast senn da la cultura materiala e dals objects da mintgadi, colliads directamain cun las cundiziuns praticas da l'esistenza, è quai segiramain il cas. L'agid vicendaivel necessari per explotar il terren spundiv para er d'avair giugà ina rolla, cur ch'èn sa furmadas en plirs lieus da la zona alpina quellas cuminanzas purilas libras che vegnan però da consolidar lur autonomia mo enturn la ruta dal Son Gottard, grazia als daners da las taxas da transit ed al sustegniment da las citads imperialas.

Ma co statti cun la cultura intellettuale e cun ils objects rars? Jean-François Bergier, istoricher d'economia, dat ina resposta clera e netta: las societads alpinas, cun daners e veglia dad investir en art, sa cuntentian d'adoptar las furmas ed ils stils ch'èn en moda a l'exteriur, subind plitost l'influenza taliana, franzosa u tudestga, tut tenor lur situaziun, lur inclinaziun e l'origin dals prinziis, dals quals ellas dependan. Ils motifs da questa situaziun èn tenor savens avis la mancanza da centers culturals e d'ina elita autoctona en consequenza da la decadenza da las claustras dapi il 12avel tschientaner, da la paupradad e da las dimensiuns relativamain modestas dals sezs episcopals e da las curts dals prinziis (Grenoble, Chambéry). L'unica università «alpina», fundada a Grenoble il 1339, vegn prest transferida a Valence e las personalitads culturals d'origin alpin restan raras.

L'istoricher d'art Enrico Castelnuovo propona ina resposta pli differenziada. Senza acceptar l'ipotesa da la «razza alpina» postulescha el in'unitad dals fenomens artistics creada tras l'esistenza da problems cuminaivels. Tar ils frescos romans da la baselgia da l'abazia da Mariamunt (a paucs kilometers dals centers carolingics da Mals e da Müstair) vesa el la concentrasiun geografica d'ovras impurtantas, ch'è sa furmada en il decurs d'ina lunga perioda en questa zona, nua che grondas vias da comunicaziun sa cruschavan. La coesistenza frequenta da models da differenta provenientscha n'impedescha betg la naschientscha d'atgnas tradiziuns da pictura, sco en il Tirol a la fin dal 12avel tschientaner u en il 15avel tschientaner a la curt d'Amadeus VIII ch'unescha il 1429 il Piemunt cun ils stadis da Savoia.

La preschientaziun:

Dossier «Istorgia da la Svizra en il temp medieval».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1431
www.chatta.ch

La citad, las muntognas, ils lais: il chantun da Lucerna

■ Il chantun da Lucerna sa chatta a la sava tranter las Prealps, las Alps e la Svizra Bassa ed ha uschia differentas zonas climaticas: entant ch'igl è pli tost umid en il territori dal Napf e dal Pilatus, creschan fritgs meridionals e palmas al pe dal Rigi. Pervia da sia situaziun topografica singulara ha il Chantun – cun otg lais e cun sis flums – grondas reservas d'aua. Sco part integrala tempriva da la Veglia Confederaziun è il chantun da Lucerna caracterisà d'ina istorgia politica da bunamain 700 onns. Ultra da quai è el stà durant lung temp la sedia catolica principala da la Svizra. Cun la citad da Lucerna dispona il Chantun d'in impurtant center urban social, cultural ed economic sco er turistic da la Svizra Centrala.

La citad furma er in punct da partenza ideal per far excursiuns en las Alps, en la biosfera da l'Unesco Entlebuch u – cun la flotta da bastiments a vapor la pli gronda da l'Europa – sin il Lai dals Quatter Chantuns. Ils var 100 hotels mo en la citad da Lucerna so er ils 250 ulteriurs hotels en il rest dal Chantun dattan albiert dapi tschientaners a viagiaturs sco er a visitaders.

La purschida culturala satisfà a las pretensiuns las pli exclusivas: il Center da cultura e da congress a Lucerna (KKL) cun sia sala fantastica da concert ha cuntanschì renum mundial entaifer pauc onns. Il «Lucerne Festival», il «Blue-Balls-Festival», il Festival da jazz a Willisau ed ina buna dunsaina d'ulteriurs festivals attiran amatur da tut ils stils da musica.

Tranter ils bunamain quaranta museums en il chantun da Lucerna sa chattan tals uschè impurtants sco la Colleziun Rosengart, il Museum svizzer da transports, il Panorama da Bourbaki ed il Museum da Richard Wagner.

Plinavant è la citad da Lucerna s'etablida sco center impurtant per dietas e per congress internaziunals. Ed er il tschaiver da Lucerna cun sias musicas da tschaiver renomadas enconuschan ins lunsch sur ils cunfins dal Chantun ora.

Geografia

Il chantun da Lucerna cumpiglia ina surfatscha da bunamain 1500 km² e dumbrava il 2014 bundant 394 000 abitants. Sper la citad da Lucerna cun var 80 000 abitants (il 2013) han er Emmen, Kriens, Horw ed Ebikon varga 10 000 abitants e Sursee e Hochdorf stgars 10 000.

Per s'orientar en il Chantun sa lascha quel divider en tschintg regiuns: La regiun en il nordost da la citad da Lucerna tanscha dad Emmen sur Hochdorf ed il Lai da Baldegg fin al Lai da Hallwil. En il vest cuntinuescha il territori dal Chantun cun la regiun enturn il Lai da Sursee che cumpiglia er ils abitadis da Sempach e Beromünster. Ed en il nordvest è situà il center regional Willisau sco er las vals che vegnan percorridas dals flums Luthern e Wigger. En il sidvest dal Chantun sa chatta l'Entlebuch cun il lieu principal Schüpffheim ed il sidost furma la citad da Lucerna cun sia retroterra che tanscha dal Pilatus en il vest fin al Rigi ed il Lai da Zug en l'ost.

Il Chantun cunfinescha en il vest e sidvest cun il chantun da Berna, en il nord e nordost cun il chantun Argovia, en l'ost cun ils chantuns Sviz e Zug ed en il sid cun ils chantuns Sutsilvania e Sursilvania.

Il punct il pli aut dal Chantun è il Brienzler Rothorn (2349 m s.m.) che sa chatta en il sidvest dal Chantun; il punct il pli bass furma la Reuss al cunfin cun il chantun da Zug (403 m s.m.).

Istorgia

La regiun è vegnida colonisada durant il temp neolitic. Tranter il 800 ed il 300 a.C. èn immigrads ils Celts en la Svizra Centrala. L'onn 15 a.C. è l'entir intschess vegni conquistà dals Romans. Suenten il declin da l'Imperi roman ha surpiglià en

La Kappelbrücke – l'ensaina da la citad da Lucerna.

FOTO: URS STETTLER / PIXELIO

il decurs dal 6avel tschientaner il pievel german dals Alemans la Svizra Centrala. Igl èn vegnidas fundadas numerusas claustras e convents. Dapi ca. 750 è documentà Lucerna, ina colonia da la quala dueva sa sviluppar la citad da Lucerna da pli tard.

Vers il 1290 ha il retg Rudolf I da Habsburg institui Lucerna sco citad da provinza austriaca. L'onn 1332 è Lucerna però sa lià cun Uri, Sviz e Sylvania. Cun agid dals confederads è Lucerna sa liberà il 1386 en la Battaglia da Sempach dal domini dals Habsburgais. Ils cunfins dal chantun odiern correspundan pli u main a l'estenziun territoriala da quel temp che sa cumponiva da la citad-stadi da Lucerna e da sia terra subdita.

L'onn 1798 è marschada l'armada franzosa en Svizra ed ha proclamà la Republica helvetica unitaria. Il 1803 ha la mediaziun fatga tras Napoleon puspè restitui als chantuns ina tscherta suveranità. Avant la fundaziun dal stadi federal svizzer dal 1848 èsi vegni a la Guerra da la Lia separatista (tranter chantuns liberals e conservativs) ch'ha er manà a cumbats sin il territori dal chantun da Lucerna. Il Lai dals Quatter Chantuns, la cuntrada, ils culms e la citad da Lucerna èn dapi var 200 onns ina destinaziun da viadi apprezzada ed enconuscha en l'entir mund. Pir l'excellent svilup tecnic ha permess l'exploitaziun turistica da la cuntrada, sco per exempel la navigaziun a vapor sin il lai, las telefericas, la construcziun da vias, il provediment d'electricità e l'hotellaria.

La citad da Lucerna – center economic e cultural

La citad da Lucerna sa chatta da la vart nordvest dal Lai dals Quatter Chantuns. La Reuss percorra la citad e separa la part veglia da la nova. La posiziun sco center da traffic a l'axa nord-sid ha caracterisà il svilup da Lucerna al center economic odiern da la Svizra Centrala.

Lucerna è era ina citad da turissem, cultura e congress. Cun daplì ch'in miliun pernottaziuns e tschintg giadas tants giasts dal di è il turissem economicamain fitg impurtant. Attracziuns per turists, dals quals blers prevegnan da l'Asia e dals Stadis Unids, èn la posiziun da la citad a l'ur da las Alps cun il lai, ils edifizis istorics, ils museums sco il Museum svizzer da transports – che furma il museum il pli frequentà da la Svizra – ed era occurrenzas culturalas, per exempel en il Center da cultura e congress KKL. La giuvna Universitad da Lucerna è s'etablida gia entaifer in curt temp sin plaun internaziunal. La scola auta da Lucerna sa cumpona da tschintg scolas parzialas cun ina purschida da furnaziun complessiva. La scola auta da pedagogia da la Svizra Centrala cumplettescha questa purschida.

La Kappelbrücke sco ensaina da la citad

La citad da Lucerna enconuscha differents attracziuns ed ensainas che s'ex-

tendan dal Monument dal liun / Panorama da Bourbaki da la vart settentriunala dal Lai dals Quatter Chantuns fin a la staziun dal tren ed il KKL a la riva sid da quel. Bain il motiv fotografà il pli savens furma però la Kappelbrücke che s'extenda sur la Reuss. Ella datescha dal 14avel tschientaner e furma ina da las pli veglias e pli lungas punts da lain vertas cun tetg en tut l'Europa.

Il Wasserturm che sa chatta en proxima vischinanza da la punt datescha schizunt dal 1300. Ins al ha costruì a medem temp sco il mir da tschinta enturn la citad. Ses plan vegn furmà d'in octogon irregular. La construcziun sura da lain varga ora sco ina lautga surmuntada d'in tetg a piramida cun otg alas.

Da caracter enciclopedic èn las picturas da la trais grondas punts che Lucerna ha laschà picturar en il 17avel tschientaner. La Hofbrücke era decorada cun motifs biblics, la Spreuerbrücke cun il saut dals morts; la Kappelbrücke è però anc oz decorada cun motifs da la ditga dals eroxs e da l'indipendenza da l'istorgia da la Confederaziun. L'«introducziun» fan purtrets da la ditga ed istorgia dal chantun da Lucerna, suandads da legendas da songts. Cun quest'ovra ha la citad principala da la cuntrareforma en Svizra marcà ses agen program da l'iconografia naziunala.

Tradiziuns culturalas segnadas da la cuntrareforma e dal cumbat cultural

Il di da Sontgilcrest sco er la saira avant sajettan chanuniers numerusas salvas e culps da murters da la muntogna Gütsch sur la citad da Lucerna. Els fan uschia onur al sacrament d'altar. Cun ils trais chanuns d'artiglieria istorics vegn sajettà tenor reglas militaras severas. Durant la processiuun dals cartents tras la citad veglia segnan ils culps singulas fasas ed elements rituals. Ils chanuniers èn schuldads catolics activs u anteriurs da l'armada svizra. Per pratitgar l'usit èn els organisads en la confraternità dals chanuniers da Dieu da Lucerna. Quella è vegnida fundada enturn l'onn 1580, dal temp che las processiuuns da Sontgilcrest èn sa svilupadas ad occurrenzas da represchentaziun da la baselgia catolica en consequenza da la cuntrareforma.

Medemamain enconuscha Lucerna ina da las pli veglias tradiziuns da teater da l'Europa che cumenza cun ils tocs da tschaiver e da la Passiun dal temp medieval al Weinmarkt a Lucerna, pli tard il teater pedagogic dals gesuits convocads a Lucerna en il rom da la cuntrareforma catolica il 16avel e 17avel tschientaner, sur il teater popular ed il teater burgais fin a la scena multifara da teater laic dad oz en la citad e sin la champagna.

Il «cumbat cultural» – la disputa da la politica sociala tranter las forzas catolic-conservativas e las forzas liberalas – dal 19avel e fin lunsch en il 20avel tschientaner, ha chaschunà in ferm augment da la cultura d'uniuns e la fundaziun da

tschients d'uniuns da musica e da chant ch'existan fin oz: en ils vitgs ed en las citads vegniva «chantà, sunà e fatg musica tant conservativa sco liberala» en furnaziuns separadas.

Processiuun d'Ascensiuun a Beromünster

Processiuuns festivas sur champs e prada il di d'Ascensiuun (40 dis suenter Pasca) eran fitg derasadas pli baud en ils territoris catolics. Sco las processiuuns da Sontgilcrest han ellas survegni lur tempriva festiva caracteristica en il temp da la cuntrareforma. En il temp baroc èn ellas savens anc daventadas pli pumposas. Oz datti en Svizra mo pli en il chantun da Lucerna la tradiziun da la processiuun d'Ascensiuun («Uffert») en furma d'in usit religios. En sis lieus en il chantun da Lucerna vegnan organisadas quel di grondas processiuuns che vegnan pratitgadas dals participants activs tut tenor lur funcziun en l'usit a pe u a chaval.

L'occurrènza la pli gronda, la pli veglia e la pli renomada da quest gener è la processiuun d'Ascensiuun da Beromünster. Var 2000 persunas sa mettan en viadi mintg'onn per il trajet da 18 kilometers lunghezza – ubain almain per singulas etappas da quel – per chavaltgar, viandar, meditar ed urar da compagnia e per retschaiver la benedicziun u per tadlar pregias da spirituals. La via maina da Beromünster sin ina ruta fixada e da princip medema dapi tschientaners en las fracziuns ed en ils vitgs vischins. Suenten 8 uras e mez turna la processiuun puspè al lieu da partenza. Là spetgan fin 8000 persunas.

«Gansabhauet»

Il «Gansabhauet» è in'occurrènza tradiziunala, enconuscha sur la regiun or, ch'ha lieu mintgamai ils 11 da november, il di da Son Martin, a Sursee. Oravant tut umens giuvens, ma er intginas dunnas emprovan da tagliar giu cun in sabel mut il chau d'ina auca morta ch'è pendida si vi dal chau.

Ils umens e las dunnas na vesan nagut, perquai ch'els ston trair ina chapitscha cun barlocca sur la fatscha giu. Ultra da quai portan els ina mascra d'aur en furma da sulegl ed in mantè cotschen. Avant ch'els exequeschon lur sulet culp, palpan els cun moviments maladesters la posiziun da l'auca per chattar il lieu optimal per il culp. Per la successiuun vegn tratg la sort. Fin che las duas aucas èn stgavazzadas, vegnan per regla fatgs tranter tschintg e ventg culps.

Lieu d'acziun è ina tribuna davant la chasa communal, nua che var 3000 aspectaturas ed aspectaturs spetgan. Il program accompagnant cumpiglia differents gieus per uffants ed il cortege cun glischs da ravas. Els origins da questa tradiziun n'èn betg clers, pon dentant vegnir situads en il temp medieval tardiv. Enturn l'onn 1820 è l'usit svani da las tradiziuns localas viventas, avant ch'el è vegni reactivà l'onn 1863.

Köhlern – far charvun en l'Entlebuch

Laschar brasclar lain en ina charvunera: uschia fan ins charvun da lain. A Romoos, ina vischnanca rurala en l'Entlebuch, pratitgeschan ils ultims charvuners da la Svizra quest vegl mastergn sin basa professionala sco gudogn accessoric. Far charvun ha ina tradiziun da blers tschientaners en il territori dal Napf. Perquai ch'ils gauds èn stads nunaccessibels durant in lung temp, n'han ins betg pudì nizzegiar la laina radunda ed uschia han ins cumenzà a producir charvun da lain. Mo en la vischnanca da Romoos èn cumprovadas passa 200 plazzas istoricas, nua ch'i vegniva fatg charvun.

La pli blera lavur dovri per fabritgar e per preparar ina charvunera sut tschiel avert. Ina tala vegn fatga cun plunar laina da rument ad in mantun da circa quatter meters autezza e diesch meters ladezza. Suenten ch'ella è vegnida envidada, brascla la charvunera durant circa duas emnas d'in cuntin, survegliada permanentamain dal charvuner. La finala vegn il charvun tratg viadora cun blera forza e cun bler suaditsch.

Uschia produceschan ils charvuners da Romoos circa 100 tonnas charvun ad onn. Fin ils onns 1980 cumprava l'industria d'atschal lur product. Suenten che quests cumpraders èn sa retratgs, èn ils charvuners sa specialisads sin il margà da charvun per brassar liongias.

Biosfera Unesco da l'Entlebuch

Il vest selvadi da Lucerna posseda blers stgais nativals. Perquai n'èsi betg da sa smirvegliar che l'Entlebuch è vegni distingui da l'Unesco sco reservat da biosfera. Qua s'extenda in mund mistic: cuntradas da pali intactas alteschan cun pastgias d'alp idillicas e cun la Schratzenfluh maestusa. Durant ina spassegiada tar l'implant da Kneipp u in'excursiun guidada, sin la tura aventurusa da tschintg dis tras la pali u durant in gir individual sin terrens fitg loms: l'Entlebuch inspirescha.

Da cussegliar è per exempel in'excursiun lung la riva da la Kleine Emme, da la funtauna a Sörenberg fin a la sbuccada ad Emmenbrücke. Per ils radund 54 kilometers ston ins far quint cun in temp da viandar da radund 12 uras ch'ins fa il pli tgunsch en trais etappas d'in di.

Uschè multifara sco la biosfera e la cuntrada da l'Entlebuch è er lur passa 350 products regionalas. La paletta tanscha da specialitads culinaricas sur artisanats innovativs fin a las mobiglias da lain localas.

La preschentaziun:
Dossier «Chantun da Lucerna».

Daplì infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1361
www.chatta.ch

Scorpiuns – trais spezias pli pitschnas èn er da chasa en il sid da la Svizra

■ **Il**s scorpiuns appartegnan als artropods. Tar quest tschep d'animals tutgan ils insects, ils giomers, ils filiens ed ils millipes. A l'emprima egliada pudes ins attribuir ils scorpiuns als giomers, damai che omaduas gruppas d'animals han forschs. Ma en vardad sa differenzieschan ils scorpiuns areguard il dumber e la funcziun da las extremitads tant dals insects sco er dals giomers e dals millipes.

Entant che tut ils artropods numnads pon ultra da las extremitads avair vi dal segment dal chau antennas pli u main svilupadas, èn quellas sa midadas tar l'ulteriura classa en griflas da missella. Questa classa dals filiens (arachnida) cumpiglia tut ils filiens, ils chariels (inclus ils rai-schens) ed ils scorpiuns.

Caracteristicas

Las 1400 spezias da scorpiuns ch'existan en tut il mund vegnan per ordinari partidas en 13 famiglias. La gronda part dals scorpiuns mesira 3-8 cm. Ils pli pitschens han ina lunghezza da be 9 mm, ils pli gronds dentant da varga 20 cm.

Ils scorpiuns èn s'adattads enorma-main bain a differents spazis da viver. I dat spezias che survivan senza problems periodas

da temperaturas da minus 10 grads ed auters che resistan a temperaturas da 50 grads u dapli. Autras spezias èn bunas da surviver dus dis sut l'aua.

In bun agid è senz'ater il skelet exterior dals scorpiuns. Per l'ina è quel movibel e per l'autra porscha el grazia a sia consistenza ina buna protezzion cunter il fraid, la chalur ed ils inimis. Questa construcziun dal corp è sa cumprovada fitg bain: Ils scorpiuns n'èn betg mo l'urden il pli vegl entaifer la classa dals filiens, els tutgan era tar ils animals da terra ils pli vegls ch'existan anc oz. La furma da lur corp n'è strusch sa midada durant ils ultims 400 milliuns onns.

Per animals senza spina dorsala è l'aspectativa da vita dals scorpiuns fitg auta. Els vegnan tranter 2 ed 8 onns vegls, i dat però er spezias che vivan bunamain 20 onns.

Cumparsa

Cua ferma cun vaschia da tissi e guegl, otg chommas, dus mauns da forsch – quai èn curtamain las caracteristicas enconu-schentas dal scorpiun. Il corp è lunghent, ha ina part dal chau cun il pèz ed in venter che daventa vers la fin da la cua adina pli stretg. Quel ha tschintg segments a furma da rintg ch'èn colliads in cun l'auter, ma ch'èn tuttina fitg movibels. L'ultim segment cuntogna ina vaschia da tissi ed in piz stort. Ils mauns en furma da forsch èn magari gronds. Quels dovra il scorpiun per chavar tunnels e per tegnair la preda. Ils utensils da la bucca (en furma da pitschnas zangas) èn percenter pitschens.

Las chommas, la bratscha, ils mauns ed era la cua èn surtrats d'organs sensitiv en furma da pelinas spezialas fitg sensibilas. Els servan a la percepziun da differents midadas (temperatura, vent, savur).

Sco sulet animal han ils scorpiuns pelinas en furma d'in petgen sin la vart sut dal venter. Fin oz san ins mo che quellas surpiglian tschertas funcziuns dal palp e ch'ellas reageschan sin stimulaziuns chemicas. Era tar la copulaziun han ellas ina tscherta funcziun.

Gist sur ils pes dals scorpiuns sa chatta in organ sensitiv che sumeglia ina pitschna sfessa. Quest organ reagescha sin squassadas. El registrescha las vibraziuns d'in bau che chamina in mez meter davent dad el. Scorpiuns han fin sis pèra eglis. Ils dus eglis principals èn amez il

Euscorpium alpha – ina da las spezias derasadas en la Svizra dal Sid ed en l'Italia dal Nord.

FOTO: PD

chau; i dat spezias da scorpiuns cun tschintg pèra eglis da la vart. Scorpiuns vesan fitg bain, els èn abels da s'orientar era en il cler da las stailas.

Nutrimint

Tut ils scorpiuns èn animals da rapina. Els maglian insects, auters artropods, reptils giuvens e ruiders, sch'els èn abels d'als mazzar. Per part èn ils scorpiuns cannibals e maglian schizunt ils agens pitschens. Els èn buns da magliar fin 40% da l'agen pais e da far alura gigina durant pliras emnas.

Ils scorpiuns èn activs da notg. Cur ch'i vegn stgir vegnan els or da lur zups sut la crappa, la damaun baud sa retiran els puspè. Uras a la lunga spetgan els sin la preda. Sch'in animal chamina sperasvi, vegn el attatgà cun ina reacziun fitg andetga. Animals pli gronds mazzan els cun ina piztgada da tissi u tschiffan els cun lur forschs.

Il saut durant la notg da nozzas

La gronda part dals scorpiuns maina ina vita solitaria e vegn en contact cun auters scorpiuns be suenter la naschientscha, sin chatscha u durant il temp da paregliazion.

La copulaziun è in ritual cumplitgà tar ils scorpiuns. Il mastgel tschiffa la femna cun sias forschs e la maina cun moviments ritmics sur il terren. Quest saut dura minutas, mintgatant pliras uras u schizunt dis. Alura piztga il mastgel ses guegl da tissi en la liadira dal bratsch da forsch, però senza blessar. Probablmain duai quai animar a la copulaziun.

Il mastgel metta sinaquai in pachet da semins sin il terren ch'el ha nettegià bain cun ses petgen. Ussa sa tegna il pèrin fermamain in vi da l'auter cun lur buccas dentadas (sco sch'els sa bitschassan) ed il mastgel tira la dunna exactamain sur il pachet da semins. Cun in reflex tira la dunna il pachet da semins vers la part sut dal venter e maina quel en ses organ sexual.

Reproducziun

Scorpiuns èn animals vivipars. Ils pitschens raivan immediat sin il dies da la mamma e restan là per 5-8 dis. Qua èn els

protegidis d'inimis. Ils pitschens setgentsan senza lur skelet exterior. La mamma als dat l'umidità ch'els dovran. Suenter l'emprima spelada è il skelet exterior dir ed ils pitschens bandunan il sez aut. Per in tschert temp stattan els anc en cumpagnia da la famiglia, pli tard tschertgan els lur atgna via. Ils scorpiuns partureschan en media 20 fin 40 pitschens.

Inimis

Tar ils inimis natirals dals scorpiuns tutgan differents sorts d'utschels (en spezial tschuettas), luschards, serps, raunas pli grondas e mammals. Plinavant fan bliers scorpiuns chatscha sin auters scorpiuns, tant d'autras spezias sco da l'atgna.

Per sa defender da lur inimis furma la spina da tissi in'arma ordvart effizienta. Il tissi vegn produci en la glonda da tissi che sa chatta en il davos segment dal corp. Per regla sa cumpona quel da duas compo-nentas: ina per mazzar auters artropods che servan sco nutriment, l'autra per sa defender cunter inimis. Il tissi da la gronda part dals scorpiuns n'è betg privlus per vertebrads pli gronds. I dat dentant singulas spezias che possedan in tissi che po er esser per l'uman fitg privlus.

Il scorpiun e l'uman

La preschientscha dal scorpiun sa mussa bunamain en tut las culturas principalas dal temp antic. Trais dis avant ch'il retg da la Persia è vegnì en Mesopotamia, ha el dà il cumond a sia glicud da mazzar tants scorpiuns sco pussaivel. «Quel che tschiffa ils pli bliers, survegn in premi.» Giats e falcuns vegnivan onurads e ludads sco sontgs, perquai ch'els mazzavan u magliavan quests animals malvis e per part era da tissi.

Ils Egizians dal temp antic han medemamain descrit ils scorpiuns. «Sut mintga crap viva almain in da quests animals.» La dieua egiziana Serket vegniva savens illustrada cun il scorpiun sin il chau u er be sco scorpiun.

Ed er ils Grecs onuravan il scorpiun, perquai ch'el duai avair mazzà il chatschader Orion che vuleva extirpar tut ils animals dal mund. Dapi lura fan ils segns

dal zodiac dal scorpiun (vesaivel durant la stad) e da l'Orion (vesaivel d'enviern) chatscha in sin l'auter al firmament.

Era durant il temp medieval aveva il scorpiun cun sias otg chommas ed il guegl da tissi si'impurtanza. L'eli dals scorpiuns era ina buna medischna cunter autras piztgadas, cunter la pesta, cunter squitschadas ed auters mals.

Scorpiuns en Svizra

En Svizra vivan trais spezias da scorpiuns: l'euscorpium italicum, l'euscorpium alpha e l'euscorpium germanum. Sco che lur nums din già, appartegnan tuts trais al gener euscorpium. Quel cumpiglia 17 spezias che vegnan tuttas quasi be avant en l'Europa.

Tut las spezias d'euscorpium vivan en zonas tempradas fin semiaridas. Sco la gronda part dals scorpiuns prefereschon els habitats crappus u grippus e passentan il di sut crappa u laina morta.

Cur che la temperatura croda sut 10 grads, tschertgan ils scorpiuns indigens zups segirs da schelira. Els èn airis durant ils mais fraids.

Da stad, cura ch'igl è fitg chaud, fan els lungas pausas. Fitg activs èn ils scorpiuns durant il temp da copulaziun e da primavaira, cur ch'els ruschnan fomentads or da lur zups d'enviern per tschertgar nutriment.

Per l'uman furman tut las spezias d'euscorpium nagin privel. L'effect d'in guegl sa lascha cumparegljar cun quel d'in aviel u d'ina vespra.

Percenter è l'existenza dals scorpiuns en Svizra periclitada. Lur abitadis vegnan restrenschiids mintg'onni pli fitg. Mirs natirals cedan a mirs da betun; e nua ch'i crescha guaud da feglia, perdan ils scorpiuns buns lieus chauds.

Perquai ch'els scorpiuns indigens èn fitg stgars, na pon ins er betg sa basar be sin observaziuns en il liber per descriver lur moda da viver, mabain tira a niz supplementarmain datas gudagnadas en ter-raris.

Las trais spezias indigenas

Euscorpium italicum

Il pli grond dals scorpiuns indigens è l'euscorpium italicum. Questa spezia è da cha-

sa dal sidost da la Frantscha sur l'Italia Centrala e dal Nord fin en il Balcan e la Grezia. Plinavant populescha el las rivas da la Mar Naira en la Turchia, la Georgia e la Russia. En Svizra viva l'euscorpium italicum cunzunt en il Tessin, per il solit fin a l'atezza da 500 meters sur mar. En il Grischun al pon ins be observar en la part inferiura dal Mesauc.

L'euscorpium italicum cuntanscha ina lunghezza da 4 fin 5 cm. Ils segments da la cua, las forschs ed il dies èn in pau plats.

Sco tut las spezias d'euscorpium sa nutrescha el da las pli differentas sorts d'artropods da tuttas grondezzas (garlogns, grigls, tgrillals da la notg, filiens e.a.).

Femellas cun pitschens pon ins observar ils mais avust e settember. Er ils rituals da paregliazion han lieu da quel temp. Ins suppona che las femellas partureschian be ina giada l'onn e ch'il temp da purtanza saja 11 fin 11,5 mais.

L'euscorpium italicum preferescha lieus sitgs. El vala sco suondacultura e viva gugent en zonas abitadas (per exempel sper mirs-chasa, en mirs da vignas u en culturas da chastognas).

Euscorpium alpha

Cun ina lunghezza da 3 cm è el in pau pli pitschen che l'euscorpium italicum. En cumparegliazion cun ses parent pli grond èn las forschs, la cua ed il dies in pau radunds. L'euscorpium alpha è per ordinari da color naira.

L'euscorpium alpha è be derasà en il sid da las Alps en Svizra ed en l'Italia. En l'Italia cumpara el en il Piemunt e la Lombardia sco er en il Trentino-Tirol dal Sid. En Svizra è l'euscorpium alpha medemamain da chattar en differentas valladas dal Tessin, però fin a 2000 meters sur mar. En il Grischun han ins chattà quest scorpiun en la Bregaglia ed en il Puschlav. Plinavant al han ins pudì cumprovar en parts dal Vallais.

L'euscorpium alpha abitescha tant en habitats natirals sco er en vischinanza da l'uman. El preferescha lieus ch'èn in pau pli umids che quels da l'euscorpium italicum.

Pli baud valeva l'euscorpium alpha sco sutspezia da l'euscorpium germanum. Pir l'onn 2000 al han ins reconuschì a basa da differenzas geneticas sco atgna spezia.

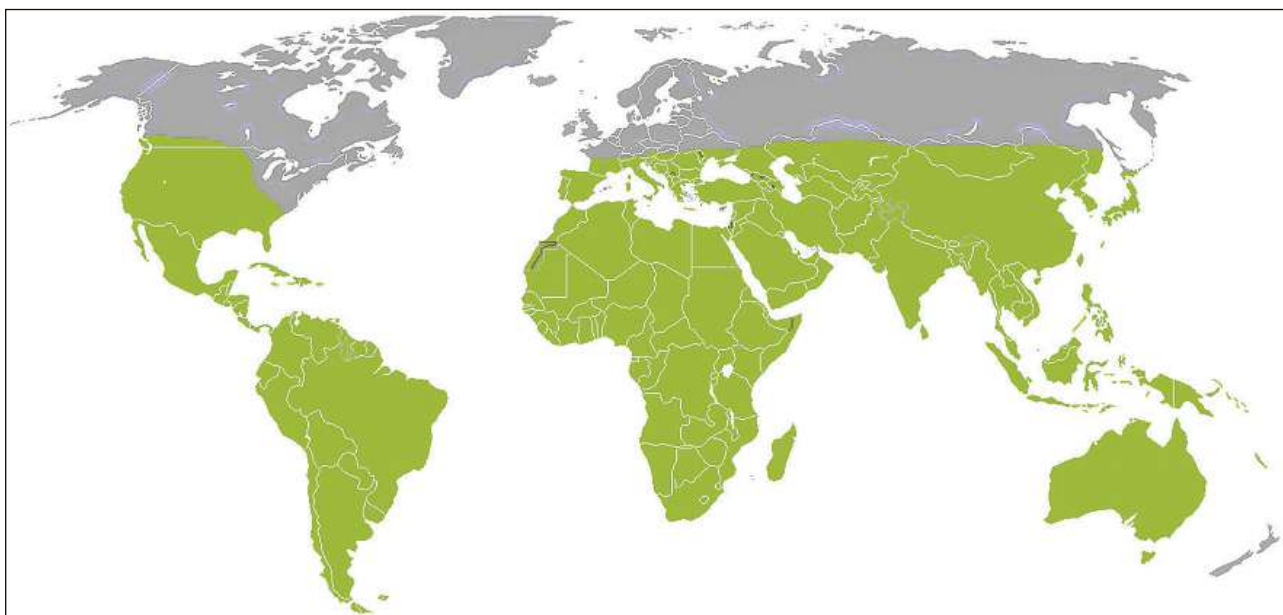
Euscorpium germanum

L'euscorpium germanum è derasà be en l'ost da las Alps. En l'Italia al chatt'ins en l'ost da la regiun Trentino-Tirol dal Sid ed en la regiun Friul-Venezia Giulia; en l'Austria en parts dal Tirol ed a Kärnten ed en la Slovenia en las Alps Giulias. En Svizra è questa spezia da scorpiuns be da chasa en la Val Müstair.

L'euscorpium germanum è da color brin stgira fin naira. Areguard la cumparsa ha el gronda sumeglientscha cun l'euscorpium alpha; areguard la moda da viver sa laschan l'euscorpium germanum e l'euscorpium alpha cumparegljar cun l'euscorpium italicum.

L'euscorpium germanum na viva betg en zonas abitadas, mabain en guauds alpins, prads sitgs e territoris da grava. Sin las spundas dal Piz Terza en la Val Müstair viva l'euscorpium germanum fin a 2250 meters sur mar; quai è il record en l'Europa.

Ensem cun trais ulteriuras spezias vegnan l'euscorpium germanum e l'euscorpium alpha attribuidas a la sutspezia Alpi-scorpium che caracterisescha las popula-zions alpinas dals scorpiuns europeics.

La Svizra sa chatta al confin dal territori da derasaziun dals scorpiuns.

CHARTA: PD

La preschentaziun:
Dossier «Scorpiuns».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3634
www.chatta.ch

Vaider – material da diever ed artisanadi plain raffinezza

Il vaider vegn fatg d'ina maschaida da sablun da quarz, chaltschina e soda che mida, stgaurada a temperaturas da 1400-1600 grads e sfradentada andetgmain, cumpletta main sia natira. En l'industria da vaider fan ins per regla la differenza tranter vaider concav (p.ex. magiels, buttiglias), vaider plat (vaider da fanestras) e l'elavuraziun da vaider spezial (bischens da vaider ed ulteriurs products industrials). Tant la produziun da vaider concav sco da vaider plat è cumprovada gia en l'antica. Per crear vaider concav è stada decisiva l'invenziun da la pipa per suflar vaider. Vaider da fanestras vegniva culà, a partir dal 17avel tschientaner er zullà, en furmas u guadagnà cun schlavazzar la pipa (per crear rudellas da vaider engrossi / butzen).

Il passagi da l'opacità dal sablun a la trasparenza dal vaider, questa naschientscha apparenta d'ina nova materia, aveva en ils eglis dals simpels mortals la parità d'ina transfurmaziun d'alchemist. L'art dal fabricant da vaider era perquai pli ch'in auter plain da receipts confidenzials e proceders secrets d'ina famiglia, d'in atelier, d'ina corporaziun u schizunt d'ina citad che vegnivan protegids bain cunter il spiunadi economic da lez temp.

Las cundiziuns da produziun ch'han sfurzà en tschertas regiuns da l'Europa ils fabricants da vaider da viver amez il guaud, a l'ur da las communitads urbanas, circumdavan lur activitad cun in'aura forestala dal tuttafatg particulara ch'il cineast

tudestg Werner Herzog ha reconstruì a moda mirvegliusa en ses film «Herz aus Glas» che raquinta l'istorgia d'ina comunitad d'artisans en la Boemia a l'entschatta dal 18avel tschientaner.

La produziun da vaider artisanala

Origins
Dapì l'antiquitad han il vaider ed ils artisans gi in credi indiscutabel. Questa produziun ha giudi, anc dapli che la lavur dal vaschler e prest tant sco quella dal fravi, in respect superstizius ch'ins aveva la disa d'accordar fin a la revoluziun industrial als «arts dal feu».

Ils emprims objects da vaider enconuschents als archeologs èn vegnids producs en la Siria enturn il 1700 a.C. Dus tschientaners pli tard arriva questa tecnica – forsa tras fabricants da vaider gidieus – en l'Egipta, nua che la produziun è sa diversifitgada e sa perfecziunada en curt temp grazia al diever d'oxids colorants e da sablun senza fier. Cura che Roma ha conquistà en l'emprim tschientaner a.C. il Proxim Orient, enconuschevan e dumagnavan ils fabricants da vaider da la Siria e da l'Egipta gia la tecnica da suflar, la gravura cun la mola e la scala dals colorants natirals.

Imperi roman

Suenter Damascus ed Alexandria è l'art dal fabricant da vaider era vegni pratigà a l'entschatta da noss'epoca en l'Italia. L'emprim en la regiun da Cumae al nord da Napoli nua che la produziun da flacuns, stozzas e recipients da tut gener ha prosperà spert grazia al sablun extremamain pur dal flum Garigliano.

I sa tractava a l'entschatta d'ina fabricaziun da vaider utilitara e populara; ma cun ils fabricants nomads d'Alexandria, ch'èn sa domiciliads fin al cunfin dal Rain, è l'Imperi roman daventà il center d'in artisanadi raffina. Quel cumpliava vaiders tenschids per il mosaic, dals quals l'imperatur Hadrian (segund tschientaner s.C.) ha fatg in grond diever per decorar sia villa da Tivoli, u vasas irisantas d'Alexandria ch'ins chatta en las fossas chinasas da la dinastia dals Han dal Vest (emprim e segund tschientaner s.C.) u en il tesor dals santuaris giapunais da Nara (9avel tschienta-

Recipients romans, elavuraziun da vaider en il temp medieval, artisans ambulants, produziun industrial.

(FOTOS: PD, GIUDIM A DRETTA: GÜNTHER NIEBER / PIXELIO)

ner s.C.). Sper l'aur, che la Roma d'Augustus ha stgomià a grond displaschiar da Virgil cunter la saida chinaisa, è il vaider l'unic product artisanal dal mund latin ch'ha pudì conquistar il martgà dal Orient Extrem.

Temp medieval

Suenter l'eclipsa da las invasiuns barbaras, durant la quala ina fabricaziun da vaider rudimentara para d'avair survivì be cun grondas bregias en Gallia, en Spagna ed en las regiuns renanas, ha Venezia laschà flurir ina giada dapli la fabricaziun da vaider a partir dal 11avel tschientaner grazia a sias relaziuns cun Bizanz e, malgrà ils scumonds pontificals, cun il mund islamic.

Duatschient onns pli tard èn ils furms dals fabricants da vaider talmain numerus ed il privel d'incendi talmain grond ch'il senat ha decidì il 1291 da concentrar quest'industria gia fitg rentabla sin l'insla da Murano, situada al nordost da Venezia. Ils fabricants da vaider da Murano possedevan lur atgna giurisdicziun, in status civil sumegliant a quel da la noblezza e privilegis ch'èn era sa mantegnids pli tard e che questa corporaziun ha defendì cura ch'ella è sa derasada en il rest da l'Europa.

Pictura sin vaider en l'art sacral

Emprimas picturas sin vaider èn gia cumprovadas dal temp persian. Er ils Romans faschevan diever en lur termas da vaiders e da mosaics per far ellas pli clerhas e per mantegnair chaudas las stanzas. Er en las chasas dals ritgs devi da quel temp gia fanestras da vaider.

La pictura sin vaider è dentant sa sviluppada per gronda part en il sectur sacral. Da la Hagia Sophia èn sa mantegnidas fanestras dal 5avel tschientaner. A partir dal 7avel tschientaner eri usità en tut l'Europa da munir las baselgias cun fanestras da vaider colorà.

La gronda fluriziun ha quest art cuntanschì durant la gotica, en spezial en Frantscha. Numerusas baselgias a Paris (Sainte-Chapelle, Notre-Dame), a Colmar, Amiens, Bourges, Reims, Rouen, Le Mans u Strassburg dattan perditga da quai. Er en auters pajais èn sa mantegnids numerus exempels, en Svizra tranter auter il Münster da Berna, la catedrala da Losanna u la baselgia dals Habsburgais a Königsfelden. La reformaziun ha muntà ina ruptura en l'art

da la pictura sin vaider. Er il baroc catolic ha dumandà suenter fanestras betg coloradas per laschar entrar uschè blera glisch sco pussaivel. Pir il 19avel tschientaner cun sias tendenzas neogoticas ha manà ad ina segunda fluriziun da la pictura sin vaider sacrala. En il 20avel tschientaner è la pictura moderna per part era vegnida applitgada vi da fanestras da baselgia, sco che cumprovavan lavurs da Chagall, Matisse u Mirò.

Fanestras sco element d'autopresentaziun da la burgaisia

La burgaisia s'etablescha

Cuntrarì a lur antecessuras monumentals, las fanestras da baselgia, orneschadas dal temp enturn 1500 fin la fin dal 17avel tschientaner pitschnas picturas sin vaider ils edifizis da stadi e da las corporaziuns e surtut ils «cabinets» da las chasas privatas. Quai è d'engraziar al perfecziunament da la vetrificaziun cun las rudellas da vaider enramadas da plum durant la segunda mesad dal 15avel tschientaner.

Per cumplettar edifizis publics novs, sco baselgias, chasas da cussegl, da corporaziun e da tiradurs, locals da baiver ed ustarias, devan stadis e citads federalas ils daners per crear las fanestras. Sco undrientscha dal destinatur dal regal vegniva er gist furnida la vopna dal donatur sco pictura sin vaider. Quai ch'era a l'entschatta in sustegn util tras las autoritads, è sa sviluppa spert ad in usit.

Fanestras da cabinet

Il pli impurtant element da l'autopresentaziun da la burgaisia era la fanestra da cabinet en differentas colors. L'ornament da fanestra ch'era a l'entschatta puramain eraldic, è s'avert er ad auters temas, mintgatant schizunt ad entirs ciclus da maletgs. El ha chattà bun'accoglientscha tar l'aristocrazia ed il clerus ed er tar ils burgais e finalmain tar ils purs.

L'art da la pictura sin vaider è daventà gist en Svizra in gener artistic naziunal, sco che nagin auter pajais al posseda. Tut las classas eran cumpliadas en ina concurrenza da regalar fanestras da cabinet che laschavan cular la glisch en colors traglischantas en ils locals e che mussavan vopnas che tiravan endament las autoritads, ils partenaris d'allianzas, ils parents ed amis. Ensem cun las paraids tavlegiadas e las mobiglias integradas en ellas resulta

ina cunfinaziun accentuada dal local vers anora. Il resultat è in'ovra d'art cumplexiva profana, sco ch'ella era enconuschenta fin uss be en las baselgias. Las sequenzas da maletgs da las pignas da plattinas e da las lastras ornamentals ed er ils maletgs surcusids agiunschan anc in element narrativ instructiv sin il nivel profan.

Sco ils picturs da pignas e las surcusidas, eran er ils picturs da vaider dependents d'agids cumpositorics. Els han duvrà sco models las medemas funtaunas, las Biblas illustradas ed ovras istoricas illustradas ed oravant tut il «Ständebuch» da Jost Amman cun represchentaziuns dals mastergns sco er ses cudeschs da costumes e sias sequenzas da chatscha.

La moda sa mida

L'elavuraziun formala da las fanestras e lur tecnica èn sa midadas en il decurs dal temp. A l'entschatta dal 16avel tschientaner sa cumponiva la fanestra da cabinet d'in mosaic da vaiders en differentas colors sco tar las fanestras da baselgia medievalas. Cun il temp è resultada ina pictura sin vaider cun in'intensità da colors adina pli reducida.

Il regress da la pictura sin vaider en la segunda mesad dal 17avel tschientaner stat en connex tant cun il giavisch dal baroc d'avair fanestras pli grondas cun vetrificaziun clera sco er cun il gust da l'art sin vaider che sa mida. La lastra mulada senza color ch'era derasada oravant tut tar la populaziun bainstanta champestra da Berna, ha substituì en il 18avel tschientaner la pictura sin vaider.

Il vaider daventa ina part da l'art popular

Dals artisans nomads a las manufacturas stables

Ultra d'ina produziun dal tuttafatg ordinaria senza ambiziuns esteticas resta la fabricaziun da vaiders decorads, emagliads u engravads cun la mola u cun la guglia u elavurads cun la channa u il buglied destinada fin al 17avel tschientaner als aristocrats ed als burgais. Ins sto spetgar il 18avel tschientaner e l'enritgiment da las champagnas per ch'il vaider daventia – plitost tras la decoraziun che tras la furma – ina part da quai che nus numnain «l'art popular».

Quest svilup sa lascha mussar a l'exempel da la Svizra ch'è dentant, tant per la tec-

nica sco per ils motivs, dependenta da ses vischins. A l'entschatta dal 17avel tschientaner èn sa domiciliads fabricants da vaider dal Schwarzwald en l'Entlebuch lucernais; auters, oriunds da las Ardennas, èn sa chasads en il Giura; e puspè auters han premdi en pau pli tard dimora en il Tessin.

Avant l'exploziun da la cotgla a la fin dal 18avel tschientaner consumavan lur furms uschè blera laina ch'els construivan lur ateliers a la funtauna, pia amez ils guauds, per evitar ils custs da transport. Els sa spustavan d'in guaud a l'auter per mancanza da plantas da pinar en vischinanza dals furms u perquai ch'els han chattà utro in meglio sablun u pervi dals avantatgs che las autoritads communalas als concedivan.

En l'Entlebuch eran quels privilegis considerabels: entant ch'ils artisans da Murano èn vegnids mess a pèr cun la noblezza, èn ils fabricants da vaider d'Im Kragen (Lucerna) vegnids dispensads da las taglias e dal servetsch militar; els han era survegni il dretg d'incassar ina taxa sin il Pass dal Sattel.

Insicura han quests artisans nomads gi avunda d'esser adina en viadi; els han empris tut quai ch'ins pudeva emprendre e l'ambient champester era oramai s'enritgì avunda per pudair garantir ina dumonda stabla e regulara. Uschia èn els sa chasads a lur quint en ils gronds centers, en vischinanza da las fieras e dals lieus da vendita. Els enconuschevan lur mastern sco il babnoss ed avessan gist uschè bain pudì lavurar per l'uvestg u per il truaider, ma els sa cuntentavan d'ina produziun pli populara e pli conforma a questa nova clientella, gia bainstanta ma main pretensiusa ch'ils citadins che nutrivan lur predecessurs.

La «Glasi Hergiswil» sco exempel

Da questa produziun «per il pievel» derivan crias cun viertgel, flacuns, buttiglias da vin che remplazzan il crap da sablun, lambichs d'apotechers, pitschnas picturas da vaider decoradas cun figuras e scenas istoricas u chaschas da vaider alv per las fanestras u las pignas.

La produziun vegniva decorada en l'atelier sez, a partir dal 17avel tschientaner è ella dentant savens vegnida embellida d'uschenumnads picturs da chasa che disponivan d'in pitschen furn da luentar e che picturavan sin giavisch, cun u senza brischar, vaschella u vaider nunelavurà. Davent da quel mument pon ins tschantchar d'in art popular.

L'istorgia dals trais frars Siegwart, ch'èn vegnids il 1723 da la Suevia per prender dimora a Lucerna nua che las autoritads als han retschavi cun bratscha averta, illustrascha a moda exemplarica quest passagi dal vaider luxurius ad ina produziun pli utilitara, ma tgirada e caracterisada d'ina decoraziun picturada u engravada d'ina naivada rinfrestganta.

A l'entschatta dal 19avel tschientaner èn ils Siegwarts sa chasads a Hergiswil (Sutsilvania) ed han mess uschia il crap da fundament da la «Glasi Hergiswil» ch'exista anc oz. Il material dad arder vegniva transportà cun ina bartga da vitgira dals guauds da la Sylvania. Ils megliers meds da transport e l'appariziun dals furms da cotgla han la finala era incità auters fabricants da vaider da sortir dals guauds e d'installar ad Olten, Küssnacht u a St-Prex manufacturas da caracter preindustrial. E malgrà l'industrialisaziun successiva da la construcziun da vaider, han las qualitads artisanalas en quest «art dal feu» mantegnì fin oz lur impurtanza e fascinaziun.

La presentaziun:
Dossier «L'elavuraziun da vaider».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3632
www.chatta.ch

Pitgas carmalantas

Infurmar e sensibilisar per l'agricultura entamez la cuntrada

■ **Ellas glischan alv en la cuntrada, han in' autezza da dus meters ed èn per ordinari situadas sper vias da spassegiar – a l'ur da prads, ers, guauds, saivs vivas u bains purils. Sin mintga pitga carmala in chavazzin che po esser sorprendent ed irritant: «siemi d'uffant», «aur verd» u «il gnif».** Cun s'avischnar a las pitgas pon ils viandants e passants legger ils texts explicativs che schlian il lign. Els survegnan invista en la moda da viver d'animals e plantas, en la produziun da mangiativas, en las prestaziuns ecologicas ed en autras tematicas che concernan ils bains purils svizzers. Las pitgas carmalantas èn vegnidas iniziadas il 2003 dal Servetsch d'infurmaziuns agricolas (SIA) e fan part da la champagna «Bun ch'i dat ils purs svizzers» da l'Uniun purila svizra. Pitgas carmalantas datti en il fratemp tar bundant 30 tematicas purilas (dapli infurmaziuns: www.lockpfosten.ch). I suonda ina schelta dals texts che stattan a disposiziun en rumantsch. Las pitgas correspundentas sa laschan attribuir a las suandantas tematicas generalas: cuntrada – cultivaziun da plantas – allevament d'animals.

Cuntrada 1

Natira cultivada: Cuntrada natirala: Las muntognas sa sfaudan, ils glatschers molan, lieuan, laschan enavos morenas. L'aua rui, porta davent, depositescha. Plantas pruin, creschan, sa derasan e prendan suramaun. Cuntrada cultivada: Ussa vegn l'uman, el runca, semna e racolta.

Pleds-perditga: Ils toponims dattan perditga da la colliaziun tranter terra, cuntrada ed agricultura: Mur-

tera d'las Vachas, Murtera dals Bouvs, Foura da Bocs, Gonda Grossa, Iert Vegl, Er Grond, Alp Quader, Runcas da Ravas, Cauma Sut... Ulteriurs toponims chattais Vus sin la charta da topograf.

Maletg reflectà: La cuntrada davant egl: Els champs raquintan da la lavur dals purs. Las differentas culturas mussan la forza dal terren. Las colurs reflecteschan las stagiuns. E las chasas, las vias, las pitgas d'aua tensiun? Quellas reveleschan il sentir, il patratgar e l'agir da nus tuts.

Cuntrada 2

Differents tips: I dat trais tips da cuntrada: La cuntrada selvadia – ina cuntrada nunabitada. La cuntrada da citad – ina cuntrada fitg populada e sigillada. La cuntrada cultivada – ina cuntrada utilisada che sa mida trasora. Tgi dovra quant da tge tip da cuntrada? Cura? E per tge?

Spazi liber: Il terren che vegn cultivà da purs è per nus ina funtauna da nutriment vischina. Il terren regulescha la bilantscha d'aua, delectescha ils egl ed il cor. La cuntrada cultivada lascha spazi per fladar e per sa recrear. Plain diligenza surbajegiain nus quest spazi liber.

Tegnida da vatgas-mamma – ina da las numerusas tematicas che vegnan tractadas sin las pitgas.

FOTO: LILLY DIPPOLD / PIXELIO

Pitgas carmalantas furman in med simpatic per far la punt tranter ils passants e l'agricultura.

FOTO: SIA

Siemi d'uffant: Quai che fa bain: la champagna verda, il ravun mellen, l'erva da pali cotschna, ils prads en flur, las vignas vastas, las saivs vivas plain diversidad, ils pumers che portan fritg, il giraun cun flurs. Tut quai delectescha noss egl, conforta nossa olma, è in siemi d'uffant.

Ovra spessa: Saivs vivas vegnan tagliadas raziunalmain cun il segader a flagels. Suenten vesan ellas ora trid ed èn tut sfranzladas. La primavaira pruin però plirs novs romins sut ils tagls. Perquai vegnan las saivs vivas cultivadas adina pli spessas.

Prads e pastgiras

Aur verd: Noss pajais sa cumpona per in terz da prads e pastgiras sempverdas. En las Prealps, las Alps ed en il Giura crescha en blers lieus sulettamain pastg. La biestga transfurma pastg en latg e charn. En l'entira Svizra vala: il pastg verd sa mida en aur.

Nus manain in bain puril sin differentas autezzas e segain prads situads sin 1000 fin 2100 m s.m. Dapi il 1995 lavurain nus tenor las directivas da la cultivaziun biologica.

Noss latg vegn elavurà en la chascharia dal vitg dad Andeer a specialitads savurusas. Giudai noss products e scuvri cun nus d'enviern la cuntrada muntagnarda – sin skis u cun gianellas.

Rico e Ricarda Michael-Bass
www.andeererlebnis.ch

BUN CH'I DAT ILS PURS SVIZZERS.

www.landwirtschaft.ch

Las pitgas infurmeschan er davart las singulas purschidas dal bain puril.

FOTO: SIA

Plaschair dal pur: Ils prads cun numerusas flurs da tuttas colurs legran il cor dals viandants. Els dattan però mo pavel magher. Il pur sa legra perquai era d'ina prada fritgaivla cun ervas savurusas e traiegl. Ils animals dovran in bun pavel.

Artisanadi: Igl è in art da tgirar bain ils prads e las pastgiras. Ils purs segan e laschan pascular lur muvel, engraschan e semnan, erptgan, piglian mieurs e zerclan per pudair cultivar la vegetaziun giavischada. L'art pretenda savida.

Prads extensiv

Flurizium: Qua crescha in prà natiral. Hajas pazienza, sche Vus na vesais anc naginas flurs che flureschan e nagins splers che sgulatschan. I dura blers onns fin ch'in prà è plain flurs da tuttas colurs. Natira na pon ins betg producir.

Paja ecologica: Fin oz segavan ils purs lur prads trais fin tschintg giadas per stad. In prà da flurs n'engraschan els betg pli ed al segan anc ina fin trais giadas. Quai è bun per la natira e per nus tuts, e perquai remunerescha la Confederaziun ils purs persuentar.

In auter pensar: Las famiglias da purs vulan producir vivondas. L'ultim temp s'obligeschan però adina dapli purs da reducir voluntarmain la produziun sin singuls prads e da dar ina schanza a las flurs da prà.

Prads artificials

Tagls da latg: Suenten la racolta da fritgs d'er sco graun, tirc e ravun vegn semna en il medem lieu in prà. Quest uschenumnà prà artificzial, che vegn segà quatter fin sis giadas l'onn, vegn cultivà fin quatter onns. Mintga tagl furnescha pavel d'aua valor nutritiva – e bler latg.

Recreaziun: Sut la cuverta dal prà artificzial sa recreeschan ils ers: zerclims e bacils sa reduceschan. Verms, chariels e bacterias sa multiplitgeschan e dattan aria a la terra. Il traiegl accumullescha il nitrogen. Quai ha in effect positiv e visibel.

Flur-chadaina: L'emprim furnescha il prà artificzial il meglier pavel per il muvel. A partir dal segund onn prui erva raffadra sco la flur-chadaina. Ella sa multiplitgescha spert e colurescha il prà pli e pli mellen. Cura ch'el è tut mellen, è l'erva veglia ed il prà vegn arà.

Seghel muntagnard

Act equilibristic: Veglias sorts da seghel muntagnard han gudent dirsvierns e terren magher. Antruras eran maghers ils terrens e perquai adattads per vegnir cultivads sco ers. Oz cuntegna il terren bleras substanzas nutritivas pervi da l'agricultura intensiva. Las novas sorts da seghel n'èn betg avunda resistentas al fraid. La cultivaziun da seghel è in act equilibristic.

Sem resistent: Tenor ina regla da purs manglass il seghel vegnir semna il settember avant la Rogaziun federala. Uschia pon las plantinas far blers chatschs avant che cumenza l'enviern. Era sch'il bulieu da miffa nival las attatga u la selvaschina las maglia – la primavaira chatschan las veglias sorts da seghel puspè. Diraglia! Racolta vegni a partir da l'avust.

Graun da sulegl: Antruras cultivavan las famiglias da purs grischunas sezzas lur paun. Mintga vitg aveva sias sorts da graun. Oz è il graun muntagnard ina rarità custaviva: il graun cuntegna il sulegl da muntogna. Il strom concluda ciclus natirals sin il bain. La varietad da las spizas crescha. La cuntrada profitescha.

Ierdi per far biera

GranAlpin: En il territori da muntogna grischun crescha graun biologig per far paun e biera: furment, ierdi, seghel, avaina, spelta – semna e racolta da 70 famiglias da purs e promovì da la societad GranAlpin. Quella procura per buna semenza, lascha elavurar la racolta e commercialisescha ils products. www.granalpin.ch.

Biocultivaziun: La cultivaziun biologica d'ierdi grischun: arar l'atun, preparar las eras la primavaira, semnar, applanir l'er, erptgar l'er pliras giadas per allontanar zerclims. Ussa crescha il fritg trais mais. Alura vegn el racolta. – Animals selvadis ed ervas chattan en l'er in spazi da viver intact. **Biera grischuna:** Ierdi per far biera cuntegna pli paucs proteins che ierdi da mangiar u da pavlar. L'ierdi per far biera grischuna vegn transportà a Memmingen (D) per al maltar. Maltar signifitga laschar schermigliar ils graunins ed als laschar pruir in'emna. Suenten vegn il malt verd setgentà e furni als bierers a Tschlin, Monstein ed Appenzell.

Vatgas da latg

Test da savur: In pur senta immediat, sch'i va bain cun sias vatgas. Decisiv è co ch'ellas giaschan, maglian e remaglian, sch'il pail traglischa e sch'igl è ruassaivel en stalla... In indizi è era l'aria. I vala la regla: suenter che ti es stà en stalla na duais ti betg savurar lasuenter.

Il latg mellen: Senza vadè na datti nagin latg – e senza latg nagin vadè. Il latg suenter la naschientscha, il cul mellen, cuntegna bleras substanzas nutritivas ed anticorpuls. Quest latg baiva il vadè. Il latg alv che la vatga dat pli tard vegn mulschì per l'uman.

Kilos e kilos: 140 000 kilos latg l'onn vanda in pur da latg svizzer en media. Ins di che mo quels manaschis purils che produceschan annualmain almain 400 000 kilos hajan in avegnir. En ils pajais da l'UE discurre ins da 1 000 000 kilos. Quanta raziunalisaziun supporta il pajais?

Economia alpestra

Ierta culturala: Mintga chaschiel d'alp gusta in pau auter. Las culturas da bacterias, las temperaturas en la chaldera, il tractament en il tschaler da chaschiel, la madiraziun ed anc blers auters facturs èn decisiv per il gust dal chaschiel. Cumprai perquai chaschiel d'alp e dai vinavert l'ierta!

In saun clima: La vita d'alp è sanadaivla. La biestga ch'è stada ad alp è pli robusta, dat dapli latg en l'emprim onn ch'ella vegn mulschida e viva pli ditg. Era ils viandants e ciclists pon profiter da las alps pasculadas: las vias e sendas restan avertas ed accessiblas.

Buna planisaziun: La pastiglia sto restar flexibla era en situaziuns da stress. Perquai ch'i va ozendi pli spert da mulscher e da chaschar grazia a l'infrastructura moderna, han las alps damain persunal che pli baud. Quai chaschuna stress, p.ex. da mundar pastgiras, far saivs e chatschar ils animals.

Natura Beef

Bella uffanza: La vatga-mamma litga cun grond quità ses vadè novnaschi ed al stumpla vi tar ses tettel. Il vadè po tetter uschè bler latg sco quai ch'el vul. Ed el po siglir enturn. La vatga cloma e protegia el. Il vadè suonda ses exempel. Natura Beefs han in'uffanza ventiraivla.

Chausa delicata: Intgins umans mangian da princip mo charn d'animals ventiraivels. Auters giavischan charn delicata che lieua bunamain sin la lieunga. Natura Beefs satisfan ad omaduas pretensiuns – ils vadels èn mintga di en il liber e baivan latg-mamma.

Il gnif: Ils arments chatschan lur nas – il gnif – en il pastg, tschiffan in puschel cun la lieunga, al tiran sin ils dents giz da la massella sut, dattan ina curta stgarpada e traguttan il pastg senza mastegiar. Ils arments pon digerir cellulosa, nus betg.

La presentaziun:
Dossier «Pitgas carmalantas».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1030
www.chatta.ch

Las regiuns dal Grischun

In viadi tras il chantun da las 150 valladas

■ I dat differentas pussaivladads da sutdivider il territori dal Grischun en regiuns: la topografia, l'intschess idrografic, il svilup istoric, las structur territorialas e politicas. Independetmain da la varianta ch'ins tscherna, sa preschenta il Chantun en ina varietad sorprendenta. Quella cumpiglia ina vasta paletta natirala che s'extenda da las vignas en il Signuradi sur ils glatschers e pizs da l'auta muntogna fin als chastagners en las valladas dal sid; ed ina multifariadad culturala che tanscha dal chastè da Tarasp en l'ost dal Chantun fin a la claustra da Mustér en il vest da quel.

Grischun dal Nord

Cun Arosa e cun Lai posseda il Grischun dal Nord dus enconuschents lieus turistic, ma el vegn caracterisà cunzunt da la Val dal Rain Grischuna e da sias particularitads istoricas.

La chapitala grischuna Cuir per exempel è daventada reformada l'onn 1525. Sur sias chasas burgaisas da la gotica tardiva varga dentant tuttina or la sedia episcopala cun la catedrala ch'è circa 900 onns veglia. Da qua davent s'extendeva ina giada la pussanza da l'investg dal Lai da Constanza fin al Vnuost.

Al vest da Cuir possedeve dentant er l'Austria dals Habsburgais anc in pitschen bain signuril fin l'onn 1819: la fin dal 15avel tschientaner era Razén arrivà sut l'influenza da l'evla imperiala; questa evla da dus chaus sa preschenta anc oz sur l'altar da la baselgia barocca da S. Maria. Sper il chastè da Razén sa chatta la baselgia S. Gieri; ella posseda la nav da baselgia medievals la pli ritgmain picturada da la Svizra.

Al nord da Cuir è percenter naschi in vitg – per il Grischun in fatg dal tuttafatg atipic – pir il 19avel tschientaner: Landquart è sa sviluppà d'ina staziun da duana e d'ina staziun da viafier (a partir da l'onn 1858) rasantamain ad in lieu d'industria, oz creschi ensemen cun Igis e cun Zizers.

Ils vitgs da Malans, da Jenins, da Maiavilla e da Fläsch èn dentant anc oz independents; la viticultura ha limità qua mintgamai la destructureziun da la cuntrada. Ina particularitad da quest uschenumnà Signuradi: en la veglia Republica da las Trais Lias era il Signuradi vairamain ina regiun subdita che sa guvernava però pervia da sia commembranza ad ina da las Trais Lias gist er sezza.

Partenz, Tavau

«Ina muntada stippa e taissa che na para betg da vulair terminar»: uschia vegn descrit il viadi cun il tren da Landquart tras il Partenz a Tavau en l'enconuschent roman «Der Zauberberg» da Thomas Mann (1924). Il traject da viafier a Claustra (1889) e vinavant a Tavau (1890) è il traject da viafier il pli vegl dal Grischun. El è vegnì costrui sin l'iniziativa privata dal

Cuir, la chapitala dal Grischun.

FOTO: JOUJOU/PIXELIO

commerziant dals Pajais Bass Willem Jan Holsboer.

Fin l'onn 1950 vegniva dentant fatg il viadi cun il tren main per motivs d'in viadi romantic che per motivs medicinals: l'aria da muntogna da Tavau dueva gidar cunter la tuberculosa. Perquai n'han ins betg costrui a Tavau – cuntrari a San Murezzan – l'emprim hotels gronds, mabain sanatoris.

L'anteriu vitg puril ha survegnì in caracter da citad tras l'uschenumnà «Neues Bauen»: ils tergs plats che vegnivan propagads da questa scola d'architectura fan dapi l'onn 1961 part da las prescripziuns da construcziun per il center da Tavau.

A la cuntrada alpina è sa deditgà l'artist Ernst Ludwig Kirchner; ma las muntognas èn vegnidas rendidas accessiblas al turissem gia avant sia mort, l'onn 1938. La funiculara Tavau-Parsenn è vegnida messa en funcziun l'onn 1930, a partir da l'onn 1934 tirava il runal al Bolgen sco premiera mundiala ils skiunzs si per la muntogna.

En il Partenz, che posseda cun la punt dal Salginatobel (1930) da Robert Mailart e cun la punt Sunniberg (1999) da Christian Menn duas ovras d'art d'inschigneria ch'èn enconuschentas sin plaun internaziunal, n'è la Viafier retica betg mo vegnida iniziada, mabain ella ha er già l'ultima estensiun: davent da Claustra maina dapi l'onn 1999 il tunnel dal Veraina – cun 19 kilometers il tunnel da viafier a binaris stretgs il pli lung dal mund – en l'Engiadina Bassa.

Engiadina Bassa, Val Müstair, Samignun

In reservat per la natira, in patrimoni mundial per l'umanità – il Parc naziun

al svizzer e la Claustra da Müstair èn simbols da l'armonia tranter la natira e la cultura en la Val Müstair ed en l'Engiadina Bassa.

Quest'armonia vegn cumplettada geograficamain ed istoricamain tras il Parc naziun dal Stelvio che cunfinescha cun la Val Müstair sco er tras las influenzas culturalas da l'Austria sin l'Engiadina Bassa. Uschia daventa il Pass dal Fuorn sco colliaziun tranter Zernez e Santa Maria il center da la regiun da cunfin. Tuttina èn ils gauds vegnids runcads qua anc durant tschientaners; quai per exportar laina e per elavurar metal. Pir l'avertura dal Parc naziun l'onn 1914 ha protegi la natira muntagnarda cunter ulteriuras intervenziuns.

In origin natiral ha tenor la legenda er il segund simbol. L'onn 774 duai il retg dals Francs Carl il Grond avair fundà la Claustra da Müstair (oz Patrimoni mundial da l'Unesco) sco engraziament ch'el è vegnì salvà da la providentscha divina or d'ina burasca da naiv. Ma il 16avel tschientaner è la reformaziun vegnida introducida en l'entira regiun, dentant cun excepziun dal vitg da Müstair e da la vischnanca da Tarasp sper Scuol, il center da l'Engiadina Bassa. Il Chastè da Tarasp è restà fin l'onn 1803 in contadi austriac e pia catolic.

In cas spezial è Samignun. Il vitg situà al chantun il pli al nordost dal Grischun è liber da dazi. L'anteriu territori d'alps da l'Engiadina Bassa è vegnì recatolisà durant il 18avel tschientaner nà dal Tirolo ed ha survegnì ina colliaziun da traffic cun il Grischun pir l'onn 1912.

Engiadina'Ota, Bregaglia, Puschlav

Al nord il «playground» da l'Engiadina'Ota, al sid il Puschlav mediterran ed al vest la Bregaglia celestia: il massiv dal Piz Bernina, cun 4049 meters la muntogna la pli auta da las Alps Orientalas, cunfinescha gist cun trais valladas a trais differentas culturas.

En l'Engiadina'Ota è sa sviluppà il 19avel tschientaner in «playground» turistic che permetta da pratitgar per l'emprima giada en Svizra disciplinas da sport sco curling, skeleton u bob. Ina consequenza da questa cumbinaziun dal spiert da sport englais e dal spiert da pionier local èn stads ils gieus olimpics da 1928 e da 1948 a San Murezzan.

En il Puschlav, pli al sid e da lingua taliana, – dapi l'onn 1910 collià cun l'Engiadina tras la viafier dal Bernina (oz Patrimoni mundial da l'Unesco) – vegnì dentant vivi cun «calma e reserva», sco ch'il scriptur Wolfgang Hildesheimer ha formulà. En il lieu principal Poschiavo na

vegn la cultura architettonica istorica betg cumplettada, a partir da l'onn 1850, cun hotels gronds, mabain cun villas neoclassicisticas, construidas da pastiziers e da cafetiers indigens ch'han fatg fortuna a l'exterior.

E la Bregaglia al vest dal Pass dal Malögia? Tranter la pizza aspra da la gruppa dal Sciora ed in dals gauds da chastagners ils pli gronds da l'Europa na sa chatta betg mo vitgs pittorescs sco Stampa u Bondo, qua è er la sava vers il tschiel. Uschia ha almain vis il pictur Giovanni Segantini il vitg sulegli da Soglio che penda sur la vallada che furma la patria da l'enconuschenta famiglia d'artisti Giacometti.

Grischun Central

Ils pass dal Güglia e da l'Alvra mainan bain tuts dus da Casti en l'Engiadina, las valladas avant ils pass sa preschentan però dal tuttafatg differentas: en la Val d'Alvra pon ins viver la romantica da la viafier, il Surses percenter vegn caracterisà tras baselgias baroccas dal temp da la cuntrarreformaziun, tras lieus turistic sco Savognin, da l'imposant chastè da Riom che deriva d'ina curt roiala sco er dal Lai da Murarera (1954, l'emprim lai da fermada en l'Europa cun in rempar da terra).

Colliadas vegnan las dus valladas però tras il parc da la natira Ela ch'è cun passa 500 kilometers quadrat il pli grond da quel gener en Svizra e ch'enserra cun il Piz Ela (3338 m) ed il Piz Kesch (3418 m) duas muntognas marcantas.

L'istorgia culturala sa cumprima en il Grischun Central però gia al nord da Casti en furma d'in ensemble d'istorgia culturala singular amez la natira: la baselgia cun trais apsidas Son Peder a Mistail dal 9avel tschientaner tempriv passan ins gia dapi il 1903 cun la viafier da l'Alvra. Gist giusut sa chatta il mir da fermada en artg dal Lai da Solas ch'è 61 meters aut e 3 km lung ed è vegnì erigi l'onn 1986.

La viafier da l'Alvra represchenta quell'armonia da cultura e natira sco part da l'ierta culturala mundiala da l'Unesco «Viafier Retica Alvra/Bernina»: uschia s'integreschan il renumà viaduct da la Landwasser avant Filisur ed ils tunnels a spirala tranter Bravuogn e Preda, malgrà lur caracter da tecnica d'inschignier, en moda ordvart estetica en la cuntrada culturala.

Regiun Viamala, Val Mesauca, Calanca

«Nus construim ina gronda via militar; ella duai daventar ina da las vias las pli curtas e las pli bellas tranter la Germania

e l'Italia»: l'onn 1818 è la Regenza grischuna sa mussada magari persuadida davart la colliaziun da Cuir cun Bellinzona sur il Pass dal San Bernardin. Tschintg onns pli tard era la via terminada, ils 120 kilometers pudevan vegnir traversads ussa en in viadi da 28 uras.

Il Grischun possedeve pia si'emprima transversala da las Alps: per lung dal Rain Posteriur manava la via sper ils chastels da la Tumleastga, tras la chavorgia da la Viamala, tras la Val Schons da lingua rumantscha e tras il Valragn cun ina populaziun gualsra, alura vinavant sur il Pass dal San Bernardin en la Val Mesauca da lingua taliana.

A medem temp è er vegnida construida la via sur il Pass dal Spleia. Ella è vegnida finanziada dal reginam lumbard-venezian che na vuleva betg laschar sa stuschar da la vart dals vischins Tessin e Piemunt.

Ils vegls vitgs da sauma Tusaun e Spleia han gi in grond success. Ma l'onn 1882 ha l'avertura da la viafier dal Gottard fatg ina fin andetga cun il traffic sur ils pass. L'onn 1967 è l'istorgia dal traffic da transit vegnida cumplettada cun l'avertura da la via directa tras il tunnel dal San Bernardin.

Vias romanas, chastels, punts che datschan dal temp modern tempriv, mletgs istorics da vitgs e construcziuns d'inschigneria modernas (punts da Christian Menn e da Jürg Conzett) illustreschan oz la cuntinuitad da l'istorgia culturala da la regiun.

Mintgatant maina dentant ina punt u ina via er en quietas vals da muntogna sco Avras (val laterala dal Schons) ubain Calanca (val parallela al Mesauca).

Surselva

Da las funtaunas dal Rain Anteriu al Pass da l'Alpsu fin a la Ruinaulta sut Flem: l'element caracteristic da la Surselva è il Rain Anteriu. Quest flum vegn alimentà dals affluents da las vals lateralas meridiunalas sco la Lumnezia, la Val S. Pieder, la Val Stussavgia e la Val Medel – sche las auas na vegnan betg gist reteniadas d'in dals indesch gronds mirs da serra.

Flem, Glion e Mustér èn ils lieus ils pli gronds da la Surselva – ed a medem temp er ils lieus d'origin dal turissem, da la democrazia tempriva e da la cardientscha.

A Flem han ins pudì pendular a partir da l'onn 1945 cun l'emprima sutgera accuplabla dal mund sin l'Alp Foppa; oz furman las 28 telefericas da Flem, Laax e Falera in dals territoris per il sport d'environ colliaids ils pli gronds dal Grischun. Il superlativ per propi ha dentant tut auras dimensiuns: la bova da Flem, la bova alpina la pli gronda insumma, ha manà avant 10 000 onns bunamain 12 kilometers cubic crappa en la val, il Rain è s'accumulà per kilometers ed ha la finala furmà la Ruinaulta.

Glion è daventà gia baud in center politic: l'onn 1524 èn ils Grischuns sa dads l'emprima constituziun a Glion. Il stadi antecessur dal Grischun cun sia structura communal, la Republica da las Trais Lias, ha existì fin l'onn 1798.

La claustra da Mustér ha inizià – a partir da l'onn 750 – l'urbanisaziun da l'uschenumnada Desertina (cuntrada selvadia) e la derasaziun da la cardientscha cristiana er en la part superiura da la vallada. Tuttina è sa mantegnida en Surselva – cun il lieu da cult precristian da Falera – l'installaziun da megalits la pli gronda da la Svizra.

La preschentaaziun:

Dossier «Las regiuns dal chantun Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3388
www.chatta.ch

Il Piz Bernina (a dretga) furma la muntogna la pli auta dal Chantun.

FOTO: JOUJOU/PIXELIO

«Galaxita, la guardastailas»

Ils texts victurs da la concurrenza da scriver galactica da l'Ovra svizra da lectura per la giuventetgna

■ L'onn 2007 è cumpari en la retscha «Litteratura» da l'Ovra svizra da lectura per la giuventetgna (OSL) il carnet triling «Galaxita, die Sternguckerin – Galaxita, la scrutatrice delle stelle – Galaxita, la guardastailas». Ch'i dat dubels è enconuschent. Ma has ti gia udi ch'i dat dubels che vivan sin in auter planet? Era la chantadura Shakira è enconuschenta. Ma has ti savì ch'ella è andetgmain sa transfurmada? Alura lain cumenzar immediat cun la lectura! Galaxita la guardastailas mussa a tai sias stailas preferidas.

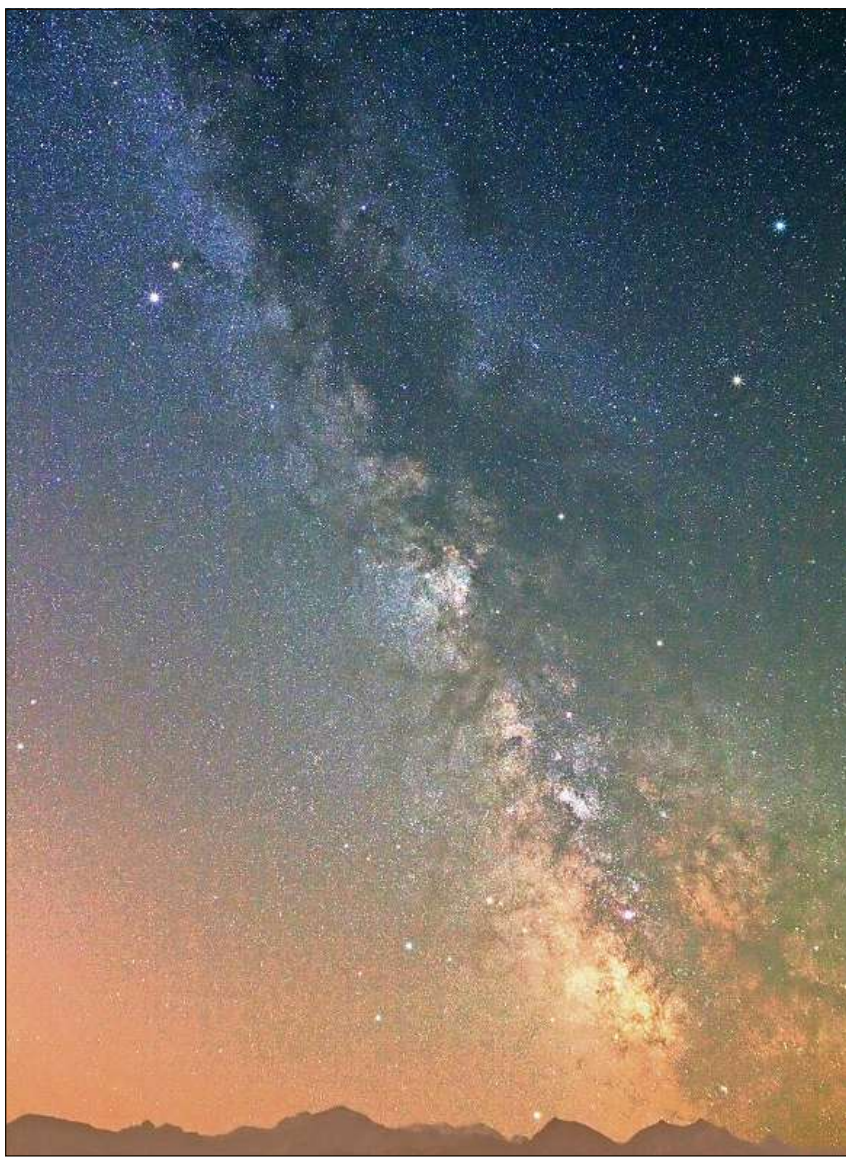
Il punct da partenza per «Galaxita, la guardastailas» ha furmà ina concurrenza da scriver a chaschun da l'anniversari da 75 onns Ovra svizra da lectura per la giuventetgna OSL, en collavuraziun cun il Museum svizzer da transports e communicaziun. Classas da scola da differentas regiuns linguisticas da la Svizra èn vegnidas envidadas da s'imaginar co ch'i pudes guardar ora sin in planet fictiv che Galaxita scuvra guardond tras il telescop,

ubain da descriver in sgol cun racheta plain fantasia, la visita d'extraterresters sin terra u da s'imaginar in'otra istorgia che stat en connex cun il mund fascinant dals planet e da las stailas. Damai che l'univers è anc pauc perscrutà e zuppa anc blers misteris, furma el la perfetta surfatscha da projecziun per da tuttas sorts ideas, giavischs, temas, speranzas e narradads che nus umans, ed en spezial ils uffants, essan buns d'ans imaginar.

Da la giuria da questa concurrenza han fatg part Kathrin Altwegg, perscrutadora da l'univers, da planets e comets, Bruno Stanek, expert d'astronautica, Paul Wild, tranter auter scuvrider dal comet Wild 2, ed Emil Zopfi, autur. Las illustraziuns tar las istorgias ha fatg Anna Luchs che viva e lavura sco illustratura a Turitg.

En il carnet «Galaxita, la guardastailas» èn vegnids publicgads ils trais texts victurs da las trais regiuns linguisticas resguardadas. Igl èn quai: «Nicolas und sein Doppelgänger» da Nicolas Tim Fuhrmann, 4. classa da la scola primara

La Via da latg, fotografada sur las Alps.

S. LEDWIG / PIXELIO

Gäbelbach a Berna, «Pulviscolo, l'esplosione breve non ha effetti a lungo termine», 5avla classa da la scola primara a Tenero, ed «Igl planet 99» da Patric Gadiant e Silvan Sonder, 2. e 3. classa da la scola primara a Stierva.

I suondan l'introducziun e la finiziun dal carnet – las parts en las qualas Galaxita ha il pled – sco er ina resumaziun da las trais istorgias.

Introducziun

Mes num è Galaxita. Jau abit sin ina da las traitschient milliardas stailas en la

Via da latg. Galaxita è in curius num, jau sai. Jau hai schizunt stuì consultar dicziunaris grecs per chattar or sia muntada. Mo ussa sai jau! «Galaxias» è il num vegl grec da la Via da latg e deriva dal pled «gala». Quai è medemamain grec e munta latg. Pertge che la Via da latg ha num Via da latg e betg via dad aua u via da sirup, quai na saveva jau dentant anc adina betg. Perquai hai jau dumandà la glina.

«Quai è uschè cler sco quest tschiel da notg senza nivels», ha ella manegià. «Observa ina giada la Via da latg!»

Vairamain, la Via da latg vesa ora, sco sch'insatgi avess derschì ora latg en l'univers. Che jau n'hai betg realisà mezza quai avant.

Dal reminent mia professiun è guardastailas – ma natiralmain betg ina simpla guardastailas. Igl ha schizunt dà in temp nua che jau na vuleva insumma betg pli esser ina. Lezza giada chattava jau fitg lungurus dad observar mintga saira las stailas. Ina notg hai jau puspè ina giada dumandà la glina per cussegl.

«Sche ti es un'fisa da guardar las stailas, alura contempla mai. Jau ves ora la notg sco ina magnucca illuminada.»

«Quai na va bain betg. Jau na sun ni ina guarda-glina ni ina guarda-magnucca.»

«Mmh, sche ti guardas pli gugent sin las stailas che sin mai, alura guarda sin ils umans dal planet terra.»

«Ils umans? Tutgan ils umans era tar las stailas?»

«Gea sa chapescha, dentant betg tuts.»

«E co chat jau ora tge umans ch'èn stailas?»

«Quels chattas ti bain. Els han ina irradiaziun speziala ed els han insatge che ti n'has betg.»

«Stos ti adina discurren en misteris?»

«Questas stailas portan in grond stgazi en els. Perquai traglischan e splenduran ellas uschia.»

«Ti manegias ch'ellas sajan plain diamants, perlas ed aur?»

«Galaxita, ti n'has puspè ina giada chapì nagut. Ti na vegns probablamain betg a chattar aur u argient tar quests umans, dentant in'entira massa ideas, blera fantasia ed oravant tut istorgias.»

«Jau na chapesch vairamain betg tge che ti manegias, ma jau vegn a chattar ora quai!»

Dapi lura n'èsi mai pli stà lungurus a mai la notg. Jau hai per tut pretsch vuli chattar ora il misteri da la glina e sun anc la medema notg ida a la tschertga da quests spezials umans-staila particulars. E patratga, curt avant Nadal sun jau fruntada sin blers da quels. Tuttenina m'èsi stà cler tge che la glina aveva manegià lezza notg. Avant mes telescop cumparevan blers uffants cun bellezza istorgias da planets, astronauts, navs spazialas ed extraterresters. In'istorgia tudestga, ina taliana ed ina rumantscha m'han plaschì il meglier. La tudestga è vaira lunga, la taliana in zic pli curta, dentant betg uschè curta sco la rumantscha.

«Betg la lunghezza dad in'istorgia è impurtanta. Pli impurtant è tge che vegn raquintà», ha la glina ditg.

E tge has ti ditg? Ti na chapeschas ni tudestg – ni talian. Quai na fa nagut! A la fin da mintga istorgia chattas ti ina pitschna translaziun.

Dal reminent na saja quai betg simplamain rumantsch. «Quai è surmiran, in dals tsching idioms rumantschs», ha la glina anc ditg. Ella saveva puspè ina giada tut meglier. Saja sco ch'i veglia. Jau hai prendì las trais istorgias sut la marelà – jau manegel natiralmain sut il telescop – ed hai scrit giu ellas. Quai n'è betg stà simpel, perquai che jau na sun betg adina stada abla da leger tut endretg. Qua na nizzegia era il meglier telescop nagut! Uschia hai jau mess ensemen las istorgias en mia moda. Intginas parts mancan, autras hai jau agiuntà. Las ideas hai jau natiralmain engulà dals uffants – tar las stailas manegel jau.

Dal reminent, has ti era udi da quest congress d'astronomia a Prag? 2500 scenziads èn sa radunads. E sas ti tge che quels han fatg là? Betg? Els han decis che Pluto na duaja betg pli tutgar tar ils nov planets. Pos ti t'imaginar quai? Els han simplamain bittà ora Pluto. Per fortuna hai jau legì en las istorgias dals uffants ch'ils nov planets na s'interesseschon insumma betg sche Pluto è in vair planet u betg. En l'univers capitan numadamain tut autras chausas. Mo legia tez las istorgias! Jau ta giavisch ina lectura plain aventuras!

Las trais istorgias

Nicolas e ses dubel

Nicolas observa regularmain il tschiel staili. El crai fermamain vidlonder ch'i dettia en l'univers in giuven che siemia sco el dal cosmos. In di emprenda el vairamain d'enconuscher ses dubel. Quel vegn d'in auter planet e sto cun sia nav spaziala atterrar per forza sin terra. Ils dus giuvens daventan immediat amis. E cura ch'il segund Nicolas va enstagl da Nicolas a scola, s'accorscha gnanc la magistra ch'in auter Nicolas scriva il dictat. Ma suenter in viadi cuminaivel tras il cosmos ston ils dubels puspè prender cumià in da l'auter.

La retransformaziun

L'astronaut Geronimo Mentinny scuvra a bord da la nav spaziala Shakira ch'è vegnida transfurmada en in smarschun. Ella vul ir sin in asteroid a tschertgar il sulet remedi per la retransformaziun. Sin lur viadi tras l'univers entaupan els il chapitani dals extraterresters. Quel è a la tschertga da pneus nairs dad autos che dattan forzas spezialas.

Perquai maina Geronimo la flotta directamain tar in deposit da pneus en il Tectin. Ils extraterresters svaneschan cun ils pneus en il cosmos ed als mangian a chaschun d'ina festa. Era l'astronaut e Shakira èn ventiravels, perquai ch'els han suenter lunga tschertga finalmain chattà il cuntretemdi. A la fin da l'istorgia maridan els – en preschientscha da blers curius individis.

Il planet A99

Il planet A99 è grond e vast. Sin el abitescha l'extraterrester P.S. Per pudair viver sin quest planet ston ins siglir, uschiglio resta mo pli la mort. P.S. vulesch gugent midar quai. El vulesch ch'ins possia er viver sin A99 senza siglir l'entir temp. Ma i na gartegia betg! Perquai va el a la tschertga d'in auter planet. Ma deplorablamain na datti nagin auter ch'è uschè bel sco ses A99. Perquai decida el da turnar e da siglir vinavant s'entira vita.

Finiziun

E co è stà tes viadi tras l'univers? Quai èn interessantas istorgias, navair? La glina ha ditg ina giada: «Las grondas istorgias da la glieud pitschna èn las pli bellas.» Qua ha ella anc in pau dapli raschun che uschiglio. Mo ussa stoss jau turnar svelta a la galaxia. Igl è uras che jau tschertg novas stailas. Stailas spezialas – ti sas gea!

L'istorgia da l'Ovra svizra da lectura per la giuventetgna

Il 1931 è l'Ovra svizra da lectura per la giuventetgna (OSL) vegnida fundada da represchentants da differentas organizaziuns cun la finamira da promover il plaschair da leger dals uffants e dals giuvenils. L'Uniu svizra da scripturas e scripturs ha regalà il chapital inicial e l'Uniu svizra da la magistraglia ha mess a disposiziun in prest senza tschains. Dapi il 1957 è l'OSL ina fundaziun ed edescha litteratura favuraivla ed actuala en las quatter linguas naziunalas. Fin ussa èn cumparids 2300 titels, savens en ediziuns da 20'000 exemplars e dapli. Var 50 milliuns carnets han chattà lecturas e lecturs giuvenils, mintg'onn crescha il dumber per 200'000 fin 300'000 exemplars.

Il senn e la finamira da l'OSL è da svegliar il plaschair da leger, da preparar ils uffants per il cudesch, d'activar la fantasia e la creativitat, d'infurmar e da porscher in forum per auturas ed auturs, illustraturas ed illustraturs.

Tar ils accents dal program d'ediziun tutgan texts per l'emprima lectura (per preleger, raquintar u per leger sez), texts per il stgalim mesaun (simpels texts literars, carnets davart differentes temas specifics, istorgias d'aventura, da strias e da spierts sco er gieu da lingua) e lecturas per il stgalim superiur (texts litterars e carnets davart temas actuals).

En la colleziun grafica da la Biblioteca centrala da Turitg vegnan las illustraziuns originalas dals carnets OSL conservadas a moda professionala.

La Via da latg

Sch'ins guarda durant ina clera notg, lunsch davent da glischs artificzialas, en il tschiel, pon ins vesair in bindel cler, lad che sa tira sur il tschiel. I vesa bunamain ora sco sch'insatgi avess svidà ora latg. Perquai numn'ins la galaxia er la Via da latg.

En realitad èn quai dentant nundumbraivlas stailas ch'èn uschè lunsch davent, ch'ellas cumparan sco ina nivla da glisch. Nossa terra è ina fitg, fitg pitschna part da la Via da latg.

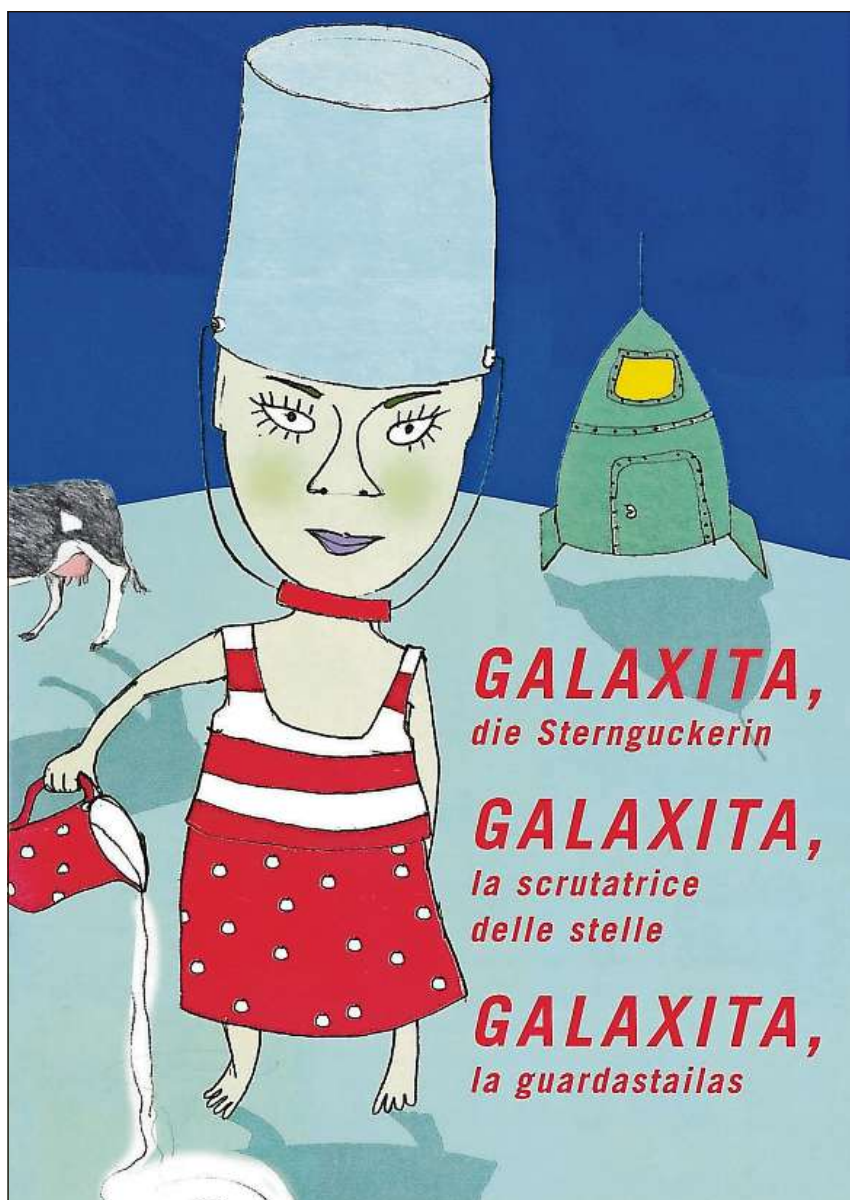
En l'entir univers datti sper la Via da latg anc bleras autras galaxias. Quella che sa chatta il pli datiers da la Via da latg sa numna Andromeda.

La preschentaziun:

Div. auturAs. Galaxita, la guardastailas. (Ovra svizra da lectura per la giuventetgna nr. 2259). Turitg 2007.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&chiid=3456
www.chatta.ch

Frontispizi da la publicaziun.

Segns characteristics dals genres da bulieus indigens

Determinar bulieus cun agid dal cudesch «Bulieus da noss gauds»

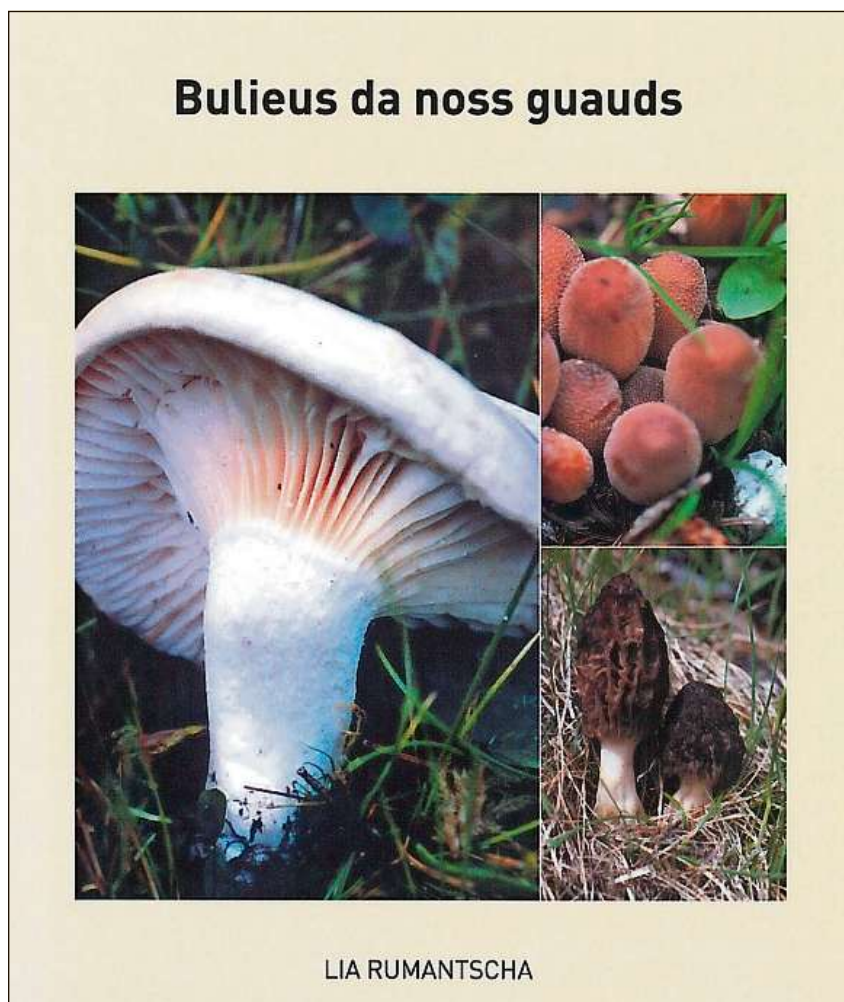
L'onn 2005 è cumpari il cudesch tastgabel «Bulieus da noss gauds» da Men Bisaz. L'ovra da 175 paginas, illustrada ritgamain, cumpiglia las suandantas parts: Introducziun; Segns characteristics dals differents genres da bulieus; Determinaziuns; Recept; Indexs dals num. La part introductiva tracta tematicas generalas da la micologia (Tge è in bulieu?; Nua creschan ils bulieus?; L'impurtanza dal bulieu per l'uman; Tge cuntogna in bulieu?; La construcziun dal bulieu; In pèr reglas per cleger bulieus; Determinar bulieus; Explicaziun dals plects scientific). La part centrala dal cudesch furma alura la determinaziun da las singulas spezias indigenas che vegnan preschentadas en text e maletg sin betg main che 130 paginas.

Davart l'intent da si'ovra scriva l'autur en la prefaziun: «Il cudesch duess avair in dubel senn: surtut duess el svegliar l'interess per ils bulieus ed als render enconuschents a la populaziun indigena. Biers na sa fidan betg anc da far diever da quest dun exquisit da la natira. Ma betg mo quel che racoglia ils bulieus per motivs economic duess pudair profiter da quest'ovra. Il segund senn che mes cudesch duess accompier è numnadain quel d'infurmar era en il senn botanic.» I suonda ina survista e curta descripcziun dals genres da bulieus indigens (che vegnan mintgamai preschentads en il cudesch cun lur spezias distinctivas).

Urden dals Agaricales (che cumpiglia la gronda part dals lamellers)

Ils glimatschs: Ils glimatschs èn in gener da bulieus fitg simpel da determinar. La cumparsa è tar tuts pli u main la medema. Las lamellas èn fitg charnudas (grossas) e paran da consistier be da tschaira. Ellas han la furma d'ina mesaglia e creschan adina dal pe engiu. Ils glimatschs creschan savens suenter plievias, e quai per il solit l'atun. In'otra caratteristica è il pe. Quel ha la furma d'ina lindorna senza chasa (glimaja). El è damai in pau stort e daventa vers la basa pli satigl che quai ch'el è sut il chapè. La pulvra da las sporas è adina alva en confrunt cun auters bulieus. Tut ils glimatschs èn mangiabls – els n'han però betg ina gronda valur. Quest bulieu pon ins duvrar en in bun past ensem cun auters bulieus.

Ils dratguirs: Il num da quests bulieus insinuessa che lur furma saja quella d'in dratguir. Quai n'è però betg adina il cas. El po senz'uter era avair in chapè cun ina fur-

LIA RUMANTSCHA

Cuverta da la publicaziun.

MAD

ma da mesa culla. Il pli characteristic è in-summa il fatg che las lamellas van adina dal pe engiu. Era las ruschlas ed ils latgers han savens il chapè en furma da dratguir. Las lamellas da las ruschlas èn fitg fragilas e rumpan apaina ch'ins tutga en ellas; ils latgers da lur vart dattan giu in liquid che sumeglia in latg alv u cotschnent. Da quel liquid han els obtegnì lur num. Las colurs dal dratguir na traglischan betg uschè ferm sco quellas dad auters bulieus.

Ils chavaliers: A quest gener da bulieus appartegnan fitg bieras spezias da bulieus. En il cudesch vegnan preschentadas be in pèr sorts ch'existan en nossas regiuns. La stagiun dals chavaliers cumenza cur che la naiv entschaiva a luar (chavalier da matg) e finescha l'atun, cur ch'il terren schela per l'emprima giada. Ses segns distinctivs: el è blut, pia senza stgaglias, stagn ed ha ina posiziun tut speziala. Il chavalier è generalmain in bulieu fitg charnus. Il chapè ed il pe èn inseparabels. Las lamellas èn vieutas anen vers il pe. Ellas furman damai ina chava enturn il pe. En quest vast gener chatan ins era divers bulieus da tissi. Ils representants mangiabls domineschan però

– era sch'els s'adattan per gronda part be per pasts cumbinads cun auters bulieus.

Ils bluzchers: Il bluzcher è in gener da bulieus cun paucas spezias. El è in bulieu ch'ins lascha per il solit star, perquai ch'el è plitost pitschen. Il chapè dal bluzcher ha ina furma plitost platta e la pel è glischa, ma betg glittusa. Il pe è cilindric e fin. La basa dal pe finescha sco ina ragisch curta. Persunas ch'enconuschon quest bulieu apprezzeschan ses gust particular.

Las amanitas: Quest num da bulieu è in dals pli enconuschents. Era l'amanita verda, l'amanita mustgera ed autras amanitas da tissi fitg privludas appartegnan a quest gener. Sch'ins considerescha ils segns distinctivs n'al pon ins però betg scumbigliar: l'amanita è l'unica spezia da bulieu cun lamellas ch'ha in vel entir ed in vel parzial respectivament restanzas d'in tal, vul dir in satg, savens er variclas e strivlas. Era sch'insaquants exemplars da quest gener da bulieus èn mangiabls, èsi recumandabel a mintga laic da laschar star quests bulieus! Quai è numnadain l'unica maniera segira d'evitar scumbigls cun bulieus mangiabls fitg sumegliants, sco per exempel il schampignun da prà che sumeglia fitg l'amanita alva.

Ils schampignuns: Il schampignun è in bulieu ch'ins chatta fitg savens en tut sias spezias en nossas regiuns. Sias lamellas èn uschè tipicas ch'ins na po quasi betg scumbigliar el cun auters bulieus. Ellas han ina colur levamain rosa, griscenta u brina fin naira. Quai è in segn characteristic che distingua il schampignun dad auters bulieus, per exempel da l'amanita alva. Era la basa dal pe è distinctiva: ella n'ha nagin vut, quai vul dir ch'ella n'è mai plegada en ina pellina. La basa dal schampignun mussa adina ina furma da barlung. Il schampignun savura dad asch e daventa pli u main mellen sch'el vegn donnegia. Il pe è adina pli curt che quel da l'amanita e na daventa – ensi vers il chapè – mai pli satigl.

Ils parasols: Entaifer il gener dals parasols datti era differents spezias pli pitschnas. Quellas sorts n'han dentant nagina valur nutritiva. Per distinguer il vair parasol gigantic datti in segn fitg characteristic: il culier sa lascha mover libramain – sco in anè – vi dal pe dal bulieu. Il bulieu sez è fitg grond e furma da giuven ina maza da tambur. Sin la pel dal chapè sa furman stgaglias. Il parasol variclà ha sin la surfatscha variclas quasi nairas e n'è betg mangiabel. Quest bulieu è era pli pitschen, ha in pe pli curt e l'anè na lascha betg sa mover dal pe si e giu.

Ils chalams: Tgi n'enconuscha betg quels bulieus alvs sgiagliads en furma da scalin che daventan vaira svelta rosa endadens per survegnir en curt temp ina colur naira e sa disfar finalmain en in paltun da tinta naira? Il chalamer pelus crescha surtut il settember sin terrens fitg grass. Sia cumparsa na sa lascha betg scumbigliar cun auters bulieus. A quest gener appartegna era il chalamer grisch. El è pli robust ch'il chalamer pelus e dal tuttafatg different da quel. Ins sto far atenziun da betg baiver alcohol 24 uras avant e suenter avair consumà in chalamer grisch. Dal rest è quest gener da bulieus fitg pitschen.

Ils zuprers: Il gener dals zuprers cumpiglia be trais sorts da bulieus indigenas. Da quellas èn duas sorts da tissi e vegnan menziunadas be per quai. Tuttas trais sorts han la medema surfatscha – cun la consequenza che las duas sorts da tissi pon vegnir scumbigliadas fitg bain cun la sort mangiabila. La differenza è simplamain quella: il bulieu mangiabel, il zuprer fimentà, ha lamellas grischas, ils dus zuprers da tissi, il zuprer cotschen ed il zuprer verd, han las lamellas cotschnas u verdas.

Ils stgarplins: Ina gronda part dals bulieus ch'appartegnan a quest gener èn da tissi u nunmangiabels. Perquai èsi fitg impurtant d'enconuscher fitg bain ils stgarplins da tissi. Fermamain da tissi è il stgarplinà cotschnent. El cuntogna ils medems tassis sco l'amanita mustgera, ma en concentrasiun bier pli autas. Il fritg è pitschen, il chapè ha ina grondezza da 3-8 cm e furma en in stadi tempriv in tgeiel che sa sviluppa alura cun ina goba. Il tgeiel daventa pli tard era plat ed è adina stgarpà radialmain. Las lamellas èn grisch fustgas, brinas d'uliva u brintentas. Il pe cilindric n'ha nagin culier.

Ils velers: Il gener dals velers cumpiglia divers sutgeners, per exempel ils pes glittus, ils chaus mutschignus, ils chaus fibrinus ed ils pes gross. Entaifer quests sutgeners datti fitg paucs bulieus mangiabls. Percunter datti divers bulieus da tissi. Biers èn era privlud, damai ch'els sumeglian fermamain tscherts bulieus mangiabls d'altas spezias; quai vala per exempel per il pe gross violet ch'è fitg ferm da tissi. Quest bulieu pon ins scumbigliar cun il tschiainder ch'è in fitg bun bulieu. Ils segns distinctivs da quests bulieus èn tranter auter ils suandants: els èn da giuven plegads en in vel che stgarpà pli tard cun il crescher dal fritg e resta tatgà sco fils brins vi dal pe. Las sporas èn adina brinas. El è fitg derasà en noss gauds da guglias, ma era en gauds maschadads.

Ils bovis / las toffas: Ina spezia enconuschenta è surtut la toffa-luf, in bulieu ch'ha obtegnì ses num da sia cumparsa en il stadi madir: cura che l'interm dal bulieu è emplenì cun sporas madiras, sortan quellas sch'ins tutga il bulieu. Tge uffant n'ha betg in plaschairun da dar ina bella pajada ad in da quests bulieus per contemplar alura la pulvra brina? Per il solit è quest bulieu radund sco ina balla. La toffa gronda daventa savens anc pli gronda ch'in chau. Ils bovis han mintgatant era la furma d'ina buttiglia ed èn variclad. I dat era exemplars pli pitschens, radunds e brins.

Ils lamellers: In quest chapitel dal cudesch vegnan tractads ils genres cun be duas u trais spezias da bulieus. Uschia existan p.ex. il tschiainder, il dratguir da mel, il stgagiel da tschep e divers auters.

Genres da bulieus ch'appartegnan ad ulteriurs urdens

Ils tgriruns: Quests bulieus han empè da lamellas ina spungia, quai vul dir che l'organ fructifigant furma pitschens conducts, uschenunadas poras che sumeglian ina spungia. Cun agid da la clav da determinaziun cuntegnida en il cudesch pon ins differenziar ils divers aspects dal tgrirun (vel entir u parzial; mo vel parzial che furma in culier; bluts, senza vel e senza culier).

Ils mutschigners: Il gener dals mutschigners cumpiglia be paucas spezias da bulie-

us indigenas. Il segn distinctiv è il vel: da giuven zuglia quel tut il bulieu ed è fitg mutschignus. La basa dal pe è tar tuts mutschigners da colur mellen d'ov. Surtut il mutschigner fustg ha questa characteristic. Las lamellas èn grossas, stattan fermamain dapart e cuntinueschan giu dal pe, savens èn ellas surtratgas cun verdarom. La pulvra da las sporas è adina nairenta.

Las ruschlas: Las ruschlas èn fitg grevas da determinar. I n'existan naginas ruschlas da tissi, ma diversas nunmangiabls, damai ch'ellas èn fitg amaras. Las ruschlas han differents segns characteristics: ellas èn fitg bellas e da diversas colurs. La lamella èn fragilas, adina alvas u melentas. Il pe è adina cilindric ed alv u cun in pau cotschen. El è sitg e sa lascha rumper facilmain. Ils micologs numnan las ruschlas era «cameleons», perquai che quests bulieus sa distinguan d'in lieu a l'auter en lur colurs.

Ils latgers: Ils latgers èn, sco las ruschlas, bulieus fitg fragils. Surtut las lamellas ed il chapè rumpan facilmain. Il gust è, sco quel da las ruschlas, pli u main intensiv. Ils latgers n'han nagin vel. Il segn il pli distinctiv da quest bulieu è il latg che sorta dal bulieu, cura che quel vegn donnegia e che dat ad el il num. Ins sto far bain atenziun, si-ond che quest gener da bulieus cumpiglia diversas spezias da tissi sco per exempel il latger foppà. Laics fan il meglier da rimnar be quels latgers che produceschan in liquid cotschen, sco il latger cotschen. Quels bulieus èn fitg buns per brassar.

Ils chantarels e craterels: Ils chantarels ed ils craterels n'appartegnan betg als lamellers en il vair senn dal pled. Els n'han betg lamellas, mabain avainas. I n'è betg pussai-vel da scumbigliar quests bulieus. Il chantarel è quel da primavaira, il craterel quel da l'atun tardiv che crescha be fin a circa 1300 m.

Ils porlauns: La gronda part da las spezias ch'appartegnan als porlauns crescha sin plantas vivas u mortas. I dat però era singulas spezias che creschan per terra, sco per exempel il porlaun cler. Tar ils porlauns sa tracti d'ina famiglia che consista da divers genres: ils Albatrellus, ils Fomitopsis, ils Phaeolus e.a. Lur segn distinctiv: empè da lamellas han els poras sut il chapè. Varsaquants porlauns midan era la colur sch'els vegnan donnegiads. Quests bulieus èn plitost dirs – els èn però buns per mangiar.

Ils barbers: Barbers è il num per ina gruppada da bulieus che n'è betg exnum parentals stretgamain in cun l'auter, ma dals quals las stresas che furman sporas creschan tuttas en furma da spinas. Il pli impurtant per nus è il barber brin, damai ch'el è in bun bulieu da spezia. Empè da lamellas ha el spinas fitg fragilas sut il chapè. Quellas sumeglian fermamain ina barba – in fatg ch'ha dà il num a quest bulieu.

Ils murachels e lurachels: Quests dus genres tutgan pli u main ensem. Omaduas han las sporas en pitschnas foppas a la surfatscha. Ils murachels han in chapè plitost en furma da chapellina, ils lurachels percunter in tal en furma da tscharvè. Els èn tuts bulieus da primavaira e creschan gugen sin terrens sablunus ed umids. Be il lurachel d'atun fa in'exceptiun: sco quai che ses num di, crescha el numnadain l'atun.

Las crestas: Las crestas han ina furma tut speziala. Igl è recumandabel da far atenziun cun rimnar crestas, perquai che quellas pon era esser da tissi, sco per exempel la cresta da badugn. Las crestas èn singulas pervi da lur furmas characteristics e pon vegnir scumbigliadas.

La presentaziun:
Men Bisaz. Bulieus da noss gauds. Cuir 2005.

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=512
www.chatta.ch

Il segund senn che mes cudesch duess accompier è numnadain quel d'infurmar era en il senn botanic.» I suonda ina survista e curta descripcziun dals genres da bulieus indigens (che vegnan mintgamai preschentads en il cudesch cun lur spezias distinctivas).

Urden dals Agaricales (che cumpiglia la gronda part dals lamellers)

Ils glimatschs: Ils glimatschs èn in gener da bulieus fitg simpel da determinar. La cumparsa è tar tuts pli u main la medema. Las lamellas èn fitg charnudas (grossas) e paran da consistier be da tschaira. Ellas han la furma d'ina mesaglia e creschan adina dal pe engiu. Ils glimatschs creschan savens suenter plievias, e quai per il solit l'atun. In'otra caratteristica è il pe. Quel ha la furma d'ina lindorna senza chasa (glimaja). El è damai in pau stort e daventa vers la basa pli satigl che quai ch'el è sut il chapè. La pulvra da las sporas è adina alva en confrunt cun auters bulieus. Tut ils glimatschs èn mangiabls – els n'han però betg ina gronda valur. Quest bulieu pon ins duvrar en in bun past ensem cun auters bulieus.

Ils dratguirs: Il num da quests bulieus insinuessa che lur furma saja quella d'in dratguir. Quai n'è però betg adina il cas. El po senz'uter era avair in chapè cun ina fur-

Glimatsch da mars

E: glimatsch da marz, camarigl tempriv
S: carmaregl tempriv
Hygrophorus marzuolus (Fr.) Bres.
Märzschneckling

Chapè: 4–10 cm, mez arviut, tar exemplars pli vegls plat, ur ondulà, gross, charnus, glisch, mai mutschignus, alv stgir metallic.
Pe: charnus, plain, guliv, ma savens era in pau stort, av, era traglischant sco argient, sut il chapè cuverna sco cun prugina.
Charn: senza savur e gust, sut la pel dal chapè griscenta, fitg delicata. **Lamellas:** stretgas ina sper l'otra, pli tard dapart e satiglias, creschan ferm giu dal pe, l'emprim alvas, pli tard grischentas. **Sporas:** pulvra alva. **Lieus preferids e stagiun:** sut plantas da guglias, ma era sut chastagners, per il solit cuvert cun feglias e guglias, adina be da primavaira.

Mangiabel

La part principala dal cudesch furma la determinaziun da las singulas spezias da bulieus.

Pedagogia speziala – en servetsch d'uffants e giuvenils che basegnan in sustegn complementar

■ La pedagogia speziala s'occupa d'uffants e da giuvenils ch'han in basegn d'accompagnament augmentà. Quests uffants e quests giuvenils vegnan sustegnids cun mesiras specificas en lur furmazion (a partir da la naschientscha fin al 20avel onn da la vita accumulada). Els han il dretg d'ina scolaziun adattada a lur basegns e d'in sustegn tras personal spezialisà en l'educaziun prescolara pedagogic-curativa, en la pedagogia curativa da scola, en logopedia u en terapia da psicomotorica. In basegn da furmazion spezial vegn constatà, sch'in uffant u in giuvenil è restrenschì u periclità en ses svilup u sch'el na po betg pli suandar l'instrucziun da la scola regulara senza sustegn specific. La pedagogia speziala s'occupa plinavant d'uffants e giuvenils ch'han cumprovadamain grondas difficultads en lur cumpetenzza sociala ed en lur capacitat d'emprender e da prestaziun.

Scleriments e decisivns

En quasi tut ils chantuns vegnan ils scleriments fatgs dals Servetschs psicologics da scola, dals Servetschs psicologics d'uffants e da giuvenils u d'autras spezialistas e d'auters spezialists.

La dumonda, sch'in uffant ch'ha in basegn da furmazion spezial duai frequentar ina scola regulara (scolaziun integrativa) u ina scola speziala, vegn eruida tras ina Procedura d'evaluaziun standardisada

(PES). La procedura duai gidar a registrar sistematicamain differents infurmaziuns da l'uffant. En quest connex na duai ina mesira betg vegnir effectuada tras singuls caracteristicums (p.ex. in donn), mabain il basegn effectiv vegn eruid sin basa da finamiras da svilup e da furmazion transparentas. Il scleriment vegn fatg en dus pass da process standardisads (evaluaziun da basa ed evaluaziun dal basegn). Quests pass èn puspè repartids en singuls elements e duain gidar a rimnar indicaziuns da differents funtaunas d'infurmaziun.

Tras la Procedura d'evaluaziun standardisada pon ils posts da scleriment far in giudicament cumplexiv e multidimensiunal che furma l'emprima basa per ina promoziun intenziunada en ils cunturns ch'èn previs per quai.

La Procedura d'evaluaziun standardisada vegn applitgada, sche las resursas da la pedagogia speziala ch'èn avant maun localmain na bastan betg e sche resursas supplementaras ston vegnir messas

Mintga uffant ha il dretg da vegnir promovì tenor ses basegns specifics.

FOTO BIRGITTA HOHENESTER / PIXELIO

a disposiziun per la furmazion e per l'educaziun. Questa procedura è primarmain ina basa da decisivn per ils chantuns per ordinar mesiras rinforzadas da pedagogia speziala.

Organisaziun da la scolaziun e plan d'instrucziun

En Svizra è la scolaziun adequata d'uffants e da giuvenils ch'han in basegn da furmazion spezial u ch'han in impediment francada en la lescha. La cumpetenzza professiunala, giuridica e finanziaia da la scolaziun speziala è chausa dals chantuns. Quels èn obligads da definir en in concept da pedagogia speziala lur purschida concernent la pedagogia speziala e las mesiras. En ils singuls chantuns vegnan purschidas las suandantas furmas da scolaziun speziala:

Educaziun prescolara pedagogic-curativa
En l'educaziun prescolara pedagogic-curativa vegnan tractads uffants ch'han in impediment u che pateschan d'in svilup retardà, restrenschì u periclità. Da las mesiras da sustegn che vegnan fatgas en in context famigliar pon profitar uffants a partir da lur naschientscha fin maximalmain 2 onns suenter l'entrada en scola.

Scolaziun integrativa
La scolaziun integrativa consista da l'integraziun cumplaina u parziala d'uffants u da giuvenils ch'han in basegn da furma-

ziun spezial en ina classa da la scola regulara:

– cun profitar da las mesiras da pedagogia speziala che la scola porscha e/u
– cun ordinar mesiras rinforzadas che sa basan sin la Procedura d'evaluaziun standardisada.

Classas spezialas

En classas spezialas vegn admiss mo in dumber reduci da scolaras e da scolaras ch'han in svilup periclità e che na pon – cun gronda probabilitad – betg suandar l'instrucziun en la scola regulara pervia da lur difficultads (p.ex. difficultads da cumportament u d'emprender). Las classas spezialas èn in gener da scolaziun tranter la scola regulara e la scola speziala. Classas spezialas existan però mo pli en singuls chantuns.

Scola speziala

La scola speziala è ina part dal stgalim da furmazion obligatoric ed è spezialisada sin tschertas furmas d'impediment u sin difficultads d'emprender e da cumportament. La scola speziala accepta mo uffants e giuvenils ch'han – sin basa da la Procedura d'evaluaziun standardisada – in dretg cumprovà sin mesiras rinforzadas. Ella è sutmessada ad ina procedura chantunala da permissiun. Ella po esser cumbinata supplementarmain cun ina purschida staziunara da collocaziun u cun ina purschida d'assistenza en structures dal di.

Purschidas pedagogic-terapeuticas sco logopedia e terapia psicomotorica

En la logopedia vegnan diagnosticads e tractads disturbis da la lingua, da la pronunzia, da la vusch e da la comunicaziun. La terapia psicomotorica s'occupa da l'effect reciproc tranter recepir, sentir, pensar, muventar e cumportament sco er da sia expressiun corporala. Tar tuttas duas purschidas terapeutico-pedagogicas vegnan planisadas, realisadas ed evaluadas las mesiras da terapia correspundentas.

Finamiras da l'instrucziun e pretensiuns

Las finamiras da l'instrucziun e las pretensiuns per uffants e per giuvenils ch'han in basegn da furmazion spezial èn concepidas en moda individuala, uschia ch'ellas correspundan a las abilitads da las scolaras e dals scolaras pertutgads. En spezial dependan ellas dal gener da l'impediment: Ina delezza sensorica u fisica na chaschuna betg a priori ina restricziun da l'emprender cognitiv. En quest cas stattan a disposiziun meds d'instrucziun spe-

zials ed agids per adempir las pretensiuns e las finamiras da la scola regulara.

En l'auter cas, sch'il svilup da l'abilitad d'emprender d'ina scolara u d'in scolar è restrenschì e na permetta betg da s'orientar vi dals plans d'instrucziun da la scola regulara, han las finamiras da l'instrucziun fixadas l'intent da cuntanscher in'indipendenza uschè gronda sco pussaivel ed in integraziun sociala uschè buna sco pussaivel.

En tuts dus cas vegni empruvà da chattar – tras las finamiras da l'instrucziun – l'equiliber optimal tranter il svilup maximal dal potenzial (sin plaun cognitiv ed en general) da mintga uffant u da mintga giuvenil cun promover il medem mument la realisaziun da sasez. Mintga furma da scola (scola speziala u scolaziun integrativa) emprova da cuntanscher quest equiliber.

Ils cuntengs e las finamiras da l'instrucziun ed il svilup vegnan fixads adina pli savens en Plans da svilup individuals che vegnan elavurads d'ina gruppa interdisciplinara d'experts ch'han da far cun l'uffant u cun il giuvenil. Questa moda da proceder pretenda ina buna coordinaziun e collaboraziun tranter las differents parts involvidas. Quellas sa cuntran regularmain per valitar da nov e per adattar las finamiras.

Giudicament da las scolaras e dals scolaras

La procedura da giudicament preferida da la pedagogia speziala e curativa è in giudicament cuntinuant e formativ che pussibilitescha in feedback regular per las scolaras e per ils scolaras sco er per ils geniturs. Il svilup da l'uffant u dal giuvenil vegn protocollà en in rapport sin la fin da l'onn da scola u sin la fin dal semester. Examens u notas per la fin da l'onn da scola èn plitgusch l'exceptiun. Quellas scolaras e quels scolaras ch'èn integrads en la scola regulara e che vegnan scolads tenor il plan d'instrucziun normal vegnan valitads sco lur conscolars. Scolaras e scolaras cun ina delezza pon dumandar mesiras da compensaziun per lur dischavantatgs (p.ex. prolungar il temp da l'examen; accompagnament d'ina terza persuna; adattaziun da las medias dals examens u er da la furma da l'examen).

Furmaziun professiunala

La furmazion professiunala d'umans ch'han in basegn da furmazion spezial e l'integraziun d'umans cun impediments en il mund da lavur èn ozendi temas impurtants. Tenor la Lescha federala davart la furmazion professiunala èn ils chantuns obligads da preparar ils giuvenils per

la furmazion fundamentala professiunala, sche quels han deficits da furmazion suenter il temp da scola obligatoric. Per giuvenils senza ina soluziun da cuntinuaaziun porschan ils chantuns – sco «punt» dal stgalim secundar I al stgalim secundar II – differentas mesiras che preparan per la professiun (p.ex. purschidas transitoricas, manaschament da cas, onn che prepara per la professiun etc.).

En il rom da la furmazion fundamentala professiunala èn regladas en la Lescha federala davart la furmazion professiunala la furmazion fundamentala professiunala da 3 u 4 onns (cun Attestat federal da qualificaziun AFQ) sco er la furmazion fundamentala professiunala da 2 onns (cun Attestat federal da furmazion professiunala AFP). En spezial la furmazion fundamentala da 2 onns cun AFP sa drizza a giuvenils ch'han in basegn da furmazion spezial. Per giuvenils ch'han in basegn da furmazion pli grond exista supplementarmain ina scolaziun pratica (SPR). Questa scolaziun s'orientescha fermamain a las abilitads individualas dals giuvenils.

Cundiziuns generalas giuridicas en la pedagogia speziala

Ils dretgs dals uffants e dals giuvenils cun in basegn da furmazion spezial vegnan reglads en la Constituziun federala sco er en pliras leschas federalas. Ina basa centrala è la Lescha davart l'egualitad da persunas cun impediments ch'è entrata en vigur il 2004. Ella cuntenga in paragraf davart la scolaziun adequata d'uffants e da giuvenils impedids; Art. 20, al. 1: «Ils chantuns procuran che uffants e giuvenils impedids survegnian ina scolaziun da basa adattada a lur basegns spezialas.» Al. 2: «Ils chantuns promovon cun furmas da scolaziun correspundentas l'integraziun d'uffants e giuvenils impedids en la scola regulara, uschenavant che quai è pussaivel e serva al bainstar da l'uffant u dal giuvenil impedi.»

Concordat da la pedagogia speziala

A partir dal 2008 èn ils chantuns responsabels per l'entir champ professiunal, giuridic e finanziaial da la scolaziun speziala d'uffants e giuvenils e per las mesiras pedagogicas spezialas. Co che mintga chantun organisescha concretamain las mesiras da la pedagogia speziala, è chausa d'in concept chantunal da pedagogia speziala che vegn approvà da l'autoritad chantunala (regenza u parlament).

En il Concordat da la pedagogia speziala fixeschan ils chantuns in rom naziunal per las mesiras las pli impurtantas en il sector da la pedagogia speziala. Ils elements centrals da quest Concordat èn instruments naziunals en il sector da la terminologia, standards da qualitat per reconuscher purschiders da prestaziuns sco er ina procedura da scleriment standardisada per eruir il basegn individual.

Tenor il Concordat han tut ils uffants e tut ils giuvenils (da 0 fin 20 onns) ch'han in basegn da furmazion spezial e che vivan en Svizra il dretg sin mesiras da pedagogia speziala. La purschida da mesiras vegn fixada dals chantuns e cumpiglia las suandantas prestaziuns: cussegliaziun e sustegn; educaziun prescolara pedagogic-curativa, logopedia e terapia psicomotorica; mesiras da pedagogia speziala en ina scola regulara u speziala; assistenza en structures dal di u collocaziun staziunara en instituziuns da la pedagogia speziala (tut tenor basegn). Il Concordat è entrà en vigur l'onn 2011.

Broschura d'infurmaziun dal Servetsch psicologic che furma l'istanza da scleriment areguard la pedagogia speziala.

La preschentaziun:
Dossier «Pedagogia speziala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3655
www.chatta.ch

«Vuschs da la Svizra» – reediziun da registraziuns istoricas fatgas per la Landi 1939

■ 34 texts dialectals da 21 chantuns – per gronda part recitads dals auturs e da las auturas – preschentan la diversità linguistica da la Svizra e las tradiziuns da raquintar da las differentas regiuns dal pajais. L'onn 2012 ha l'Archiv fonografic da l'Universitad da Turitg rendi accessiblas las registraziuns istoricas, fatgas per l'Exposiziun naziunala dal 1939, en furma digitala. Sut il titel «Vuschs da la Svizra» reviva uschia il sun dals dialects da la Svizra tudestga, dals patois da la Svizra romanda, dals dialects dal Tessin sco er dals idioms rumantschs d'avant passa settant'onn. Ils texts vegnan accompagnads d'ina translaziun e d'ina transcripziun fonetica. I suonda ina furma levamain scursanida da la prefaziun dals editurs Elvira Glaser e Michele Loporcaro sco er da las remartgas introductivas tar la reediziun da la part rumantscha ch'è vegnida tgrada da Matthias Grünert. Quests texts dattan invista en la genesa da las registraziuns originalas e da lur reediziun.

Prefaziun

Ils trais elements da las «Vuschs da la Svizra»

Ils texts e las registraziuns cuntegnidas en la reediziun entitulada «Vuschs da la Svizra» preschentan ed illustreschan la diversità linguistica da la

Svizra, creschida istoricamain, uschia sco ch'ella sa mantegna per gronda part fin ussa. Sper ina seria d'exempels da dialects da la Svizra tudestga chatt'ins trais texts dialectals dal Tessin, quatter texts rumantschs – dal l'Engiadina, da la Surselva e dal Surmeir – e quatter perditgas dals patois da la Svizra romanda ch'èn quasi svanids ozendi.

Ils dus discs permettan da tadlar ils texts ch'ins po persequitar en il cudesch accompagnant pled per pled en notaziuns convenziunals bain legiblas. Daspera chatt'ins mintgamai ina translaziun tudestga, taliana u franzosa che guida persunas che n'èn betg famigliars cun il dialect respectiv a chapir il cuntegn. En las annotaziuns al pe da la pagina vegnan furnidas ulteriuras infurmaziuns che includan, sper explicaziuns dal cuntegn, commentaris davart particularitads da la lingua.

Ultra da quai èn vegnidas fatgas transcripziuns foneticas scientificas tenor las normas da l'Alfabet fonetic internaziunal (IPA) che duain render accessiblas las registraziuns oravant tut a scienzias che n'èn betg versads en las relaziuns dialectalas da la Svizra. Questas transcripziuns vegnan preschentanadas en in carnet agiuntà uschia ch'ins las po leger tgusch sper ils texts reproducids en il cudesch.

L'ediziun originala dal 1939

La schelta da texts e las registraziuns istoricas respectivas sin plattas da gummalacca derivan d'ina publicaziun da l'Archiv fonografic da l'Universitad da Turitg dal l'onn 1939 entitulada «Stimmen der Heimat», edida a chaschun da l'Exposiziun naziunala svizra dal 1939 e deditgada «als Svizzers a l'Est». Sco la «Landi» dal 1939, famosa fin oz, è questa publicaziun l'expressiun d'in moviment politic-cultural da quel temp, enconuscent sco «defensiun spiertala dal pajais». Quella era sa sviluppada en consequenza dals eveniments da l'Emprima Guerra mundiala e promoveva valurs resen-

Cuverta da la reediziun dal 2012.

tidas sco specificas per la Svizra. Ella permetteva cunzunt er ina distincziun envers la Germania nazistica. Numerusas particularitads culturalas e politic-istoricas servivan lura per suttastrigiar l'autonomia naziunala. En la Svizra tudestga, nua che questa distincziun da l'exteriur correspundeva ad in grond basegn, vegnivi insistì sin las relaziuns linguisticas spezialas dal pajais. D'ina vart manegiav'ins cun quai il diever general dal dialect en la part tudestga, da l'autra vart la quadrilinguità ch'è daventada da lez temp in simbol d'identificaziun general. Be gist l'onn 1938 era il rumantsch vegni declerà lingua naziunala en ina votaziun dal pievel. En il pled sin via da la publicaziun dal 1939, ch'è marcà dal spiert dal temp, menziunescha Karl Meyer, quella giada professor d'istorgia medievala a l'Universitad da Turitg, «la convenza paschiva da nossas quatter linguas naziunals» ch'el lauda, ensem cun ils multifars dialects, sco caracteristica genuinamain svizra.

Sch'ins abstrahescha da la retorica naziunala da l'epoca en ils texts accompagnants, permetta la schelta bain ponderada da registraziuns ina buna survista da las cuntradas linguisticas da la Svizra. Ils documents èn dentant er remartgabels perquai ch'igl è gartegià als quatter responsabls – prof. Eugen Dieth per las registraziuns da la Svizra tudestga, prof. Louis Gauchat per quellas da la Svizra romanda, dr. Oscar Keller per quellas dal Tessin e dr. Andrea Schorta per quellas dal Grischun rumantsch – d'involver ina seria da personalitads enconuscentas da l'epoca. Uschia è la publicaziun in document istoric er en quest regard. Infurmaziuns davart ils pledaders e las pledadras ch'ins auda sin ils dus discs, sco er infurmaziuns davart ils texts ch'èn da tempra fitg variada en quai che riguarda la furma ed il cuntegn, chatt'ins en las introducciuns a las secziuns deditgadas a las differentas regiuns linguisticas.

Las vuschs da blers pledaders involvids eran vegnidas registradas gia pli baud per la collecziun da l'Archiv fonografic. Ins ha decidì da recurrer tant sco pussaivel a tals pledaders cumprovads per betg ristgar in retard dal project che stueva esser terminà per l'avertura da l'Exposiziun naziunala. Per ina tala occasiun prestigiosa vulev'ins er profiter da la tecnica la pli avanzada e trair a niz spezialmain la tecnica dal microfon electric sviluppada a la fin dals onns 1930. Empè da duvrar, sco fin lura, in'atna apparatura da registraziun, ha la cumisiun da gestiun da l'Archiv fonografic decidì da dar l'incumbensa per la registraziun al studio professional da l'interpresa Hug a Turitg. Per part han ils pledaders e

las pledadras stui viajar a Turitg duas giadas, perquai che la tecnica da registraziun era ordvart delicata, uschia ch'intginas registraziuns n'ademplivan betg las pretendiuns da qualitat suenter l'emprima tentativa. La tecnica da lez temp metteva er terms stretgs a la durada da las registraziuns. Cunquai che las plattas da gummalacca avevan ina spertadad da 78 rotaziuns per minuta e las chavas n'eran anc betg uschè spessas sco sin las plattas da vinil da pli tard, vegnivan recitads texts u parts da texts che duravan maximalmain 3½ minutas e ch'occupavan uschia ina vart d'ina platta. Sulettamain per la Marcheballade da Georg Thürer èn vegnidas investidas duas varts d'ina platta.

A la fin han las registraziuns pudì vegnir terminadas ad ura per l'avertura da l'Exposiziun naziunala, nua ch'ellas vegnivan preschentanadas da tschertas uras dal manader tecnic da l'Archiv fonografic, dr. Brunner, en la sala 43.2 (deditgada a las universitads ed a la retschertga scientifica) en la secziun da las ciencias umanas. L'apparatura per reproducir las registraziuns era vegnida messa a disposiziun da l'interpresa Hug. Ultra da quai eran las 18 plattas en vendita per 4 fr. il toc e per 60 fr. sco album cumplet. Pervi dal pretsch aut e pervi da l'entschatta da la guerra cun sias consequenzas economicas pudevan sa prestar la collecziun custusa quasi be bibliotecas ed autras instituziuns publicas. Ils Svizzers a l'ester, als quals la publicaziun era deditgada, pudevan dentant profiter d'ina reducziun dal pretsch. Differentas organizaziuns da Svizzers emigrads en l'America dal Nord e dal Sid han efectivamain nizzegià quell'ocasiun e cumprà la collecziun. Ins sa er che las registraziuns èn vegnidas duvradas en l'instrucziun universitara.

Ina reediziun datiers da la structura e dal tun original

La structura da la reediziun dal 2012 suonda quella da l'ediziun dal 1939. Ils texts èn gruppad en secziuns tenor lur appartegnentscha linguistica e mintgina da questas secziuns è dotada d'ina introducziun en la lingua naziunala respectiva. Questas introducciuns decleran particularitads da l'ediziun e dals commentaris e furneschan ulteriuras infurmaziuns nizzaivlas per la chapientscha dals texts. Suenter las introducciuns dals responsabls actuals vegnan reproducidas las introducciuns da l'emprima ediziun che meritan anc adina l'attenziun da lecturas e lecturs.

Cun l'ediziun da las «Vuschs da la patria» han Dieth, Gauchat, Keller e Schorta realisà l'emprima publicaziun da l'Archiv fonografic che resguarda tut las

quatter linguas naziunals. Pir l'onn 2002 (Fleischer/Gadmer) è quai succedi puspè, cura ch'ins ha publicità, ensem cun l'Archiv fonografic da Vienna, las pli veglias registraziuns dialectalas, ch'èn anc da nauscha qualitat. La publicaziun dal 1939, l'emprima publicaziun da texts accompagnads da registraziuns sonoras da l'Archiv fonografic, porscha percenter ina fitg buna qualitat dal tun.

Remartgas introductivas a la reediziun dals texts rumantschs

Cuntegn da la part rumantscha

Il rumantsch dal Grischun dispona fin al preschent da furmas standardisadas regiunals. Sia variaziun en il spazi na po damai betg mo vegnir illustrada cun insatgs dals dialects, mabain tgusch er cun producciuns en las varietads regiunals. L'editur responsabel per la part rumantscha da las «Vuschs da la patria» dal 1939, Andrea Schorta (1905–1990), ha dà la preferenza a la segunda pussaivladad, preschentond en trais dals quatter texts tschernids standards regiunals. Remartgabel è ch'el ha duvrà en quest connex – en ina publicaziun che purtava il suttitel «Schweizer Mundarten auf Schallplatten» – il term «Schriftsprache». Uschia chattain nus la precisaziun «Schriftsprache des Oberengadins» avant la translaziun dal discurs da cusseglier guvernativ Robert Ganzoni (1884–1963) da Schlarigna, medemamain «Schriftsprache des Unterengadins» per caracterisar il raquint dal reverenda Schimun Vonmoos (1868–1940) da Ramosch e «Schriftsprache des Bündner Oberlandes (Surselvisch)» en connex cun l'epos «Il Gioder» da Giachen Caspar Muoth (1844–1906) da Breil. Be il quart text, ina paraula raquintada dal chalger e pur Plasch Spinas (1871–1945) da Tinizong, vegn classificà sco dialectal («Mundart von Tinizong (Oberhalbstein)»). La ferma orientaziun vers ils standards regiunals sa mussa gia en il preambel dad Andrea Schorta che discorra da «quatter idioms principals» che «han prodüt lur aignas linguas scrittas». Quests vegnan er duvrads en ils texts accompagnants da las «Vuschs da la patria»: il preambel è redigì dad Andrea Schorta en vallader, entant che las indicaziuns davart ils pledaders rumantschs èn scrittas en las varietads regiunals respectivas, quai vul dir en puter, sur-silvan, vallader e surmiran. Il privilegi d'esser represchentà cun in text dialectal è reservà ad Surmeir, la regiun cun la lingua scritta la pli giuvna da lez temp.

Il text surmiran – la perditga la pli clera da l'oralità

Schorta ed il prestige da differentas tradiziuns scrittas

Il spectrum d'interess da l'editur e la situaziun politic-culturala dal temp pon explitgar la cumposiziun da la retscha da texts rumantschs. Schorta ha publicità d'ina vart er ina collecziun da 20 registraziuns da dialects da l'onn 1926 ch'illustrescha la variaziun dal rumantsch en il spazi, da la Val Tujetsch en il nordvest dal Grischun fin en la Val Müstair en il sidost. Da l'autra vart ha el furnì ina contribuziun impurtanta al studi da la tradiziun scritta cun l'ediziun da las funtaunas da dretg da l'intschess latin. En il center da si'actività sa chattava dentant in'ovra che reuniva l'interess per la dialectologia e quel orientà vers la tradiziun scritta: il Dicziunari Rumantsch Grischun, al qual el ha deditgà 40 onns da si'actività (1935–1975) e ch'el ha er manà, sco schefredactor, a partir dal 1939.

L'insistenza da Schorta sin il prestige da differentas tradiziuns scrittas regiunals cun lur represchentanants renumads dal passà e dal preschent pon ins metter en connex cun publicaziuns e discurs dals onns 1930 ch'avevan servì a la propaganda per la reconuschienscha dal rumantsch sco lingua naziunala. Cun talas contribuziuns eran vegnidas derasadas infurmaziuns davart l'ierta culturala e litterara dal Grischun rumantsch. Il nov status attribü al rumantsch l'onn 1938 vegn gist er tema-

tisà en l'emprim insatg rumantsch da las «Vuschs da la patria», la contribuziun da Robert Ganzoni. Ultra da quai è da far emament che la reconuschienscha dal rumantsch sco lingua naziunala ha giugà ina rolla significativa en il rom da la defensiun spiertala dal pajais; e quella ha chattà in'expressiun efficazia en l'Exposiziun naziunala dal 1939 ch'è stada la chaschun per la naschienscha da las «Vuschs da la patria».

Il referiment menziunà als standards regiunals pon ins observar er en la producziun a bucca dals trais emprims pledaders: Ganzoni e Vonmoos che prelegian lur agens texts – l'emprim in discurs deditgà a la politica da linguas, il segund ina versiun scursanida da l'introducziun a ses ciclus da raquints «Steivan Paloc in mandura» – sa distanzieschan cleramain dals dialects da lur lieus da provengientscha, Schlarigna e Ramosch; e Sep Modest Nay (1892–1945), scolast secundar e deputà al Cussegl grond, oriund da la vischnanca da Breil, sco Muoth, na furnescha er betg in insatg dal dialect da Breil, recitond «Il Gioder» da Muoth. Tuttas trais producciuns a bucca èn caracterisadas da differents tratgs dals standards regiunals.

Il text surmiran – la perditga la pli clera da l'oralità

Ils texts da l'Engiadin'Ota, da l'Engiadina Bassa e da la Surselva, caracterisads da lur referiment al standard regiunal, fan ressortir il text surmiran, il sulet che vegn classificà sco dialectal. I sa tracta da l'unic text che na vegn betg prelegì, mabain raquintà libramain dal pledader, il chalger e pur Plasch Spinas da Tinizong (1871–1945), in raquintader enconuscent da paraulas che sa distingua, cun si'appartegnentscha sociala, cleramain dals trais auters pledaders. Tenor la remartga introductiva al text surmiran en l'ediziun da las «Vuschs da la patria» dal 1939 è la registraziun sonora vegnida fatga cura ch'il text era gia fixà per la publicaziun en il cudesch. Il text inclus en l'ediziun dal 1939 correspunda per gronda part a la versiun da la paraula ch'il rimnader e perscrutader da paraulas Leza Uffer (1912–1982) ha publicità en sia dissertaziun ed en l'ediziun da las istorgias da Plasch Spinas, ina versiun che sa basa da sia vart sin ina registraziun dal raquint a bucca da Plasch Spinas.

En connex cun la caracterisaziun dal text surmiran sco «dialectal» èn da resguardar las resalvas dad Uffer, tenor il qual il raquintader glioschna tgusch en la lingua scritta cura ch'el discorra. Quest champ da tensiun tranter la lingua scritta ed il dialect discurre sa manifestescha, sch'ins cumpareglia tranter ellas las trais versiuns stampadas da la paraula (en las «Vuschs da la patria» dal 1939 ed en las duas publicaziuns dad Uffer dals onns 1945 e 1958) e la registraziun sonora.

Il text surmiran cuntegnì en las «Vuschs da la patria», il sulet che na reproducescha betg in text scrit, cuntegna ultra da quai in dumber considerabel d'articulaziuns betg cleras, per part nunchapiblas, da scumbigls da peds, d'auto-correcturas, d'ellipsas e da midadas da la construcziun. Cun las caracteristicas numnadas merita il raquint da Plasch Spinas, sco perditga la pli clera da l'oralità entaifer la retscha da texts rumantschs, in interess particular.

Ils texts rumantschs

- Engiadin'Ota: Robert Ganzoni «Il retorumantsch»
- Engiadina Bassa: Schimun Vonmoos «Co ch'eu sun gnü tanter ils scripturs»
- Surselva: Sep Modest Nay «La perdanonza de tschels onns»
- Surmeir: Plasch Spinas «Nussigner a Son Peder segl fagn»

La preschentanaziun:

Archiv fonografic da l'Universitad da Turitg. Vuschs da la Svizra en registraziuns istoricas. [2 discs cumpacts, cudesch accompagnant e carnet cun las transcripziuns foneticas]. Frauenfeld 2012.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3660
www.chatta.ch

«Tellvetia» – Iain ir a Berna en il Parlament!

■ En vista a las elecziuns en il Parlament federal, ch'han lieu mintga quatter onns, han ils Servetschs dal parlament realisà il 2007 in portal d'infurmaziun per giuvenils. La pagina d'internet www.tellvetia.ch cumpiglia duas parts: en l'emprima, «Lain ir a Berna en il Parlament!», preschentan Seraina (S) e Peder (P) en sis episodas ils singuls pass d'elecziun; en la segunda, «En il Parlament va ina massa!», dattan els invista en la lavur dals parlamentararis durant ina sessiun e preschentan l'edifiziu dal Parlament federal. Las animaziuns èn in eveniment visual ed auditiv che vegn cumplettà cun fanestras d'infurmaziun, fotografias, films e links tar ulteriuras purchidas. A moda attractiva e captivanta vegnan uschia intermediads ad in public giuvenil ils chavazzins e mecanissem da la politica federala.

Lain ir a Berna en il Parlament!

Has gust da seser a Berna en il Parlament federal? Suonda Seraina e Peder, els mussan a tai en 7 minutas co che quai funcziuna! Ils spics gidan tai a l'orientar.

Introducziun

S: Finalmain 18! Maiorena! Uss dastg jau era...

P: ...ir a votar ed eleger, gea. Ed anc meglier: ti pos era candidar per il Parlament svizzer!

En stiva

S: Adina mo crititgar, quai na porta nagut. Jau vi mezza midar insatge. Jau sun gia commembra d'ina partida, lura èsi pli simpel. Insumma, en la politica hai blier memia paucas dunnas. Attenziun Berna: uss vegn jau!

P: Bravo, ti has raschun! Nua lessas ir: plitost en il Cussegl naziunal u en il Cussegl dals chantuns?

S: Jau vi far la segira e candidesch gist per tuttas duas chombras. Jau poss alura ma decider sunter las elecziuns.

P: Ti sas tge che ti vuls, quai ma plascha. Ma tge cumpetenzas has ti, sche ti vegns elegida?

S: Jau poss far leschas, reparter daners ed eleger nossa regenza: il Cussegl federal. Jau poss cundecider tge che capita en noss pajais. Stupent, navair?

P: Gea, ma n'emblida betg la lavur impurtanta en las cumissiuns: bleras decisions che vegnan prendidas en ils Cussegl èn gia vengnidas preparadas là.

S: Exact! Là vegn jau a m'engaschar fitg, quai è cler.

P: Sche ti n'es betg commembra d'ina fracziun, pos gist emblidar dad ir en ina cumissiun. Na sas ti betg quai?

S: Bain, bain. Alura stoss jau ma cunvegner cun ils collegas da partida: ensemen essan nus pli fermes.

P: Quai è vair. Ma ils Cussegl s'organiseschan en fracziuns, betg en partidas. En ina fracziun pon era esser commembres da pliras partidas.

S: Ussa è tut cler! In cumbat electoral persvadent e gia sun jau commembra dal Parlament!

Tram

S: Cura che jau sun elegida, poss jau disdir mia piazza, navair? Sco parlamentaria sun jau l'entir onn a Berna!

P: Na, na. Il parlament svizzer è in parlament da milissa. Quai vuol dir che ti lavuras là a temp parzial. Mintg'on sa reunescha il Parlament a quatter sessiuns che duran mintgamai trais emnas. Tranteren han anc lieu las sedutas da las cumissiuns.

S: Ma co fatsch jau era quai? Jau n'hai nagins respargns.

P: Nagin problem, ti survegns ina paja. S: Ti, jau hai udi ch'igl haja ina massa lobists en la Chasa federala. Ma jau na lasch betg m'influenzar da tuts, jau sai mezza tge ch'è bun e tge betg.

Animaziun «Lain ir a Berna en il Parlament!»

Animaziun «En il Parlament va ina massa!»

«Tellvetia» cuntegna er fotografias, filmins ed ulteriur material accumpagnant.

P: Ta calma! N'emblida plitost betg da prender cun tai dus agens lobists: quels duain far reclama per tias ideas.

S: Tge bun'idea! E datti anc insatge auter che ma po gidar? Tut questas plunas da documentaziun: quai na dumogn jau betg suletta.

P: Nagin problem: ti survegns 30 000 francs per engaschar in assistent!

S: Ti es genial! Ti vegns mes assistent. Ti ma gidas a repassar la documentaziun, tegnas a jour mia agenda e ma procuras tut las infos necessarias. En urden! Jau stoss adina esser preparada bain per far lavur efficazia.

P: Donn ch'ins na po betg anc votar per sms u sur l'internet. Quai fiss il pli cumadaivel.

S: Jau sper che mes collegas hajan emplenì il cedel electoral a moda correcta: mintga vusch nunvalaivla è ina vusch pli pauc.

P: Ti na stoss betg far tants quitads. Quai n'è betg uschè cumpplitgà.

Sin la piazza federala

S: Jau hai mirveglias quantas vuschs che jau hai survegni. Ils emprims trends vegnan preschentads gia dumengia da mezdi...

S: Ti, quels discurran trasora da maiorz e proporz. Ma quai na m'interessa betg. Uschè ditg che jau vegn elegida!

P: Quai stuess però t'interessar. Grazia al proporz han era partidas pli pitschnas ina schanza da veginer en il Cussegl naziunal.

S: Uss anc ina debatta fulminanta a la televisiun ed alura...

Biro

S: Uff! Jau sun stancla morta! Sunter tut questas campagnas hai jau anc ditg a tut mes parents ed enconuschents ch'els duain ir a votar.

P: Prima! A las elecziuns è la quota da participaziun savens plitost bassa.

S: Exact! Oz na ston ins gea gnanc pli ir a l'urna, mabain po votar ed eleger cumadaivlamain per posta.

P: Donn ch'ins na po betg anc votar per sms u sur l'internet. Quai fiss il pli cumadaivel.

S: Jau sper che mes collegas hajan emplenì il cedel electoral a moda correcta: mintga vusch nunvalaivla è ina vusch pli pauc.

P: Ti na stoss betg far tants quitads. Quai n'è betg uschè cumpplitgà.

Cafè Vallotton

P: Tge schessas ti dad in café? S: Ina bun'idea, nus avain propi merità ina curta pausa!

P: Exact! E grazia a quests moniturs pratics na manchentan nus nagut da quai che capita en il Cussegl.

S: Jau stun mal, ma jau stoss gia ir puspè. Jau na dastg betg manchentar la votaziun!

Suandar ina debatta en il Cussegl dals chantuns (Sala dal Cussegl dals chantuns)

P: Durant ina sessiun sa radunan il Cussegl naziunal ed il Cussegl dals chantuns bunamain mintga di...

dal parlament. Speranza cumpara prest mes num...

S: Juhui! Jau sun elegida! Genial! Chasa federala: jau vegn.

P: Plaunsieu! L'emprima sessiun sunter las elecziuns ha lieu l'enviern. Ti has damai temp avunda per festivar endregtia victoria! E sunter vegns ti a survegnir blera posta. Tuts vegnan ad empruvar da persvader tai da lur ideas.

S: Betg da crair: jau lavur bainprest a Berna!

Cussegl naziunal

S: Genial, jau hai uschè blers fans che jau sun gist elegida en tuts dus Cussegl. Ussa stoss jau ma decider.

S: Jau hai mirveglias co che quai funcziuna a Berna. En tutta cas vegn jau ad avair lavur avunda.

P: Per fortuna datti ils Servetschs dal parlament. Quels èn fitg effizients e ta sustegnan.

S: Ussa less jau anc engraziar a tut quels ch'han elegi mai! Forsa ans vesain nus puspè l'emprim di da la sessiun? Vegni a visitar mai ina giada a Berna e guardaì là las debattas davent da las tribunas. Quai è pli interessant che quai che vus a imaginai fors. Dal reminent: vus pudais era perseguir las debattas directamain en l'internet.

En il Parlament va ina massa!

Las carrieras da Seraina e Peder cuntinueschan. Accumpogna els dus en lur emprima sessiun cun bleras incumbensas interessantas!

Halla a cuplas

P: Hallo, Seraina! Tge carriera politica che ti fas! Il cumbat electoral è strusch passà e nus ans participain gia a nossa emprima sessiun.

S: Quai è vair, Peder! Ils Servetschs dal parlament han gia declerà als novs commembres dals cussegls il pli impurtant davart la lavur en la Chasa federala. Ed ussa poss jau strusch spetgar d'emprender d'enconuscher il manaschi parlamentar!

Votaziun en il Cussegl naziunal (Pult en la sala dal Cussegl naziunal)

P: Cura ch'il Parlament «legiferescha», vul quai dir ch'el decida davart leschas, u betg?

S: Exact, durant la consultaziun datti adina votaziuns ed a la fin vegn decis davart l'entira fatschenta.

Votum sco pledadra da la cumissiun (Pult da referir en la sala dal Cussegl naziunal)

S: Jau sun in zic gnervusa. Ils commembres da la cumissiun predeliberanta han nominà gist mai sco pledadra da la cumissiun!

P: Quai n'è nagin problem per tai, Seraina. Il president dat gist il pled a tai – alura vali!

Elecziun dal Cussegl federal (Vart davos da la sala dal Cussegl naziunal)

S: Wow – ussa poss jau schizunt gia eleger il Cussegl federal!

P: Quai è coolischem, quai capita gea mo mintga quatter onns u sunter ina demission. Alura sa reuneschan il Cussegl naziunal ed il Cussegl dals chantuns e furman l'Assamblea federala.

Cafè Vallotton

P: Tge schessas ti dad in café? S: Ina bun'idea, nus avain propi merità ina curta pausa!

P: Exact! E grazia a quests moniturs pratics na manchentan nus nagut da quai che capita en il Cussegl.

S: Jau stun mal, ma jau stoss gia ir puspè. Jau na dastg betg manchentar la votaziun!

P: ...e mintga fatschenta vegn tractada dad omaduas chombras.

S: Ma els na tractan betg a medem temp la medema fatschenta.

P: Per fortuna! Uschia pos ti mintgatant era far ina vista al Cussegl dals chantuns. S: Jau vulless natiralmain savair tge ch'il Cussegl dals chantuns ha da dir davart las fatschentas da mia cumissiun.

Inscuntrar la cussegliera federala en l'avantchombra (Avantchombra dal Cussegl dals chantuns)

P: Wow – quella ha gea ina preschuna. Quai era bain la cussegliera federala...

S: ...ella curra probablamain gist tar la deliberaziun dal preventiv. En quest conex vegnan ils cussegliers federalis adina confruntads cun dumondas vaira criticas.

Chattar consutsegnaders (Avantchombra dal Cussegl naziunal)

P: Seraina – guarda! Quai è cusseglier naziunal Muster. Ti vulevas...

S: Super che jau ves el. El m'ha empermess da sutscrivere mi'initiativa parlamentara.

Beneventar ina classa da scola sin la tribuna (Tribuna)

P: Charas scolaras e chars scolaris, in cordial bainvegni en la Chasa federala! Sin la tribuna pudais vus adina suandar la debatta en la sala. Sunter datti ina pitschna visita guidata...

S: ...e sunter as envid jau ad in discurs en ina da nossas stanzas da seduta. Jau hai gia mirveglias tge dumondas che vus avais!

Seduta da cumissiun en stanza 3 (Stanza da cumissiun)

S: Ussa vegni interessant, mia seduta da cumissiun entschaiva gist! I ma displascha, Peder, deplorablamain na pos ti betg prender part.

P: Pertge betg? Las predecisions da las cumissiuns han bain ina gronda impurtanza per la legislaziun?

S: Ti has raschun. Ma las sedutas han lieu davos portas serradas. Mo ils commembres da la cumissiun pon far part.

P: Bun pia, alura spetg jau fin la conferenza da pressa. Alura infurmescha il president da la cumissiun davart las discussiuns.

Sala dals pass pers

P: Nus avain empermess a la televisiun ina curta intervista en la Sala dals pass pers. Avessas ti ussa temp per in pèr dumondas?

S: Natiralmain, era ils contacts cun las medias fan part da mia lavur!

Inscunter en la sala dals pass pers (Sala dals pass pers)

P: Danunder vegnan tuttenina quests fotografis e guardiacorps?

S: Psst... Ina delegaziun da parlamentararis da l'exteriur fa gist ina visita.

P: Ah gea, quai è vair. Il parlament svizzer mantegna bleras relaziuns cun l'exteriur. Sco commembra da la delegaziun dal Cussegl da l'Europa vegns ti segir era prest a far in viadi.

Piazza federala

S: Peder, has ti atgnamain pensà vi da mes pled da questa saira sin la piazza federala?

P: Sa chapescha, jau hai gist finì el ed hai ta trames in e-mail cun il text.

S: Grondius, grazia fitg! Alura è ussa tut pinà per mia emprima preschentaziun publica sco cussegliera naziunala.

La preschentaziun:

Servetschs dal parlament. Tellvetia. Berna 2007. (www.tellvetia.ch)

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1337&hiid=1
www.chatta.ch

Museum da la natira dal Grischun

■ Il Museum da la natira dal Grischun dat – grazia a sias ritgas exposiziuns sin quatter plauns – in'invista interessanta da la flora, da la fauna e da la geologia dal chantun Grischun. Exposiziuns spezialas, occurrenzas e curs infurmeschan pli detagliadamain davart temas actuals da la natira. Lavurs da collecziun e da perscrutaziun sco er publicaziuns cumpletteschan la purschida dal Museum. Il Museum dat paisa ad in'intermediaziun da connexs ecologics chapibla per tut las vegliadetgnas. En l'exposiziun permanenta actuala succeda quai surtut er cun accentuar la biodiversitad dal territori da las Alps. E sa chapescha ch'era singuls objects ch'attiran il public sco il chat d'aur il pli impurtant da la Svizra u l'urs «JJ3» immigrà il 2007 vegnan integrads en las exposiziuns davart l'ecologia u ils mammals dal Grischun.

Las diversas collecziuns dal Museum da la natira dal Grischun derivan dals secturs geologia (inclusiv fossils), mineralogia, zoologia e botanica ed èn collocadas en il local da protecziun per bains culturals a l'emprim plaun sutterranean. Quellas pon vegnir consultadas sin dumonda.

Il Museum dispona er d'in servetsch da pedagogia da museum. Sia finamira è da simplifitgar a tut las persunas d'instrucziun ed a lur classas l'access al Museum e da preschentar pussaivladads tge che po tut vegnir scuvri en il Museum da la natira sco lieu da l'«autra» contemplaziun da la natira

Istorgia dal Museum

Collecziuns da divers perscrutaders da la natira grischuns dals 19avel e 20avel tschientaner han furnà la basa per la fundaziun dal Museum grischun da la natira. L'emprim èn questas collecziuns stadas ina part integrala dal cabinet da naturalias da la Scola chantunala grischuna. L'onn 1872 è vegnì fundà en l'edifizi dal Museum retic il «Museum grischun per scienza e cultura», en il qual èn er stadas piazzadas las collecziuns da la scienza naturala.

La primavaira 1919 èn la collecziun da naturalias e quella d'art vegnidas dischlocadas en la villa Planta al Postplatz. Ma er qua regnava bainbaud mancanza da piazza. Ils 29 d'avrigl 1929 è vegnì inaugurà sin l'areal al Postplatz l'edifizi nov per il «Museum da la istorgia naturala e dal parc naziunal». Quel serviva sco local d'exposiziun per objects da provegnientscha grischuna. Las collecziuns sa chattavan en ils edifizis vischins.

La pussaivladad d'unir tut las partiziuns dal Museum sut in tetg è sa dada pir cun il legat dal geolog Moritz Blumenthal ch'è mort l'onn 1967. L'onn 1976 ha pudì vegnir cumenzà a la Masanserstr. 31 cun la construcziun nova dal museum actual ch'era vegnì planisà da l'architect Bruno Giacometti (1907-2012). Il 1981 ha pudì vegnir inaugurada l'emprima exposiziun permanenta en il nov edifizi.

En il decurs dals ultims onns è quest'exposiziun vegnida remplazzada successivamain tras ina nov' exposiziun permanenta.

Intent e purtaders

Il Museum grischun da la natira è in center d'infurmaziun per l'etnografia da la scienza naturala. Cun sias activitads variadas preschenta el ad in vast public la natira dal chantun Grischun e sias tipicas caracteristicas. Cun quai gida el a derasar ina furmaziun da la natira e da l'ambient ed a proponer l'utilisaziun da lunga durada da las resursas naturalas. Il medem mument vegn er tschertgà da declarer en moda elegentaivla fenomens generalis sco per exempel la furmaziun da las muntognas u l'evoluziun.

Ina pitga impurtanta da la lavur da museum è la documentaziun da la natira dal chantun Grischun e da sias midadas. A quai servan las ritgas collecziuns e l'atgna activitad da perscrutaziun. Sco gia menziunà è la collecziun dal Museum grischun da la natira resultada da las collecziuns da

Exposiziun permanenta davart ils animals selvadis en in Museum da la natira a Cuira.

FOTO TH. GSTÖHL

la Societad grischuna per la perscrutaziun da la natira e dal cabinet da naturalias da la Scola chantunala grischuna. Cun integrar questas duas collecziuns il 1872 en il Museum grischun per scienza e cultura èn ellas idas en il possess dal Chantun. Cuntrari al Museum retic ed al Museum d'art n'han ellas betg appartegnì da quel temp ad ina fundaziun. Il 2001 ha il Chantun decidì da transferir la collecziun dal Museum en ina fundaziun. Ella è responsabla per l'augmentaziun e l'avertura da las collecziuns.

Stretgas relaziuns existan tranter la Societad grischuna per la perscrutaziun da la natira a Cuira ed il Museum. Quella organischa sias occurrenzas en la sala dal Museum ed è activa sco uniun da promoturs.

Il team dal Museum è responsabel per la planisaziun e la realisaziun d'exposiziuns, l'intermediaziun d'enconuschientschas da la scienza naturala ad in public multifar cun las metodos las pli differentas, la composiziun, il mantegniment e l'avertura da collecziuns sco er la perscrutaziun.

Exposiziun

Dapi il 2006 è l'exposiziun permanenta vegnida concepida da nov (realisaziun: biro Gasser e Derungs) e sa preschenta sco suonda:

Plaun sutterranean

Al plaun sutterranean pon las visitadras ed ils visitaders tschertgar il contact visual direct cun la fauna d'aua indigena. Dus aquaris mussan peschs ed animals invertebrads da las duas biocenosis «auas currentas» ed «auas stablas». In microscop pussibilescha da contemplar ils micro-organismes ils pli impurtants da las auas dal Grischun. En la stanza da demonstraziun datti la pussaivladad da guardar films da la natira elegids u videos tar l'exposiziun speziala actuala.

Plaunterren

Il plaunterren è deditgà a la geografia dal Grischun ed al tema da l'ecologia en il senn il pli vast. In reliev dal «chantun da las 150 vals» en la scala 1:50 000 mussa la varietad geografica enorme che lascha supponer ina natira spezialmain ritga.

L'accent central furma la varietad dals mammals dal Grischun. Quels èn grupads en l'exposiziun tenor ils suandants urdens: carnivors, utschels-mezmieur, maglia-insects, ruiders, lieuroids e mammals cun unglas pèr. Il luf, l'urs, il luf-tscherver, la ludra ed il tschess barbet chattan quai tant'attenziun sco ils animals ils pli gronds dal Chantun: ils tschiervs cotshens ed ils capricorns.

Per chatschaders e per persunas che vulan daventar chatschaders datti la pussaivladad d'exercitar la determinaziun da la vegliadetgna da la selvaschina permessa cun agid da las cornas e da las gianoschas sutexpostas.

Al plaunterren sa chatta medemamain il spazi d'exposiziun ch'è reservà per las expo-

siziuns spezialas. Plinavant envida in chantunet per uffants a palpar ed engiavinar.

Emprim plaun

L'exposiziun a l'emprim plaun tracta la multifariadad da la vita, la biodiversitad. Quatter «spirals infurmativas» illustreschan tge che questas noziuns vulan dir. Ellas fan quai a basa da las suandantas dumondas: Co è sa sviluppada la varietad da las spezias cun l'ir dal temp? Tge è ins spezia? Tge signifitgescha la varietad da las spezias per nus umans? Pertgè è la natira uschè multifara?

Ultra da quai vegn preschentada la diversitad da spezias da differentas gruppas da bulieus, da plantas e d'animals. In'inscenzaziun tut speziala sa chatta en il corridor che maina da l'emprim en il segund plaun: qua vegn demonstrà vi d'in veritabel grip co ch'ils utschels sa servan da quest lieu apparentamain pauc ospitaivel sco spazi da viver e piazza da gnivar.

L'emprim plaun cumpiglia er il labor da perscrutaziun. En quel vegn «manifestà» en moda evidenta, co che objects chattan la via da la natira en il Museum e co ch'els daventan objects collectads. Qua chattan gist er visitadras e visitaders en la vegliadetgna da scola interessantas activitads che servan a sa confruntar cun la natira a moda experimental. In computer interactiv pussibilescha ultra da quai in viadi virtual tras la collecziun dal Museum da la natira dal Grischun.

Segund plaun

En il center da l'exposiziun geologica sin il segund plaun stat la furmaziun da las Alps. Qua vegn illustrà co che las diversas sorts da crappa èn sa furmadas, quant dinamic ch'ils process geologics èn e co che er la crappa è la finala suttamessa a la disch-agregaziun ed erosium.

Tranteren chattan ils minerals ils pli bels ch'èn vegnids manads a la glisch en il Grischun piazza avunda per sa far valair cun lur furmas e colurs fascinantas. Preschentà vegn er il bloc d'aur remartgabel ch'è vegnì chattà en las muntognas da la Surselva.

Ordvart interessanta è er la tematica dals fossils e da la paleontologia che chatta en la nova exposiziun permanenta sia plazza duida. En il Grischun datti duas furmaziuns che cuntregnan spezialmain blers fossils, numnadamain Prosanto e Kössen. Crappa che cuntregna fossils na pon ins betg mo consultar per enconuscher la diversitad da las creatiras da pli baud, mabain er lur biotops e lur moda da viver. Quai vegn illustrà a moda plastica cun models impressiunants ed auters renviaments al mund fascinanz dals dinosaurs.

Collecziuns

Las collecziuns èn l'element central dal Museum ed indispensablas per la scienza. Resultats scientifics ston esser chapaiavls. Grazia a las collecziuns da plantas, animals, fossils, minerals e crappa pon quels resul-

tats vegnir examinads davart lur vardad anc suenter onns, mintgatant schizunt cun metodos svilupadas da nov. Collecziuns èn er impurtantas per la classificaziun d'objects natirals, perquai che cumparaziuns èn savens pli expressivas che la classificaziun cun agid da texts e d'illustraziuns. Ils objects da collecziuns servan sper la perscrutaziun e la documentaziun er a l'intermediaziun da savida.

Geologia

Las collecziuns geologicas cuntregnan bain bleras carottas da geologs renomads grischuns, ma paucas parts collecziunadas tenor principis stricts. Remartgablas èn las collecziuns da cumprovas da las grondas construcziuns da tunnels en il Grischun (t.a. Alvra, San Bernardin e Veraina).

Pervi da ses passà geologic ha il Grischun mo paucs fossils u petrificaziuns bain mantegnidas. Remartgabels èn ils fossils da la region dal Parc naziunal, dal territori dal Piz Aela (saurs-pesch) e las restanzas da peschs e da saurs da la seria prosanta dal Piz Ducan en vischinanza da Tavau che l'Institut paleontologic da l'Universitad da Turitg ha chattà.

Pir dal passà geologic il pli giuven derivan ils chats d'urs da cuvels dals cuvels da la Sulzfluh sper St. Antönien ch'han ina vegliadetgna da tranter 50 000 e 100 000 onns.

Mineralogia

La collecziun mineralogica documentescha ils minerals ch'existan en il Grischun e tut ils chats extraordinaris da minerals. Uschia èn p.ex. ils silicats da mangan (parsetensit, tincerit, sursassit) ch'èn vegnids chattads ils onns 1920 ed ils arsenats da mangan (grischunit, geigerit) dals deposits da mangan dal Surmeir objects da collecziun impurtants. Els èn er part integrala da l'exposiziun da minerals dal Museum grischun da la natira.

Zoologia

Ina gronda tradiziun ha il rimnar da mammals ch'è vegnì fatg senza interrupziun dapi la fundaziun dal Museum. Custaivels èn ils objects singuls da l'urs, luf-tscharver, luf e tschess-barbet che documenteschan l'extincziun da quella spezia il 19avel tschientaner sco er in preparat entir d'ina nursa da Tujetsch originala da l'onn 1902. Serias da cornas e cornadiras cumprovan il return dals animals gronds cun unglas. Dapi il 1970 vegnan er rimnads sistematicamain mammals pitschens (ruiders, insectivors, animals da rapina pitschens). La collecziun correspondentia tutga tar las collecziuns las pli grondas da l'entir territori da las Alps. Er las ulteriuras collecziuns da vertebrads (peschs, amfibis, reptils) èn remartgablas.

Bleras da las collecziuns d'animals senza spina dorsala (invertebrads) èn pli veglias. Ellas derivan dal temp che amaturis rimnavan e barattavan objects en moda intensiva. Impurtantas per la scienza èn diversas collecziuns dal Parc naziunal e per exempel la collecziun da

tgirallas da Thomann e la collecziun da lindornas da Wolf. Collecziuns stgaffidas da nov pertutgan l'avieul selvadi e las tgirallas dal di.

Botanica

La collecziun da plantas vasculares è gronda. Luschenumnà Herbarium Raeticum cumpiglia cumprovas da plantas da scherm (cormophyts) dal chantun Grischun ch'èn vegnidas rimnadas da blers botanichers durant ils ultims 200 onns. Pervi da divers motivs n'èn in pèr erbaris betg vegnids integrads en il Herbarium Rhaeticum, uschia ils erbaris da Brügger, Killias, La Nicca e Gsell. Josias Braun-Blanquet, il sociolog da plantas da renum mundial, ha mantegnì en sia chasa paterna a Cuira in erbari ch'el ha duvrà durant sias dimoras regularas en sia citad natala. Quel sa chatta en il Museum grischun da la natira, entant che ses erbaris gronds da Montpellier sa chattan en l'universitad da là. L'erbari il pli vegl deriva dal decan Luzius Pool, il reverenda e perscrutader grischun da la natira; el è vegnì preparà per gronda part l'entschatta dal 19avel tschientaner. Ina collecziun speziala è la collecziun da sems da Paul Müller-Schneider.

L'erbari da mistgel grond è en elavuraziun a l'Universitad da Turitg. Tut ils exemplars èn vegnids registrads per l'inventari dals mistgels da la Svizra tenor ils territoris natirals. Numerusas emprovas da litgens ed ulteriuras materialias spetgan sin lur elavuraziun.

Preparaziun e conservaziun

Il Museum rimna e mussa objects da la natira. Mo paucs da quels pon vegnir tegnids en salv ed exponids en il Museum precis uschia sco ch'els vegnan avant en la natira.

En lavur stentusa vegnan minerals salvads da chavacristals da lur sfessas e sfendaglias. Per il solit ston els mo vegnir deliberads da l'arschiglia da lur lieu e lavads. Mintga ulteriura preparaziun scroda per regla. In'exceptiun è stà il stgalim dad aur renumà da la Val Sumvitg. L'aur ha stui vegnir rendi visibel cun tecnicis mecanicas e chemicas.

Emprovas da crappa ston per regla vegnir empitchnidas ad ina grondezza manischa la gia or en il champ. En l'exposiziun mussa il Museum però in pèr craps pli gronds ch'èn vegnids transportads cun blera forza e gronds custs en l'exposiziun.

Tscherts fossils na basegnan nagina preparaziun. Tar auters chats da fossils ston ils skelets u las crosas vegnir lavurads or dal crap en stentusa lavur da detagl.

Objects biologics sco plantas u animals èn suttamessa a la decumposiziun che vegn impedida cun conservar. Plantas vegnan setgentadas, pressadas cun premura, protegidas da donnas da magliar cun chemicas e mintgatant schizunt colladas sin artgas da palpieri.

Per conservar animals datti differentas metodos. Insects vegnan oravant tut averts, setgentads e fixads cun guglias. Vertebrads pli pitschens sco amfibis, reptils u mammals pitschens pon vegnir mess per dievers scientificis en liquids da conservaziun sco alcohol u liquids sumegliants. Da vertebrads, spezialmain da mammals e d'utschels, vegnan fatgs preparats dermoplastics. Latiers vegn tratga giu la pel da l'animal cun chavels u pennas. Quella vegn conservada en ina procedura custaivla ed alura tratga sur in corp artificial, al qual il preparatur ha dà la furma e la posiziun giavischada. Per preparar skelets vegnan deliberads ils oss da la charn, e quai a maun, cun agid da magliarads u d'autras tecnicis. Da quels vegn aura extratg il grass en l'indriz per sgrassar.

La preschentaziun:

Dossier «Museum da la natira dal Grischun».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1336
www.chattà.ch

Smetter da fimar – tips ch'èn sa cumprovads

■ **Vus vulais smetter da fimar? Na cedi betg. Pli intensivamain che Vus As preparais per smetter e pli grondas che Vossas schanzas d'avair success èn. Diversas brochuras e paginas d'internet porschan infurmaziuns e tips per far quest pass.** «Chattà» preschenta il material d'infurmaziun rumantsch da l'Associazion svizra per la prevenziun dal tubachissem e la campagna «SmokeFree» ch'è vegnida lantschada da l'Uffizi federal da sanadad.

Pertge che Vus duessas cumenzar a smetter da fimar

Perquai che Vus savais far quai: Mintgin po sa deliberar per adina dal fimar. A tschertins grategia quai senza il minim agid. Sustegn professional gida però la gronda part dals pertutgads da dumagnar quest pass.

Perquai che Vus As procurais uschia avantatgs considerabls per Vossa sanadad: Il fim da tubac depona «merdas» quasi en l'entir corp, da la bocca sur il lom ed il cor en fin en ils organs da secreziun. Ils donnos da la sanadad entras il consum da tubac sa fan valair gia suenter curt temp. Persunas che fiman èn corporalmain main fit, han dapli difficultads cul flad, pateschan pli savens da tuss cronica e da buffar e pateschan d'ina reducziun prematura da la funcziun dal lom.

Perquai che quai è ina gronda cumprova d'amur envers sasez(za): Sche Vus na fimais betg pli, cumprovais Vus a sasez(za) che Vus essas ferm(a). Quai è in bun sentiment che vegn ad As ademplir cun superbia e cun cuntentientscha. Giudai che Vus na vegniss betg pli controllads da las cigarettas. Respirai profundamain ed As ludai per Vossa decisiun. Maldisai Vusez(za) ed As cumprai insatge spezial cun ils daners che Vus avessas uschiglio duvrà per il fimar.

Avant che smetter da fimar

Sper las ponderaziuns generalas fatgas survast giogan er motivs persunals ina gronda rolla per smetter da fimar. Ponderai tge ch'è per Vus la raschun decisiva per ina vita senza cigarettas.

Avais Vus empruvà gia pli baud da smetter da fimar? Tge experientschas avais Vus fatg? Tge ha fatg far naufragi Voss plans? Tge As ha gidà? Anticipai: Tge difficultads pon puspè sa mussar? Sviluppai in plan co che Vus vulais superar ellas.

Observai Vossas disas da fimar. Nudai mintgamai durant il fimar sin in fegl: Tge fatsch jau gist ussa? Tge luna hai jau, en tge stadi d'anim sun jau? Quant impurtanta è la cigaretta per mai en il mument? Tge pudess jau far empè da fimar?

Communitgai a Voss confamigliars Vossa decisiun da vulair smetter. Uschia n'è nagin irrità, sche Vus essas gnervus(a) u sche Vus avais nauscha luna durant l'emprim temp suenter che Vus avais smess da fimar. Dumandai Voss confamigliars d'As sustegnair activamain en Vossa decisiun.

Fixai il di che Vus smettais da fimar. Tscherni per quai in termin adattà, per exempel in lavurdi liber. Planisai il di che Vus smettais da fimar almain 10 dis ordavant. La saira avant bittai davent tut las cigarettas e tut ils utensils da fimar sco tschendrens u battafeus.

Suenter avair smess da fimar

Dai al di che Vus smettais da fimar ina grond'impurtanza ed organisai tut uschia che Vus na chattais naginas stgissas per in naufragi. Nus As raccomandain da far liber e da far insatge che Vus n'avais anc mai fatg avant. Per exempel in viadi en in'atra citad u in di da wellness en in spa.

Procurai en general per conturns senza fim: a la plazza da lavur, en Voss'abi-

Brochura d'infurmaziun da l'Associazion svizra per la prevenziun dal tubachissem.

Campagna da l'Uffizi federal da sanadad...

taziun, als lieus, nua che Vus passentais Voss temp liber. Guntgi lieus e giai ord via a situaziuns nua che la tentaziun da puspè fimar è gronda. N'emblidai mai che la quaida ardenta da fimar dura mo 3 fin 5 minutas e svanescha alura. Pli ditg che Vus na fimais betg pli e main savens che questa quaida cumpara.

As legrai da Vossa vita senza fimar! Na pensai ussa anc betg memia savens vi dal pais che Vus pudessas prender tiers. Sche Vus essas en cas da smetter da fimar, savais Vus segiramain er reducir pli tard quels kilos che Vus avais prendi tiers.

La terza emna pudais Vus survegnir ina crisa che As chaschuna problems pli gronds che en las duas emprimas emnas. As clamai en memoria Voss motivs persunals per smetter da fimar. Restai er en questa fasa tar il betg fimar. Er sche Vus essas en ina societad che fima u sche Vus stais sut stress: evitai da prender en maun ina cigaretta.

Restar consequent er a lunga vista

Guardai che Vus hajas per mauns uschè blers trics transitoris sco pussivel. Bunbuns e tschics senza zutger u tgiradents pon per exempel esser ina buna distracziun. Hajas adina per

mauns buns fritgs frestgs u verdura frestga gustusa, per che Vus na cedias betg a la tentaziun da remplazzar las cigarettas tras victualias ch'han bleras calorias.

Remplazzai il fimar tras moviments e tras pitschnas activitads che Vus fashais tranteren. Fashai per exempel la damaun in zic gimnastica (puntettas, enclins u insatge dal gener) u tegnai Voss chau or da fanestra e tirai 10 giadas profundamain il flad.

Grazia a bler moviment ed a sport na sentis Vus betg uschè savens u insomma betg ils sintoms da dischintoxicaziun sco nauscha luna u irritaziun, mal il chau, stancladad u disturbis dal sien. Plinavant fa il sport daventar ins pli luc e fa che la cigaretta sco med cunter il stress n'è betg pli necessaria.

Che Vus avais smess da fimar è ina gronda prestaziun e merita adina puspè ina gronda recompensa! Ils daners per cigarettas che Vus avais spargnà pudais Vus resguardar sco ina premia per avair smess e Vus als pudais duvrar per far in regal a Vus sez(za).

Na pensai mai en situaziuns difficultas che Vus stuessas ussa fimar ina per che Vus As sentias meglier. Gist il cuntrari è il cas!

TIPS E TRICS

Fa ina glista da tut ils avantatgs ch'il smetter da fimar ha ed ina glista da tut ils dischavantatgs che la dependenza dal tubac ha. Prenda adina puspè per mauns questas glistas e las cumplettescha.

Baiva bler aua.	Hajas adina a disposiziun tschics u bunbuns senza zutger u tgiradents.	Mangia in fritg.	Lava ils dents.
Gioga cun in rispli u cun ina balla cunter stress.	Va a spass, fa sport u in'atra activitad corporala.	Va a far ina duscha u in bagn.	Ta chargia in pèr gieus novs sin tes telefonin furber.
Ta cumpra in matg da flurs e remplazza las cigarettas suenter la tschaina tras quai che ti das aua frestga a las flurs e che ti taglias giu da nov las fins.	Reducescha tes consum d'alcohol e da café.	Per remplazzar ina cigaretta inventa occupaziuns che duran 3–5 minutas, che ti pos pratigar tar tai a chasa (p.ex. leger in bel magasin, s'occupar dal giu per preparar ina pitschna surpraisa per insatg).	
Na di: «Jau smet da fimar», di: «Jau cumenz a betg fimar». Quai è pli simpel.	Savura vi d'in tschender plain. E gia has ti puspè avunda dal fimar.	Tegna tes chau or da fanestra e respira 3 giadas profundamain.	Mangia trais cucumeras en aschieu.
Discurra cun tatez/-za e cun auters da tes success.	Ta prepara in per tochts da verdura e fa latiers ina sosa facilmain digeribla cun quagliada magra u cun jogurt natiral per als bagnar.	Metta a la fin da mintga di en ina cassa ils daners che ti has spargnà. Ta regala gia suenter in'emna insatge che ti n'avessas betg cumprà uschiglio.	Va curt suenter il di che ti smettais cun il fimar tar l'igieniera u l'igienicher da dents.

... cun cussegls concrets per la fasa da smetter da fimar.

Ils avantatgs dal smetter da fimar

Il battacor augmentà e la pressiu dal sang pli auta crodan svelts sin in nivel normal ed entaifer 12 uras sa meglierscha l'absorpziun d'oxigen en il sang; la ristga d'in infarct dal cor sa reducescha.

Suenter 24 uras è il monoxid carbonic dal fim da cigaretta decumponi cumpletamain en il corp. Ils pulmuns cumenzan a sa deliberar da la mucosa e da las restanzas dal fim.

Suenter 48 uras è il corp liber da nicotin. L'odurat ed il palat cumenzan a sa megliar.

Suenter 72 uras san ins trair il flad meglier. Las bronchias sa schluccan ed ins senta ch'ins ha dapli energia.

Gia 2 emnas fin 3 mais suenter il smetter da fimar sa remetta la circulaziun dal sang ed ils pulmuns respiran puspè meglier. Quai ha consequenzas positivs en il sport ed en la vita sexuala.

Radund 3 fin 9 mais suenter che Vus avais smess da fimar sa reduceschan la tuss e la mancanza da flad che vegnan chaschunadas dal fimar. Ed 1 onn suenter che Vus avais smess da fimar è la ristga da survegnir ina malsogna dal cor pervia dal tubac sa smesada.

Suenter 5 onns è la ristga da survegnir cancer da la bocca, da la gula, dal schiliez e da la vaschia pervia dal tubac sa reducida per la mesadad. Medemamain è la ristga da survegnir in infarct dal cor sa reducida per la mesadad cumpreglià cun quella persunas che fiman. E la ristga d'avair in culp dal tscharvè sco er da survegnir cancer dal culiez da la madra sa chatta schizunt sin il nivel da las persunas che na fiman betg.

Suenter 10 onns è la probabilitad da murir pervia da cancer dal pulmun mo pli mez uschè gronda sco tar fimadras e tar fimaders. Er la ristga d'in cancer dal nuf da la gula e da la pancrea sa reducescha. E suenter 15 onns è la ristga d'ina malsogna dal cor arrivada al nivel da las persunas che na fiman betg.

Ultra da quai savura il flad meglier suenter avair smess cun il fimar. Ils dents scolorads daventan pli alvs, la savur da tubac svanescha or dals chavels, la scoloraziun melna da la detta e da las unglas svanescha. Las spaisas gustan meglier e l'odurat funcziuna puspè senza disturbis.

Sch'i na va betg «mo uschia» – sustegn supplementar

Decisiv per ch'il smetter da fimar haja success è la tscherna da la metoda adattada. Mintga smetter è unic ed uschè individual sco Vus sez. Tschertins vegnan da far quai «mo uschia» u cun agid da medicaments, auters cun sustegn da la famiglia e dals amis, puspè auters en gruppa u cun l'agid da persunas spezialisadas. Ma la part principala prestais in mintga cas Vus sez(za). Hajas fidanza che Vus essas pli ferm(a) che la dependenza.

Ordavant questas pèr paucas cifras: Tgi che ha la ferma intenziun da smetter da fimar, ma vul far quai senza agid, po far quint cun ina schanza da success da fin a 5 % suenter 6 mais.

Sche Vus cumbinais in sustegn intensiv d'ina persuna spezialisada cun medicaments che cuntengnan nicotin, pudais Vus schizunt far quint cun ina rata da success da fin a 30% suenter 1 onn.

Tgi che sa lascha accompagnar al telefon u en discurs directs per smetter da fimar ha schanzas ch'èn cleramain meglias. Ina cussegliaziun d'ina media u d'in medi u in clom sin la lingia per smetter da fimar 0848 000 181 (8 rp./min.) dublegia la rata da success.

Tractament cun medicaments

Envidais Vus l'emprima cigaretta entaifer l'emprima mes'ura suenter che Vus As essas dasdà(da)? Fimais Vus dapli che 10 fin 15 cigarettas al di? Sche Vus respundais ina da questas duas dumondas cun «gea», avais Vus ina dependenza magari ferma dal nicotin. In

tractament cun medicaments che cuntengnan nicotin po dublegiar Vossa schanza da smetter da fimar.

Medicaments che cuntengnan nicotin (tschics, plasters, tabletas per sut la lieunga, tabletas da tschitschar, inhalaturs u sprays per la bocca) dublegian las schanzas per desister cun success dal nicotin. In auter medicament che cuntengna la substanza bupropion reducescha la quaida d'ina cigaretta. In ulteriur medicament che cuntengna la substanza vareniclin provochescha in effect sumegliant a quel da nicotin, però senza cuntengnair nicotin. Quests dus medicaments survegnis Vus en in'apoteca mo cun in recept da la media u dal medi, ils auters medicaments senza recept en in'apoteca u en ina drogaria. As laschai cussegliar da Vossa media u da Voss medi ubain en l'apoteca.

Stop al fimar: bain preparà è mez gudagnà

Voss medi da chasa sustegna Vossas stentas per chalar da fimar. Discurri cun el davart Voss problems. Tgi che vul chalar da fimar d'atgna iniziativa, chatta buns impuls en il program d'autoagid gratuit. Ins po entrar en il program directamain sur www.stop-tabac.ch.

Smetter cun agid d'in coach: la «Lingia per smetter da fimar»

Cussegliadras e cussegliaders da la Lingia per smetter da fimar scolads spezialmain enconuschan precis las differentas metodos examinadas scientificamain. Fimadras e fimaders che vulan smetter da fimar pon sa laschar accompagnar da la lingia da telefon ed han la pussaivladad da survegnir plirs telefons da sustegn e plirs cussegliaziuns en il decurs da lur via vers ina vita senza cigarettas.

L'intent da las cussegliaziuns individualas è quel da chattar la meglra soluziun per Vus persunalmain. Betg mintgin n'ha il medem grad da dependenza. Perquai vegnan las preparaziuns per smetter da fimar e lur realisaziun adattadas exactamain a Vossa situaziun.

La Lingia per smetter da fimar è cuntanschibla sut il numer 0848 000 181 da glindesdi fin venderdi da las 11.00 fin a las 19.00 (8 raps per minuta en la rait fixa). As infurmai er tar la Lingia per smetter da fimar, sche cussegliaziuns individualas vegnan purchidas en Vossa vischinanza.

Smetter en la gruppa: cuntanscher ensemen la finamira

Tschertgai en il ravugl da Voss amis u a la plazza da lavur: Vuless ina collega u in collega er smetter da fimar? As associai. En dus èsi garantidamain pli simpel da smetter. Vus pudais er As infurmar sur la Lingia per smetter da fimar, tge curs da gruppa che vegnan purchids en Vossa vischinanza.

Ulteriuras metodos

Acupunctura, ipnosa e parapsicologia han gia gidà numerusas fimadras e fimaders da smetter da fimar. Perquai che l'efficacitad da questas metodos n'è betg cumprovada scientificamain, na fashain nus qua naginas raccomandaziuns per u cunter ellas. I dat er numerus cudeschs ch'han gidà bler(a)s ad ina vita senza cigarettas.

La presentaziun:

Dossier «Smetter da fimar».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2175
www.chatta.ch

Il chantun da Soluturn

Chantun cun atgna tempra situà tranter Berna, Turitg e Basilea

■ Situà en ina regiun centrala e bain cuntanschibla furma il chantun da Soluturn in'insla tranter las aglomeraziuns da Turitg, da Berna e da Basilea. El è d'ina varietad fascinanta e porscha diversas bellezzas impressiunantas da la natira. La cuntrada fluviala idillica da l'Aara, il Bucheggberg rural, las autezzas imposantas da las chadainas dal Giura e las collinas dal Schwarzbubenland envidan ad in viadi d'exploraziun varià. Soluturn è situà en la Svizra Bassa ed en il Giura tranter ils chantuns Berna, Basilea-Champagna, Argovia e Giura e l'Alsazia. I na dat nagin chantun ch'è uschè sparpaglià sco il chantun da Soluturn. Las sromaziuns van da Dornach sper Basilea fin lunsch en il territori bernais ed en l'ost fin ad Aarau. Las exclavas Kleinlützel e Hofsterten/Mariastein cunfineschan cun la Frantscha (Alsazia), l'exclava Steinhof è situada en il chantun Berna. Il punct il pli aut dal Chantun è in lieu da 1450 m sin il crest dal Giura tar Selzach. La Dünnern è l'unica aua pli gronda ch'ha sia funtauna en il Giura da Soluturn. Uschiglio percurran l'Aara, l'Emme e la Birs il Chantun.

Las citads las pli grondas dal Chantun èn Olten (17 300 abitants, situaziun dal 2013), la chapitala Soluturn (16 600) e

Grenchen (16 400). En tut dumbra il chantun da Soluturn 263 700 abitants ed è dividi en 10

districts. Cun excepziun dal district protestant da Bucheggberg che cunfinescha cun il chantun Berna è il chantun da Soluturn tradiziunalmain catolic.

Trais regiuns...

Il chantun da Soluturn vegn caracterisà da trais regiuns. A la part sura dal Chantun – situada en il sidvest – tutgan tschintg districts: Bucheggberg e Wasseramt a la riva sid da l'Aara, Soluturn e Lebern a la riva nord, sco er il district Thal ch'è situà davos l'emprima chadaina dal Giura. L'influenza dal svilup economic sa manifestescha bain en il Wasseramt ed a Lebern, entant che l'agricultura dominescha anc adina al Bucheggberg vischin.

En la part sut dal Chantun – situada en il sidost – furman ils districts Gäu, Olten e Gösigen ina pitga impurtanta da la forza economica. En l'ost da questa regiun banduna l'Aara il chantun vers l'Argovia.

En il nord dal crest dal Giura setentrional Passwang sa chatta il Schwarzbubenland cun ils districts Dorneck e Thierstein. Quels èn colliads stretgmain cun l'economia e cun la cultura da la regiun da Basilea. En il vest cunfinescha il Schwarzbubenland cun la Frantscha, en il sid cun la Svizra franzosa, numnadmain cun il chantun Giura.

...e trais citads

Auter che en auters chantuns porta il «center» trais nums: Soluturn, Olten e

Impressiun da la citad veglia da Soluturn.

FOTO: PAUL-GEORG MEISTER / PIXELIO

Grenchen. Tut las trais citads a l'ur dal Giura dal Sid han ina funcziun da center. Uschè differents sco lur characters èn lur charms individuals: Soluturn, chapitala e center da l'administraziun chantunala, fa reclama cun il slogan d'esser la citad barocca la pli bella da la Svizra. Monuments architectonics sco la catedrala da St. Ursen u la baselgia dals gesuits, las chasas patrizianas, las portas e las turs dal temp dals ambassadurs dattan perditga da la gronda tradiziun.

Olten ch'ha er ina citad veglia bain mantegnida è la citad la pli gronda dal Chantun e porscha numerusas piazzas da lavur en il sectur dals servetschs e da la furmaziun. La devisa è: abitar, lavurar e viver en il cor da la Svizra. Sco center da traffic naziunal che po vegnir cuntanschì cun la viafier da Turitg, da Berna e da Basilea en mintgamai mo ina mes'ura po Olten porscher puncts positivs essenzials per l'entira regiun.

En il vest dal Chantun, al cunfin cun la Svizra romanda, sa chatta Grenchen, la «citad d'industria en la natira», ina citad moderna ed averta ch'ha er in'atgna plazza aviatica. Sper las marcas dad uras ch'ins enconuscha sin tut il mund chatan ins qua interpresas per la construcziun ultraprecisa da maschinas e d'apparats sco er per las tecnologias las pli novas.

Istorgia dal chantun da Soluturn

La colonisaziun da la regiun dal Chantun tanscha enavos fin en il temp dals palisaders. La citad odierna da Soluturn è probablmain d'origin celtic ed ha furmà pli tard in vicus roman (Salodurum). Dal temp da la migraziun dals pievels era la

regiun situada al cunfin da colonisaziun da las stirpas germanas dals Burgognais ed Alemans.

L'onn 888 è l'entir territori vegnì integrà en il territori burgognais ed ha fatg part ensem cun quel a partir dal 1032 al Sontg Imperi roman. Suentar ch'ìls Zähringers sco vasals da l'Imperi èn morts ora il 1218, è la citad vegnida sutmessada directmain a l'Imperi. A partir da quel mument ha la citad pudì sviluppar e sa governar a basa d'atgnas structuras politicas. Fin il 1344 sa restrenscheva il domini sin il territori da la citad, alura èn vegnids vitiars fin il 16avel tschientaner successivmain ils ulteriurs territoris che furman il chantun dad oz (en furma da terras subditas).

Gia il 1295 era Soluturn s'allià cun Berna ed il 1481 ha alura gi lieu l'adesiun definitiva a la Veglia Confederaziun. Fin la fin dal 18avel tschientaner ha Soluturn mantegnì sia furma statala aristocratica; alura ha gi lieu ina democratizaziun e liberalisaziun successiva (tranter il 1798 ed il 1830); l'onn 1841 èn vegnids eliminads ils davos privilegis d'elecziun da la citad da Soluturn. E dapi il 1848 è l'istorgia dal chantun da Soluturn segnada dals svilups generals entaifer il stadi federal svizzer.

La tgira da la diversidad culturala

Tar las tradiziuns istoricas specificas en las citads tutgan a Soluturn per exempel la «Vorstädterchilbi» (dapi la segunda mesadad dal 15avel tschientaner) che stat en connex cun la «Festa da la battaglia da Dornach dal 1499». Latiers tutgan er las numerusas confraternitads e la «surdada dal vestgi d'onur da Roth» dapi l'onn 1538 al descendent il pli vegl da Hans Roth – vul dir al descendent da quel un ch'ha avertì la citad da Soluturn l'onn 1382 da l'attatga dal cont Rudolf II da Neu-Kyburg.

Per Olten ha la «festa da scola» ch'ha lieu mintga dus onns dapi l'onn 1816 in'impurtanza fitg gronda. La «festa da Son Bastian» dals tiradurs da la citad dad Olten attira in public da tut la Svizra. Ella è naschida l'onn 1811 en connex cun la nova fundaziun da l'Uniun dals tiradurs da la citad che datescha gia da l'onn 1488.

Las ulteriuras tradiziuns dal Chantun pon vegnir repartidas en talas da character religius ed en talas da la cultura rurala ch'ins chatta en ina furma sumeglianta er en auters lieus. La finala èn sa sviluppadas en il 20avel tschientaner tradiziuns

impurtantas che n'han nagin connex pli cun il senn cumin dad «usits», sco per exempel ils «Dis da film e da litteratura da Soluturn», la «Scuntrada da motos da Hauenstein a Trimbach» ed il «Cup d'uras a Grenchen».

Ruina dal chastè da Dorneck

L'istorgia da construcziun dal chastè da Dorneck sper Dornach tanscha enavos en il 11avel tschientaner (chats da chermica). Da quel temp era il chastè en possess dal cont da Saugern (Soyhières)-Pfeffingen.

Las pli veglias restanzas d'edifizis veisavlas sa chattan en il lieu da la gronda fortezza da pli tard, damai sin l'areal il pli elevà dal grip. Questas restanzas èn da considerar sco part d'in implant pli pitschen dal 13avel tschientaner. Da quel temp apparteneva Dorneck gia al domini dal cont da (Neu-) Thierstein; la famiglia Saugern-Pfeffingen era gia morta ora a la fin dal 12avel tschientaner.

Probablmain è vegnì costruì pir durant la proxima fasa da construcziun in emprim mir da tschinta al sid dal mut il pli aut dal grip. Quel è vegnì refatg en il 14avel tschientaner ed amplifitg al vest tranter auter cun in tract residenzial. Il medem temp han ins bain era enserrà l'areal al nord dal grip.

L'onn 1485 ha la citad da Soluturn cumprà il chastè da Dorneck ed ha installà en quel ina chastellania. A partir da 1499 fin ils onns 1550, suentar la battaglia da Dornach, è il chastè vegnì transfurmà en duas etappas en in'impurtanta fortezza. Perditgas da quests engrondiments èn tranter auter tschintg turs, duas bastiuns imposantas ed ina curt prepostada da circa 70 meters.

Ils onns 1780, a la sava da la Revoluziun franzosa, han ins anc transfurmà l'uschenumnada tur-chaplutta. Il 1798 han truppas franzosas conquistà e destrui il chastè da Dorneck.

La cifra 11 a Soluturn

En la citad da Soluturn vegn dada grond'impurtanza a la cifra 11 ed a sias cifras multiplas – pia 22, 33, 44 e.u.v. Ils da Soluturn da tut las generaziuns discurren mintgatant d'ina «cifra sontga», manegiond la cifra 11. Questa relaziun particulara cun la cifra 11 è ina tradiziun ch'ha ina lunga istorgia e che vegn vivida ozendi en diversas manieras. Ella sa musa en objects – per exempel en in'ura ch'ha mo 11 uras e che suna cun 11 sains la chanzun da Soluturn – ed en fatgs immaterials – per exempel en il num «11i-Schränzer» d'ina musica da tschaiver d'uffants. La cifra è preschenta en la domena privata, per exempel vegnan festegiads spezialmain il 11avel anniversari ed ils anniversaris multipels da 11. Ins scuntra però er savens la cifra 11 en il sectur professiunal, per exempel tar la «11i-Schokolade», tar il «Öufi-Bier» u en il num da la firma «IMMO-11». Differents referenzas a la cifra 11 èn tradidas dal passà. Uschia è il chantun da Soluturn stà repartì en 11 chastellanas tranter ils onns 1344 e 1532. La catedrala da St. Ursen – il monument istoric da la citad dal 18avel tschientaner – è vegnì equipà cun 11 altars, ha in clutger d'ina autezza da 66 meters ed ina stgala cun 3 giadas 11 stgalims.

Pelegrinadi a Mariastein

Il pelegrinadi a «Maria im Stein» ha cumenzà il 14avel tschientaner, cur ch'igl è capità in emprim miracul en ina grotta da spelm. Oz sa chatta en quel lieu la chaplutta da grazias cun ina statueta da Nossadonna. Pelegrins da tut la Svizra e da l'exteriur vischin visitan quest lieu. En spezial vegnan umans da differents etnias che vivan en Svizra a «Maria im Stein» (Albanais, Filippins, Talians, Portugais, Slovacs, Spagnols e Tamils). La gronda attraziun sur ils cunfins etnics e religius ora e l'effect integrativ da quest

lieu da pelegrinadi èn sa sviluppadas senza ina promoziun instituzionalisada.

Cun in'interrupziun durant il temp da las revoluziuns procuran ils Benedictins da la claustra Beinwil dapi l'onn 1636 per la pastoraziun da pelegrinadi.

«Uhrencup»

L'«Uhrencup» a Grenchen è il turnier europeic da ballape per squardas d'uniun ch'ha la tradiziun la pli lunga. El exista dapi l'onn 1962. Fundà d'industrials da las fabricas d'uras da Grenchen è quest turnier in exempel per la gronda influenza che quel sectur industrial ha sin la vita culturala da Grenchen. Il motiv per l'emprim «Uhrencup» – ch'ha gia gi lieu cun participaziun internaziunala – è stada l'inauguraziun da la tribuna principala nova en il stadion Brühl dal FC Grenchen. Suentar il grond success dal turnier cun var 20 000 aspectaturs è vegnida pretendida ina cuntinuaziun. Quella dura ussa gia passa in mez tschientaner, betg l'ultim er grazia al sponsoring da l'industria d'uras. Il «Uhrencup» è daventà in termin fix en l'agenda annuala da la populaziun da Grenchen, in'occurrenza che vegn frequentada gugent pervi da si'atmosfera famigliara e che porscha a la citad la pussaivlad da vegnir recepida internaziunalmain.

Scuntrada da motos da Hauenstein

Durant la stagiun – da mez mars fin l'october – è la scuntrada da motos da Hauenstein in inscunter da pliras tschients persunas entusiasmadas per motos, ch'ha lieu mintga gievgia tar il restaurant «Isebähnli» a Trimbach. Motociclistas arrivon natiers da tut la Svizra, da la Germania dal Sid, da l'Alsazia e da las parts da l'Italia damanaivlas dal cunfin svizzer. Durant quest temp daventa il «Restaurant zur Eisenbahn» in «Mecca» per motos e bain mintga motociclist en Svizra enconuscha questa ustaria. La scuntrada da motos da Hauenstein exista dapi l'onn 1968 e n'è «betg pli uschè selvadia sco quai ch'ins temeva ina giada».

Parc natural da Thal

Il Parc natural da Thal vala sco lieu secret. Integrà en las chadainas da muntognas dal Giura soloturnais, pussibilitescha el da far spassegiadas en la natira cun tge tempo ch'i saja: Ins po percurrer cun il velo la cuntrada cun sias numerusas ruinas da chastels u s'approfundar sin sendas da viandar tematicas en la fauna e flora, la geologia ed il mund mitic da la regiun. Ultra da quai carmaleschan curtins da raiver si en ils auts. E tgi che vul far patgific, sa lascha maldisar en in dals restaurants da muntogna.

Sin la via tras la chavorgia dal luf (via circulara da 14 km a partir da Welschenrohr) pon ins vesair e giudair las differents fatschas dal Parc natural da Thal. La tura cumenza cun la muntada tras la chavorgia dal luf, selvadia e romantica, e cuntinuescha en las autezzas da la segunda chadaina dal Giura via Tannmatt ed enavos a Welschenrohr.

Il Museum Haarundkaam a Mümliswil sa chatta en l'anteriura fabrica da petgens. Qua emprendan ils visitaders dapli dals chavels, da la decoraziun da quels e da frisuras. L'interpresa ch'aveva a sias uras success sin l'entir mund, furniva petgens a diversas chasas roialas ed a personalitads famusas. En la veglia fabrica da petgens a Mümliswil reviva puspe l'istorgia dal lieu e da la tradiziun da far petgens.

La preschentaziun:
Dossier «Chantun da Soluturn».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1832
www.chatta.ch

Il chastè da Neu-Bechburg en vischinanza dad Oensingen.

FOTO: JOUJOU / PIXELIO

Vipras – las sulettas serps da tissi derasadas en Svizra

■ En Svizra datti duas spezias da serps da tissi. Omaduas appartegnan a la famiglia da las vipras, occupezan dentant differents areals. La vipra berus (*Vipera berus berus*; Kreuzotter) è derasada en la part settentriunala dal pajais ed en l'ost. La vipra dal Giura (*Vipera aspis*; Aspiviper) percenter populescha il vest dal pajais e las valladas al sid. Da las ulteriuras serps domiciliadas en l'Europa Centrala – las natras che n'èn betg da tissi – sa laschan las vipras distinguer tras la furma da la pupilla: entant che tut las natras han pupillas radundas, èn quellas da las vipras verticalas sco tar ils giats.

Vipra berus (vipra cruschada)

Squamas, lunghezza e pais

La vipra berus ha 21, darar 23 retschas da squamas en la part amez dal corp, carenadas cun excepziun da quellas da la retscha oradim ch'èn glischas u be levamain carenadas e pli grondas che quellas da las retschas cunfinantas.

Questa spezia da serp cuntanscha ina lunghezza da 50 fin 70 cm, en cas extrem fin 90 cm. Las femellas èn per ordinari pli lungas ch'ils mastgels. Ils novnaschids mesiran 140 fin 200 mm.

Ils animalets han en media in pais da 100 fin 200 grams. Femellas purtantes pon pasar fin 300 grams.

Color e disegn

La color da fund po esser grisch argient, uliva, brin grisch, grisch giagl fin nair. Las colurs cleras, numnadamain colurs grischas, constatesch'ins oravant tut tar mastgels creschids ed ellas èn pli intensivias la primavaira durant la paregliaziun. Ils lefs

sura èn per il solit clers, mintgatant schizunt tar individis uschiglio cumpletmain nairs.

La part sura dal corp è adina pli u main surtraga da flatgs. Normalmain exista ina strivla sur l'egl ed in flatg sin la part sura dal chau. Quests dus segns pon s'unir da maniera ch'els furman ina cruscha (perquai era il num popular «vipra cruschada» resp. per tudestg «Kreuzotter»).

Davos las strivlas da la tatona cumenza ina strivla da ziczac che sa prolunghescha fin al piz da la cua. Questa strivla è per ordinari pli stgira che la color da fund. Da las varts s'extenda ina retscha da flatgs stgirs, sco cuntinuaziun d'ina strivla stgira dals egl, fin a la cua. Per lung ils urs da las squamas dal venter va ina pitschna retscha da flatgs stgirs.

Ils giuvens han la medema color ed il medem disegn sco ils creschids; ils cuntrasts èn dentant blier pli marcants tar ils animals giuvens. Plinavant datti darar animals giuvens cumpletmain nairs. La color naira sa sviluppescha plaun a plaun durant ils emprims dus onns da la vita.

Perioda activa

Las serps èn animals a sang fraid. Ellas passentan l'enviern en marvezza en la terra cun ina temperatura da paucs grads celsius. La marvezza d'enviern dura da la fin settember a la fin da mars; tut tenor l'autezza sur mar dals abitadis e l'aura po ella durar pli ditg u main ditg. En las Alps pon ins vesair l'animal l'avrigl sper la naiv, siond ch'el n'è betg sensibel cunter il fraid. Ins ha gia scuntrà vipras berus en il liber ch'eran veginas sorprendidas d'ina bischa andetga. Suentar ch'ellas han bandunà lur taunas d'enviern sa copuleschan las vipras berus il matg.

Ciclus dal di

Ils mastgels ed ils animals giuvens sortan pli baud da lur refugis d'enviern che las femellas e giran alura gia enturn, entant che las femellas cumparan in pau pli tard e stattan per il solit a sulegl damanaivel da lur quartiers.

Da temperaturas da 12 fin 20 °C (1 m sur la surfatscha) poi dar lieus isolads da manaivel da la terra cun in microclima da 25 °C ed ina umiditad relativa da 80% che cunvegna sco ch'i para fitg bain als animals. Da mesa stad sa mova la vipra berus en il liber oravant tut da bell'aura senza vent e cur che l'umiditad da l'aria n'è betg memia bassa. Da quest temp la chatt'ins il pli tgunsch dator da tschiel cuvert, oravant tut avant e suenter in urizi. Quai vala per abitadis sitgs, ma betg per pastgiras cun dutgs e per cuntradas palidusas. Là chatt'ins la vipra berus dator er da mesa stad da sulegl – forsa zuppada en la mesa sumbriva.

Las vipras berus èn camufladas perfergamain e tgunsch da surveisar. Savens giaschan ellas enrulladas e senza sa mover en il pastg e sa laschan stgaur dal sulegl. Sco adattaziun a ses spazi vital plitost frestg, è la vipra berus abla da schladar las costas. Tras quai vegn la surfatscha dal corp pli gronda e pussibilitescha d'absorbir dapli radiaziun dal sulegl.

Malgrà che la vipra berus ha pupillas verticalas sco ils giats, è ella activa da di e svanescha encunter saira. Schizunt da mesa stad la ves'ins dator sin il pli fin las nov da la saira.

Spazi vital

La vipra berus viva en il conturn da prads umids, a l'ur sulegliv da guauds ed en gondas fin ad in' autezza da 3000 m s.m.

Ils biotops èn fitg differents e dependan da l'autezza sur mar. Ins chatta la vipra berus en la Svizra Bassa en pastgiras e palids autas cun in microclima adattà e cun ils animals da preda preferids. Ils biotops principals en las autras zonas da derasaziun sa cumponan da prads crappus sur il guaud, cuverts da ginaivra, izuns ed erica.

Ils animals èn pli u main fidaivels a lur abitadi. Spassegiasdas pli lungas pon ins constatar tar ils mastgels la primavaira, tar las femellas avant che parturir e tar animals giuvens (spustadas da fin a 100 m per di). Ils lieus tschernids baud la stad na vegnan quasi betg pli bandunads.

Far impressiun e sa defender

Sch'ella vegn smanatschada, sa rodla la vipra berus ensemen, fa il corp plat (ina posiziun ch'ella prenda er mintgatant per s'exponer al sulegl), tschivla e bitta enavant il chau vers l'inimi per al morder, però senza tutgar precis la noda. La vipra berus s'irritescha spert ed en quest stadi po ella er esser privlusa per l'uman.

Nutrimint

Vipras berus creschidas maglian cunzunt mieurs, daspera era luschards, giuvens utschels, orvettas, main savens piutschas e raunas. Ils giuvens prefereschan luschards, orvettas, magari er pitschnas raunas e mieurs novnaschidas.

Suentar la morsa vegn la preda da sang chaud persequitada sin ils fastizs d'odor e traguttida cun il chau ordavant pir suenter ch'ella è morta. Luschards e raunas po la serp era tegnair en bucca suenter la morsa fin che l'animal è mort, forsa perquai ch'igl è pli grev da persequitar ils fastizs da quests animals.

Cumportament da paregliaziun

La primavaira insceneschan ils mastgels cumbats rituals. La copulaziun ha lieu circa in'emna suenter che las femellas han bandunà lur quartiers d'enviern. Il mastgel sa metta sin la femella senza la tegnair cun il gnif. En la planira partureschan las femellas mintg'onni; en las Alps mo mintga quatter onns.

Multiplicaziun

Cuntrari a la gronda part dals ulteriurs reptils è la vipra berus ina spezia vivipara. Cun cuar or ils ovs a l'intern dal corp po ella profitar d'in pli curt temp da gnivar. Tar quest fenomen sa tracti pia d'ina adattaziun al spazi vital plitost frestg cun stads relativamain curtas.

Vipra berus u vipra cruschada (survart) e vipra dal Giura (sutvart). FOTOS: UDO NOWAK / PIXELIO; PD

La femella parturescha il settember 5 fin 12 giuvens. En las muntognas èn quai en media 4-18 giuvens mintga 2-3 onns.

Las vipras berus novnaschidas sa libereschan immediat da la membrana trasparente e cumenzan ad ir a chatscha activamain. En quest mument na possedan ellas betg mo lur apparat da tissi cumplet, il tissi è er gia pli ferm che quel da las vipras berus creschidas che cumpenseschan l'effect da la morsa cun ina quantitat pli gronda da tissi.

La madirezza sexuala cuntanschan las vipras berus suenter 3 fin 4 onns.

Derasaziun

Da tut las vipras enconuscha la vipra berus il pli grond territori da derasaziun. Quel tanscha da l'Europa Centrala sur l'Europa dal Nord fin en Russia.

En Svizra la chatt'ins prevalentamain al nord da las Alps ed en il nordost da la Svizra. La vipra berus viva tant en la planira sco er en autezzas fin a 2600 m. Il center da derasaziun è situà a circa 1600 m autezza.

Vipra dal Giura

Squamas e lunghezza

La vipra dal Giura posseda 21 fin 23 retschas da squamas en la part amez dal corp, carenadas cun excepziun da las squamas da l'emprima retscha oradim ch'èn glischas u be levamain carenadas e pli grondas che quellas da la retscha cunfinanta.

Ils mastgels cuntanschan en media ina lunghezza da 74 cm, las femellas da 80 cm. Ils novnaschids mesiran 140-200 mm.

Color e disegn

La color da fund variescha en tut ils tuns intermediars, da grisch, brin, brin channella fin ad in ferm brin cotschen. Ina strivla naira sa tira diagonalmain da l'egl vers las varts dal culiez. Era sin il frunt e sin il gnif hai mintgatant flatgs nairs, medemamain sin la tatona; quests flatgs èn però fitg variabls en lur furma e grondezza. Ils lefs sura èn alvents, cunzunt davos.

Per lung il dies sa tira in bindel da strivlas traversalas fin a la cua. Questas strivlas pon esser separadas ubain cular ina en l'autra e furmar in bindel da ziczac u undegiant. Da las varts hai in'ulte-

Malgrà lur pupillas verticalas èn ils animals activs oravant tut da di. Notgs da stad chauds pon ins dentant anc vesair la vipra dal Giura tranter cler e stgir fin las indesch da la notg.

Spazi vital

Tut tenor l'autezza, vegnan en dumonda differents biotops sco abitadis: gondas, chavas da crappa, mirs artificialis a l'ur da vignas u dad ers, foss da depognias (mieurs), tegias d'alp abandonadas e per part destruidas, pastgiras d'alp, en muntogna era urs da guauds e cleragls.

Ils animals stattan pli u main fidaivels a lur ambient. Ins ha constatà femellas purtantes l'atun a far viadis da fin a 50 m per di. Uschiglio restan ils animals en il lieu ina giada tscherni, uschia ch'ins po observar ils medems animals durant in'entira stad en in conturn da mo 15 x 15 m.

Far impressiun e sa defender

Sco la vipra berus sa rodla la vipra dal Giura ensemen, sch'ella sa senta smanatschada, tschivla e bitta enavant il chau per morder l'inimi, però senza tutgar exact la noda. Cuntrari a la vipra berus sa scuffa la vipra dal Giura senza smatgar plat ses corp.

Nutrimint

Vipras dal Giura creschidas maglian cunzunt mieurs, lura er luschards, pitschens utschels e darar raunas. Vipras dal Giura giuvnas prefereschan luschards e mieurs novnaschidas, darar pitschnas raunas.

La preda da sang chaud vegn persequitada suenter la morsa per lung da ses fastizs d'odor e magliada cun il chau ordavant pir suenter ch'ella è morta. Las mieurs pli pitschnas ed ils luschards tegna la serp en bucca fin ch'els èn morts.

Cumportament da paregliaziun

La primavaira fan ils mastgels cumbats rituals. Quels observ'ins surtut en lieus cun ina populaziun plitost spessa. Tar la copulaziun sa metta il mastgel sin la femella, senza la tegnair cun il gnif.

La vipra dal Giura sa copulescha ina fin duas emnas suenter la marvezza d'enviern. En la Bassa poi per part er dar copulaziuns l'atun; ils giuvens naschan lura la primavaira proxima. La vipra dal Giura parturescha mintg'onni u mintga dus onns, conform a l'autezza dal biotop.

Multiplicaziun

La femella parturescha il settember 4 fin 16 pitschens che siglientan immediat sez la membrana fina ch'als enzuglia. Gia en quest mument possedan els lur entir apparat da tissi. Areguard la virulenza dal tissi vala il medem sco tar las vipras berus.

Derasaziun

La vipra dal Giura viva en la part meridionala da l'Europa, en in artg che tanscha dal nordost da la Spagna sur la Frantscha, la Svizra e l'Italia fin en Slovenia. Il pli derasada è la vipra dal Giura en regiuns da muntogna da las Pireneas, dal Giura e da las Alps.

En Svizra è la vipra dal Giura da chasa en il Giura, en la Part Sura Bernaisa, en il Vallais ed al sid da las Alps. Ella po survivor fin a 2600 m sur mar. Il center da derasaziun general sa chatta pli a bass che quel da la vipra berus. Al pe da las vals pudes la vipra dal Giura bain viver pervi da las cundiziuns climaticas, ma ella svanescha pli e pli pervi da l'exploziun da la terra.

La presentaziun:
Dossier «Vipras».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1476
www.chatta.ch

Cybermobbing – tge è quai?

Prevenziun ed infurmaziun per giuvenils, geniturs ed autoritads da scola

■ Il pled «mobbing» signifitga d'offender, blamar u mulestar ina persuna cun l'intenziun da blessar ella psichicain. Quest fenomen è enconuscent da la scola, dal plaz da lavur, da l'uniun u d'auters contorns d'interacziun sociala. «Cybermobbing» è la furma da mobbing che fa diever dals meds da comunicaziun digitalis (natel ed internet, savens en furma da messengers, raits socialas digitalas, plattafurmas da video u chats). L'unfrenda vegn discreditada intenziunadamain en la publicitad cun agid da texts, fotografias e films cumpromettents, entant ch'ils delinquentes sa sentan protegids tras l'anonimitad da la rait. Là nua ch'il mobbing tradiziunal va a fin, cumenza il cybermobbing pir a sviluppar si'entira perfiditad: el na sa ferma betg avant l'agen dachasa, mabain penetrescha fin en l'atgna stanza d'uffant; e l'internet n'emblida betg uschè spert, quai ch'ha per consequenza che calumnias restan savens anc visiblas e legiblas suenter onns. In'ulteriura problematica è ch'ins na sa savens

betg, tgi ch'ha lantschà las attagas da cybermobbing. Ma las victimas duain savair ch'ellas pon sa defender e che mobbing en tut sias furmas è in act chastiabel. Per quest intent han divers servetschs da scola e da polizia relaschà feglsgulants e brochuras che cuntegnan ils fatgs ils pli impurtants davart quest tema ordvart actual.

Definiziun

Sut cybermobbing vegn chapì in cumporament aggressiv che fa diever da las furmas da comunicaziun electronicas (p.ex. sms, internet) e che vegn drizzà repetidamain d'ina u da pliras persunas cunter ina victima cun l'intenziun da far donn a quella.

Cybermobbing po survegnir dimensiuns gravantas: Ils cuntegns sa derasan svelt e penetreschan en la sfera privata da las persunas pertutgadas. Ils delinquentes pensan d'agir en moda anonima. Il public è malsurvesaivel. Qua tras vegn pozzentia l'effect. Chausas offendentas statan savens enavos durant in temp pli lung.

En var nov da diesch cas da cybermobbing èn las victimas stadas confruntadas l'emprim cun mobbing tradiziunal. Cun las persunas pertutgadas vegni fatg supplementarmain mobbing sur las medias electronicas.

Furmas da cybermobbing

Cybermobbing è in fenomen che sa preschenta en fitg differentas furmas. Qua intgins exempels: trametter insultas per sms a la victima u trametter mails circulars e comunicaziuns cun cuntegns nauschs u turpegius a blers adressats (p.ex. sur WhatsApp); betg laschar entrar insatgi en ina gruppa (p.ex. en Facebook); metter en l'internet fotografias falsifitgadas u peniblas; fotografar u filmar situaziuns degradantas e derasar quellas en l'internet; fundar «gruppas d'odi» en Facebook u en autras raits, nua

Cybermobbing è savens in spustament dal mobbing convenziunal en il mund digital.

FOTO: ERWIN LORENZEN / PIXELIO

che la victima vegn ridiculisada; preschentar la victima en moda negativa en in fauss profil (profil da fake); publitgar sut il num da la victima insultas envers terzas persunas u fauss inserats da contact.

Consequenzas pussaivlas

Tgi ch'è suttemess a cybermobbing, ha savens gronda tema e schizunt traumas. Resultar pon er consequenzas socialas, corporalas e psichicas negativas.

Consequenzas psichicas pon esser: gnervusitad, disturbis dal sien, temas, depressiuns e letargia. Bleras victimas patechan er da mals corporals (tranter auter stancladad, disturbis da la digestiun e problems cun il dies). Ils uffants e giuvenils pertutgads sa retiran da lur relaziuns socialas ed èn exponids ad ina ristga pli gronda da pensar ad in suicidi.

Las consequenzas da cybermobbing preoccupeschan las victimas er anc blers onns pli tard. Ditg suenter pon las persunas pertutgadas anc patir da temas, da depressiuns, d'ina pitschna conscienza da sazez e d'ina forza da resistenza psichica e corporala reducida.

Prevenziun

Las rollas da delinquentes e da victimas da cybercriminalitad sa cuvran fermamain cun las rollas existentas da delinquentes e da victimas. En quest regard è cybermobbing savens in spustament dal mobbing convenziunal. Perquai po cybermobbing vegnir impedi tras ina tenuta attenda e cuminaivla, nua che naginas furmas da mobbing na vegnan toleradas da vart da naginas persunas participadas.

In clima senza tema, collià cun acceptanza vicendaivla e cun cleras reglas, è perquai gist en l'ambient da la scola ina premissa centrala per prevegnir a violenza da tut gener. Cuntegns concretis da la prevenziun èn: ir enturn cun mobbing e tenuta envers mobbing en scola; scleriment da las ristgas en l'internet, strategies per la segirezza da l'internet respectivamain basas giuridicas; promoziun interdisciplinara da las competenzas socialas e da las competenzas da medias.

Cun tematisar il cybermobbing en l'instrucziun, en projects, en furmaziuns supplementaras da las persunas d'instrucziun ed a chascun d'occurrerzas da geniturs duain vegnir sensibilisads ils uffants, ils giuvenils e las persunas creschidas.

Mobbing po vegnir constatà a temp grazia ad in barat avert tranter la scola ed ils geniturs. Il cumbat cunter mobbing premetta da princip ch'ils posts specialisads involvids collavurian optimalmain.

Betg crudar en la trapla da l'isolaziun

Uffants e giuvenils èn per il solit sulets, sch'els vegnan confruntads cun cybermobbing. Ord vista da las victimas manca savens ina persuna da confidenza ubain la pussaivladad da sa drizzar ad in post specialisà. Er ils uffants e giuvenils che observan tals surpassaments sa sentan malsegirs e periclitads, sche singulas scolaras e singuls scolaras han ina tala pussanza e fan mobbing senza vegnir impedit.

Perquai èsi impurtant da far attentis ils uffants ed ils giuvenils ch'i dat posts specialisads directamain accessibels per persunas pertutgadas da cybermobbing e che quests posts porschan in sustegn fidà e svelt a las victimas ed a lur contorns.

Victimas èn dependentas da sustegn

Ina victima da cybermobbing po sezza, u cun il sustegn d'ina persuna d'instrucziun respectivamain dals geniturs, contactar ina persuna specialisada. Per far quest pass dovran victimas giuvenilas savens l'accompagnament d'ina persuna creschida che stat datiers ad ellas e che ha in tshert sensori. Igl è impurtant che las victimas sappian il suandant: Sch'ina persuna specialisada vegn contactada,

vegn quai tractà en moda confidenziala ed ulteriurs pass vegnan fatgs mo cun il consentiment da la victima. Il princip è quel da prender serius las agressiuns e d'agir svelt, senza che la victima vegnia danovamain en ina situaziun da flaivlezza u da nunpussanza.

Ensem cun la victima e cun ils geniturs duai la persuna specialisada sclerir conscienzusamain, sch'igl è d'instradar pass giuridics respectivamain da clamar la polizia.

Posts da consultaziun

Per mintga scola e per mintga scolara e scolar stat a disposiziun per quest intent ina persuna specialisada dal Servetsch psicologic da scola, e quai gratuitamain ed anonimamain. Nua ch'ina lavurera u in lavurer social da scola è avant maun, po er quella u quel porscher sustegn.

Ulteriurs posts da consultaziun, tut tenor la situaziun (grevezza dal cas da mobbing, aspects penals), furman la Polizia chantunala (servetsch da giuvenils), la Psichiatria d'uffants e da giuvenils respectivamain la psicoterapeuta u il psicoterapeut.

Accompagnament cumplexiv

Tut tenor la situaziun poi esser impurtant da far ulteriurs pass en encliegentscha cun la victima, cun ils geniturs u las persunas responsablas per l'educaziun, cun persunas specialisadas e cun la scola. Quai po per exempel esser: la rehabilitaziun da la victima (sustegnair l'integritad psichica durant in temp pli lung); intervenziuns en scola (p.ex. discurs, intervenziun en las classas, tematisar cybermobbing en l'instrucziun, project da scola); sancziuns pedagogicamain adequatas cunter las delinquentas ed ils delinquentes (p.ex. discurs cun persunas specialisadas, timeout, transferiment en in'otra classa, engaschaments da lavur); tematisar respectivamain pussibilitar furmas d'indemnisaziun en encliegentscha cun la victima.

Vart giuridica e tecnica

Er per uffants e giuvenils vala: L'internet n'è betg in spazi senza dretg. Violaziuns da l'onur, smanatschas e calumnias èn chastiablas. Las disposiziuns centralas respectivadas sa chattan en il Cudesch penal svizzer (art. 135 e 197). Sin proposta da la victima pon quests delicts vegnir perseguitads penalmain.

Per las investigaziuns penales èsi decisiv da salvar material da cumprova. Per quest intent dovra la polizia copias electronicas da sms, da maletgs (p.ex. cun agid da «print screens»), dad e-mails e d'autras notizias.

Tant sco pussaivel duain cuntegns offendentis vegnir stizzads svelt en l'internet ed ils gestiunaris da las raits socialas duain vegnir rendids attentis a tals cas. Displaschavlamain èsi fitg difficil da stizzar cuntegns en la rait dal tuttafatg.

Tips per uffants e giuvenils

«Cybermobbing – tge poss jau far?» Sut quest titel infurmescha la Polizia chantunala cun in fegl sgulant, co che scolaras e scolaras pon sa dustar cunter smanatschas en la rait. Qua ils 10 puncts che pon gidar giuvenils a s'orientar en la dumonda dal cybermobbing:

1. Sta ruassaivel! Na ta lascha betg reger da dubis da tatez. Pertge che ti es okay uschia sco che ti es – vi da tai n'è nagut fallà.

2. Blochescha quels che ta mulestan! La gronda part da las paginas d'internet e dals servetschs online porschan la pussaivladad da bloccar tshertas persunas. Fa diever da questa purschida, pertge che ti na stos betg conversar cun insatgi che ta mulesta. Sche ti vegns disturbà tras cloms da telefon u sms, sche pos ti er laschar midar tes numer da telefonin.

3. Na respunda betg! Na reagescha betg sin messadis che ta mulestan u vilentan. Sche ti respundas, ha il speditur numnadamain precis cuntanschi quai ch'el vuleva ed il mobbing vegn probablamain anc mender.

4. Metta en salv meds da cumprova! T'infurmescha co che ti pos arcunar copias da messadis, maletgs u discurs online. Quellas ta gidan a mussar ad autras persunas tge ch'è capità. Ultra da quai pon talas cumprovas er gidar a chattar la persuna che ta tortura.

5. Discorra da quai! Sche ti has problems, ta drizza a creschids als quals ti pos fidar, per exempel a tes geniturs, persunas d'instrucziun u assistents da giuvenils. Sut il numer da telefon «147 – pro juventute» chattas ti da tuttas uras agid, sche ti na sa ina giada betg tge pigliar a maun. Quest servetsch è gratuit e dal tuttafatg anonim.

6. Annunzia problems! Na tolerescha betg simplamain mulestas, mabain infurmescha immediat ina da las persunas che tgriran la pagina d'internet correspondent. Schabetgs che pudessan esser illegals, duessas ti annunziar a las autoritads.

7. Sustegna victimas! Sche ti vegns a savair ch'insatgi auter è vegnì mulestà per telefonin, internet u sms, sche na guarda betg davent, mabain gida questa persuna e dà part quai ch'è succedi. Sch'il delinquent realisescha che l'unfrenda n'è betg persula, smetta el savens bainspert cun las ingurias.

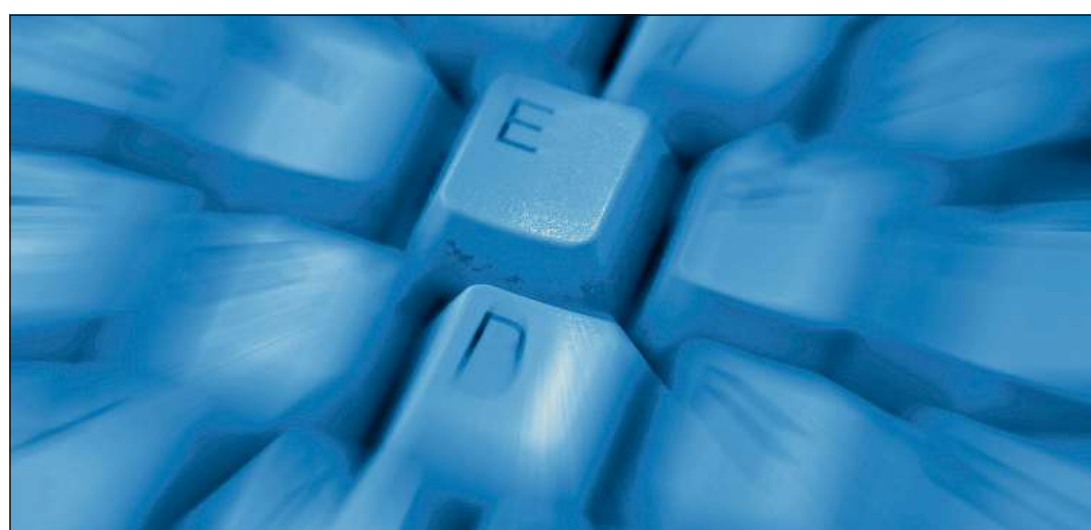
8. Protegia tia sfera privata! Sajas precaut, tge indicaziuns che ti fas en l'internet. Tias datas personalas (adressa dad e-mail, adressa da domicil, numer dal telefonin u fotos privatas) pon er vegnir malduvradas da «Cyber-Bullies». Fa surtut atenziun da tegnair secret tias datas d'access e d'utilisar plects-clav segirs.

9. Enconuscha tes dretgs! Sche ti na lubeschas quai betg explicitamain, na dastga nagin piazzar en l'internet fotos da tai che t'èn peniblas. Ultra da quai na dastga nagin far beffas u offender tai avant auters. En cas d'in cybermobbing sever, po quai avair consequenzas giuridicas per il delinquent.

10. Fida a tatez! Il pli impurtant èsi da crair en sazez e da betg sa laschar dar da crair insatge dad auters. Na ta lascha betg metter sut dad auters e na metta ti sut nagin!

La presentaziun:
Dossier «Cybermobbing».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?id=1337&hiid=3652
www.chattà.ch

Cuntegns che sa chattan en la rait na sa laschar strusch pli stizzar.

RAINER STURM / PIXELIO

Cultura alpestra da l'Appenzell e dal Toggenburg

■ La pictura purila da l'Appenzell e dal Toggenburg è unica en l'art popular da las regiuns alpinas. Il preschent mussa ina gronda varietad da furmas d'expressiun, il passà ultra da quai l'interpretaziun vasta da la noziun «pictura purila». Picturas che mussan il pureser datti en la Svizra Orientala dapi il 16avel tschientaner. Nus chattain ellas sco pictura naiva sin parais da lain, sco maletgs principals da rudellas svizras u da rudellas d'allianza ed en la pictura purila da mobiglias tranter il 1750 ed il 1850. Il 19avel tschientaner èn vegnids malegiads bindels da signun, funs da sadellas da mulscher e maletgs da tavla u da chargiada d'alp per purs ch'han vuli mussar cun superbia lur muaglia.

In'emprima avischinaziun u: ils murdieus en il paradisi

A l'entschatta dal 19avel tschientaner sa megliereschian las kundiziuns da la vita purila en l'entira Europa Occidentala. La Svizra passenta onns sgarschavels: occupaziun da pussanzas estras, rapina da muvel tras truppas austriacas e russas u franzosas che sa cumbattan sin il territori helvetic, setgiras e plievias diluvialas il 1814 ed il 1815, fomina il 1816. Catastrofas episodicas da las qualas ins sa remetta puspè. Suenten la restauraziun portan las cultiras da tartuffels – ch'existan gia dapi trent'onns –, la meglieraziun dal pavel grazia al ladim ed il svilup dal martgà da latg lur emprims fritgs. Latiers vegn anc l'affluenza dad esters ch'han bassegn d'aria pura u da virtids bucolicas e che pajan en francs d'aur, en talers u en guineas, uschia ch'ils cumins e las valladas cumenzan a s'enrigrir.

L'alp porta rendita. Quels ch'èn responsabels dal muvel, ils «armaillis» a Friburg ed il «Sennen» en Svizra Orientala, na vegnan betg explotads, mabain furman ina classa respectada. Ils daners che restan a quests pasturs itinerants suenter avoir pajà lur dimora ed ils chaltschiels da launa vegnan investids en lur bagascha, lur costum e lur cliniez. A l'ureglia sanestra u ad omaduns ureglias portan els in rintg d'aur fin en furma d'in tschadun da groma; la chadaina da l'ura da satg è ornada cun pandems d'argient; ils givlars èn decorads cun motifs da mesch entagliads e rebattids en il tgiorm; ils cuntels da satg, ils batatiefs e la bursa da tubac èn savens objects d'art. Els chalzers da dumengias èn munids da fivlas d'argient, e la famosa pipa cun il viertgel perfurà e ciselà po senz'ater custar trais dis da lavur d'in aurer. En paucs plects, ina spezia da luschardem alpester nua ch'i na vegn betg spargnà per far ina buna cumparsa. Il medem vala era per il muvel: in giu da trais sgaras culadas en il Tirol ed accordadas tenor il giavisch dal client custa ina buna vatga da latg.

La finala sbuccan quels microcosmos – dals quals l'ester ignorant na spetga

Pictura purila da Johannes Müller (ca. 1865). (PD)

fors nagut auter che migims, egliaas inexpressivas, buatscha, urin ed intginas manifestaziuns da quest «cretinism alpester» ch'il filosof Hermann von Keyserling ans ha concedi a moda uschè ambla en in cortegi d'ina glischur e d'ina cochettaria vaira sorprendenta. En Svizra Orientala sa fa quest cortegi en ina spezia d'airvadad cromatica bain adattada a l'illuminaziun uschè clera dals dis da favugn, entant che las colurs da la regiun da la Gruyère e dal Pays-d'Enhaut èn in pau pli discretas – in lom e miaivel grisch ed in brin cler havanais.

Las características da la cultura purila en la regiun dal Sântis

L'art popular da la Svizra Orientala – e particularmain la pictura – inspirà dal Senntum (la cultura da la chargiada) cumenza, sco en il Friburg, pir tard a substituir l'abundanza ed originala iconografia purila da la mobiglia picturada. Quest «art alpester», che succeda pia en in tschert senn la mobiglia picturada, ha gi durant quasi in tschientaner e mez ina fluriziun uschè briglianta ch'el è anc oz per sociologs e picturs in exempel da l'art popular liber e naiv e ch'ins ristga schizunt d'emblidar tut quai ch'al ha prezedi.

Ils emprims motifs, emprastads da la pastorala locala e betg pli da Teocrit u Virgil, paran d'esser stads entagls da zin che decoravan il cumet dals mils e dal muvel u ils givlars dals pasturs: ins vesa il nurser che porta ina spezia da traicorn e ses chaun, prest uschè grond sco el, siluettads cun in sulet stritg sin ina plachetta da metal. Els dateschan circa da la fin dal 18avel tschientaner. L'emprima sadella databla, cun in fund che represchenta in pastur en costum da festa ed ina vatga cun stgella, è dal 1804. Il 1809 ha Conrad Stark (1765-1830), in decoratur da mobiglias fitg tschertgà,

picturà sin ina stgaffa da Kasterbroggen il cortegi da la chargiada cun il muvel e l'equipa dad alp, tuts en «costum» da dumengia. Questa poya è vegnida stgaffida var ventg onns avant ils entagls da Hauswirth u ils maletgs da Sylvestre Pidoux en la regiun da la Gruyère e dal Pays-d'Enhaut. Hai dà contacts tranter quests dus pajais da la cucagna uschè lontans in da l'auter? Ina migraziun da tscherts tratgs stilistics? Quai n'è strusch probabel e dal reminent n'era betg uschè impurtant. In trasé fisic dictà da la verticalitad: la senda en furma da Z suandada d'in muvel ch'è la luschezza d'ina gronda communitad pretenda, là nua ch'el exista, exact ils medems maletgs e vegn perfin represchenta sin las tavlas da plattamorta dals jassists.

Pli che la mobiglia picturada vegn remplazzada da la mobiglia da lain dir e pli che la «chargiada» vegn en moda, l'emprim en furma d'ina suletta lingia sin ils bindels da signun, pli tard sin il fund da las stgadelas ed a la fin, vers il 1850, sin veritabels maletgs nua ch'il muvel è dispost en bustrofedon en ina cuntrada realistica. Quels maletgs na vegnan betg pli pendids si en uigl, mabain en cuschina dal bain puril. Tscherts picturs da mobiglias sco Bartholomäus Lämmli (1809-1865) han bandunà lur occupaziun primara per s'occupar da quest nov gener che lascha, suenter ch'intgins imperativs èn ademplids, tut las libertads. Quai è per nus ina gronda ventira. En il decurs da mo ina generaziun è questa moda sa desadada daper-tut: mintga famiglia vul ses maletg, e quai betg mo da la chargiada, mabain era da l'agen bain puril, da l'atgna ustaria e da la cuntrada circumdanta.

Las dumondas localas èn talmain numerusas ch'ina entira retscha dad autodidacts sa metta a la lavur per satisfar a quels giavischs, ma era per l'agen plachair e surtut per nutrir la famiglia. L'emprim copieschan els lur antecessurs, ma cun il temp cumenzan els a sa fidar da lur visiuns persunalas e d'elavurar lur agen stil. Tranter il 1850 e l'Emprima Guerra mundiala stgaffeschian quels dilettants ina produziun d'ina varietad, d'in interess topografic ed etnologic, ma surtut d'ina bellezza visionara e bizarra che fan smirvegliar. Plaun a plaun è questa produziun sa liberada da tschertas restricziuns da la fasa inziala da quest gener ed ha fatg il pass da l'uschenumnà art popular a l'art naiv. Ma nus na duessan betg dar memia gronda paisa a quest passagi intschert. A l'urden rigid da la chargiada s'aggiun-schan, sco en in cudesch d'uras, «las lavurs ed ils dis». Dals maletgs tragicomic e shakespearians da Bartholomäus Lämmli, mort sin via il 1865, cun lur colurs tissientadas e violentas a la minu-

ziusadad allucinanta da las picturas da Johannes Rotach (1892-1981) na san ins propi pli nua guardar.

Il conservativissem champagnard, il schovinism local (en quest cas ina ventira), l'interess precox d'istorichers d'art, da museologs, da collecziunaders e da «persunas che stattan ordairer l'ambient da l'art uffizial» fan ch'ins pudess emplenir in entir museum cun quest'explosiun picturala senza stuaier mussar era mo in maletg repetitiv.

Da l'idilla persa a l'art rescuvri

Nua stat la pictura purila a la fin dal 20avel ed a l'entschatta dal 21avel tschientaner? A si'excelenta ovra davart la pictura «naiva» svizra dal 16avel al 20avel tschientaner, edida ensem cun plirs auturs bain tschernids, ha Guy Filippa dà il titel «Blick in eine Idylle». Quel na pudess betg esser meglier. A la fin dal 20avel tschientaner han ins però gi l'impressiun che quest'idilla saja svanida. Nicolas Bouvier scriva l'onn 1991: «I dat bain anc inqual vaschler che fa mirvegliusas tignas u sadellas per la chargiada ed era intgins picturs naivs appenzellais ch'han in contract cun ina u l'autra galateria. Ils products èn senza dubi bels, ma lur clientella deriva da l'Australia u da Berlin. La relaziun da cumplicitad e da vischinanza tranter il producent ed il client, ch'è in element fundamental da l'art popular, è oramai svanida. Quest art, naschi da nundumbraivels facturs savens casuals, è vegni destrui a l'entschatta dal 20avel tschientaner d'auters facturs che nus na pudain betg pli verifitgar. I na vala betg la paina da s'enriclar. L'essenzial è che quest'idilla defuncta ha relaschà tants fastizs e tantas perditgas che permettan da la represchentar e bunamain da la laschar reviver.»

Igl è indiscutabel che tant la pictura sco tala sco er sia recepziun èn sa midadas en la segunda mesadad dal 20avel tschientaner. Ina burgaisia interessada vi da l'art ha demussà ses interess per la pictura purila. Il mastergn ed il turissem han duvrà quest art per far reclama. Scienciads ed amatur han tschertgà la «stgetta» pictura purila ed èn stads da l'avis ch'ins chattia quella mo pli en maletgs dal passà, entant che la nova pictura purila vegniva spretschada sco pictura nostalgica, pictura da dumengia u pictura da souvenir – da quai dat perditga il citat da Bouvier reproducì survart.

Questa valitaziun è entant vegnida curregida. Tranter ils artists dal 20avel tschientaner hai dà e datti divers cun ina gronda forza creativa, tranter quels er purs che malegian. Els han sviluppà in stil personal ed han chattà novas furmas d'expressiun per malegiar ils motifs vegls dals usits da la cultura d'alp.

Las chargiadas d'alp da l'Appenzell e dal Toggenburg

Las chargiadas d'alp classicas enturn il Sântis han ina choreografia tradiziunala. Il til vegn manà da las chauras appenzellaisas, accompagnadas da mattas e mats en costumes. Alura vegn il signun en ses costum cumplet cun las chautschas melnas liadas sut il schanugl e cun la sadella da lain vi da la spatla. I suondan trais vatgas cun lur plumpas, trais accompagnaders en il costum da dumengias cun las chautschas brinas e sper els in ulteriur signun en il costum cumplet. Alura seguan la muaglia ed il possessur dals arments, savens accompagnà dal chaun pastur appenzellais, dal «Bläss». Il char che transporta ils utensils da lain fa la fin dal til.

In caracteristicum da la chargiada d'alp èn las plumpas da las vatgas manadras. Ellas èn accordadas ina cun l'autra e servan sco accord da basa permanent (bordun) per il «Zauren», in lung jodel natiral senza plects. Duvradas vegnan ellas er per il «Schellenschötten»; qua muventan ils signuns las plumpas cun moviments ritmics controllads, uschia ch'ellas cumenzan a tunar. En il Toggenburg vegn festegiada suenter la chargiada d'alp la fiera d'alp («Älplerchilbi») sin la Sellamatt. Durant la stad d'alp han lieu en il Appenzell il tramegl d'alp («Alpstobete»), la festa da Jakobi («Jakobifeyer») ed il bal dals signuns («Sennenball»). La fin da la stad d'alp han lieu las exposiziuns da muvel.

La musica populara en l'Appenzell ed en il Toggenburg

Sco furma primara dal chant vala il jodel natiral. Tranter auter vegn el tgrà en l'Appenzell ed en il Toggenburg, là però a pliras vuschs. En l'Appenzell Dadens ha el num «Rugguuseli», en l'Appenzell Dadora «Zäuerli» u «Chlauszäuerli», en il Toggenburg din ins «johle». Fitg savens vegni jodlà tar il rotatalers, il «Talerschwinger»; il triaccord, chaschunà dals tocs munaida che circuleschan en las cuppas sco accord da basa permanent (bordun) tar il jodel natiral, è tipic per la regiun enturn il Sântis. Er cun instruments ad artg e cun instruments a flad vegnan interpretadas las melodias dal jodel natiral («Stegräf», «stegräfle»).

Impurtanta per la pratica instrumentala da la regiun è la musica ad artg. En l'Appenzell Dadens ed en las parts davant da l'Appenzell Dadora vegnan talas numnadas per l'emprima giada l'onn 1874. En la part davos da l'Appenzell Dadora è naschida l'onn 1884 la musica ad artg d'Urnäsch (famiglia Alder). L'onn 1892 vegn resguardà sco onn da fundaziun da la musica ad artg originala appenzellaisa, in quintet da duas gias, in arpet, in cello ed in giun. L'onn 2009 sunavan en l'Appenzell passa ina dunsaina da furmaziuns originalas da musica ad artg, en il Toggenburg duas. Latiers vegnan anc 41 autras furmaziuns instrumentalas appenzellaisas, tranter quellas er talas cun orgelet da maun. Occurrenzas bainvisas, a las qualas las musicistas ed ils musicists sunan, èn las «Alpstobede», las festas d'alp. Questas festas da saut da l'Alpstein èn quasi svanidas durant in tschert temp, ma prospereschan ussa puspè e vegnan pratigadas actualmain en diesch lieus.

Il repertori da la musica instrumentala appenzellaisa e dal chant da jodel vegn documentà ed elavurà dal Center per la musica populara appenzellaisa en la Chasa communal a Gonten.

La preschentaziun:

Dossier «Cultura alpestra da l'Appenzell».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3653
www.chatta.ch

Cun la cultura alpestra regionala è er colliada la musica populara ed il jodel.

(FOTO: PAUL-GEORG MEISTER / PIXELIO)

Prads sitgs e pastgiras sitgas: bels, apprezzads, prezios

■ I dat chaussas che plaschan quasi a tut ils umans: ils prads en flur per exempel. Quels enritgeschan grondamain la vita d'ina cuntrada. Sco las retschertgas mussan, vegnan els apprezzads zunt fitg, betg be perquai che las colurs e furmas da las flurs fascineschan. Er las diversas tgirallas, ils ta-vauns, baus e luschards chattan gronda atenziun. Ina primavaira senza prads en flur na pon ins betg s'imaginar. Ma prads ritgs da flurs èn daven-tads rars en tschertas regiuns e dovran protecciun. Circa in quart da las cumi-nanzas da plantas en nossas regiuns è sa sviluppada tras l'uman u dependa da praticas spezialas da l'agricultura. La pasculaziun e la fanada en las zonas tranter 1800 e 2200 meters han per exempel fur-mà prads d'ina gronda diversidad, che tutgan tar las gruppas da vegetaziun las pli ritgas en l'Europa. Ils prads e las pastgiras sitgas cuntengnan circa dus terzs da las spezias da plantas da la Svizra e da quellas è in terz rar u periclità. Els èn plinavant il dachasa da numerusas spezias d'animals: utschels, reptils, filiens ed insects. Quests ambients semi-naturalis èn in bun exempel per l'influenza positiva che las activitads umanas pon mintgant – sper las influenzas negativas bler pli frequentas – avair sin la biodiversidad.

Cun il squitsch economic èn las meto-das d'agricultura sa midadas considera-blamain en la segunda mesadad dal

20avel tschientaner: En las valladas e sin las spundas bain accessiblas è l'agricultura vegnida intensivata tras la tecnolo-gia moderna sco era cun utilisar ladim chemic e pesticides. Zonas en las autezzas cun ina curta perioda da vegetaziun e spundas taissas cun pauca racolta percun-ter n'èn betg pli vegnidas cultivadas. Quest terren bandunà da l'uman ha il guald reconquistà. Pervi da quest svilup sco era pervi da l'urbanisaziun e la depopula-zion da las vals perifericas èn passa 90 % da las pradas e pastgiras magras dispari-das dapi l'onn 1945. La cuntrada rurala alpina tradiziunala sa sminuescha e la perdita da differentas metodos da cultiva-zion periclitgescha la diversidad da la cun-trada sco era la biodiversidad da las Alps.

Prads e pastgiras: bains culturals tradiziunals

Dapi millennis s'occupan ils umans cun la tratga da biestga. A l'entschatta laschavan ins pascular ils animals en ils guauds. Ma baud han ins cumenzà a runcar per obtegnair terren da pasculaziun. Già ils vegls Romans segavan per avair fain. Prads e pastgiras accumpognan pia l'uman da vegl ennà.

Ina da lur caracteristicas è ch'els ston vegnir utilisads e cultivads regularmain. Perquai valan ils prads e las pastgiras era sco bains culturals, cuntrari ad auters spazis da viver sco guauds, palids autas u grippa. Quest bain cultural tradiziunal è sa sviluppa sur millis onns ed ha cuntan-schi ina gronda varietad da spezias. Quai vala surtut per noss pajais, nua ch'ins chatta ils pli differents tips da prads e

Prads sitgs – ina part impurtant d'ina cuntrada alpina intacta.

pastgiras: plauncas da fain selvadi en las Alps, prads da segar maghers, pastgiras d'alpegiar / pastgiras magras, prads grass, prads sauads e prads da sternim.

Tut tenor situaziun ed utilisaziun sa mida la vegetaziun. Il caracter è different tut tenor sch'i sa tracta d'ina spunda nord u sid, da pastgiras u prads, grass u maghers, umids e sitgs, en situaziuns autas e bassas e sch'i vegn segà savens u occasiunalmain. Ultra da quai chatt'ins las pli di-versas furmas da transiziun e sa chape-scha er las spezialitads regiunalas. Prads e pastgiras èn spazis da viver or dals mauns dal pur, spazis da viver cun blera tradiziun en nundumbraivlas variaziuns.

Nua che l'uman intervegn, s'adatescha la natira. Nua ch'il guaud ha stuì ceder a prads e pastgiras, han plantas ed animals da las zonas avertas e mez avertas chatta lur spazis da viver. Per part derivan els dal conturn, dals grugns grippus u da las zonas avertas alluvialas, per part è lur origin fitg lunsch davent, per exempel en las regiuns mediterranas u en las steppas da l'Europa da l'Ost. Els èn s'integrads, fan oz part da la natira indigena – ed enritgeschan quella grondamain.

Fastizs istorics da l'utilisaziun dal terren

Cun agid da pollens, deponids e sa mantegnids dapi la davosa epoca glaziala en terras suffizientamain umidas, èsi pussaivel da persequitar millis onns enavos il svilup da la vegetaziun e l'istorgia da l'utilisaziun. Entras definir la vegliade-tgna dal carbon (14C) en turba u en lain charvunà pon ins datar eveniments impurtants, sco p.ex. l'entschatta da la cultiva-zion d'ers.

Prendain l'exempel da l'Engiadina Bassa: Qua mussan pollens or da differents profils da perforaziun che l'uman ha cumenzà durant la perioda da 3600-3200 a.Cr. a transfurmar ils guauds prirs

da pigns, maschadads per part cun tieus e lareschs, en prads da laresch che vegnivan pasculads. Pollens da graun (furment, ierdi/dumiec) che cumparan relativ andetgmain a la fin dal temp neolitic (var 2200 a.Cr.) cumprovan il cumenzament da la cultivaziun dad ers. Enfin la fin dal temp da bronz (var 1000 a.Cr.) para la cultivaziun d'avair cuntinuà senza interrupziun.

Las pli veglias terrassas dad ers anc oz existentas dateschan almain da l'entschatta da l'epoca da bronz. Tras la cultivaziun dad ers han pudì sa derasar bleras plantas ch'eran da chattar enfin lura be en cleragls, sin grippa ed en lavineras u lung ils flums. Igl èn sa furmadas cumi-nanzas da plantas sco chaglias da coller, saivs vivas, guaudets da badugn, prads da chagliom, prads sitgs e vegetaziun da steppa.

Dapi il temp neolitic era la cultivaziun dad ers suttamessa a diversas fluctua-zions; suenter in ferm declin durant il temp medieval tempriv suonda in temp da prosperitad durant il temp autmedieval e medieval tardiv. Ils fastizs da l'istorgia da l'utilisaziun dal terren dapi 5 mil-lis onns enfin oz èn damai sa mantegnids en la cuntrada culturala inalienabla ed en il colorit local caracteristic per la vegeta-zion multifara da l'Engiadina Bassa.

Prads e pastgiras ritgs da spezias

Per inditgar ils prads sitgs cultivads exis-tan divers terms. Sper denominaziuns stretgmain scientificas sco «mesobro-metum» u «arrhenatheretum» chatt'ins en texts da leschas er l'expressiun «prads extensiv u pauc intensiv» ed en il diever popular «prads da flurs», «prads maghers» u «prads sitgs». Ma questas nozi-uns cuntengnan divers aspects e per quest motiv n'èn ellas betg adina identicas. Da princip sa tracti dentant adina da spazis da viver cun paucas substanzas nutritivas e perquai cun ina gronda diversidad da spezias.

Radund 13 pertschient da tut las plantas en Svizra creschan sin prads e pastgiras magras. Quai èn passa 350 spe-zias. Ultra da quai attira mintga spezia da plantas circa diesch spezias d'animals. Uschia èn bun la mesadad da las tgirallas dependentas da quest spazi da viver.

Ils prads sitgs da la Svizra èn pia da fitg grond'impurtanza per la diversidad da las spezias. Ma i dat anc tut auters motivs fitg relevants per mantegnair quests spazis da viver: Ils prads da flurs èn ina part impurtanta d'ina cuntrada intacta, nua che nus tuts ans sentin da chasa e ch'è a medem temp la basa per in maletg positiv da nossa Svizra sco pajais da vacanzas. Prads da flurs èn in argument ferm ed enle-gentaivel per promover la vendita di-recta dals products agrars; els stgaffe-

schan bainvulentscha en la populaziun ed auzan la chapientscha dals pajataglias per l'agricultura. Ultra da quai pussibili-teschan ils prads da flurs diversificaziun e flexibilitad en il manaschi puril e quintan sco surfatscha da cumpensaziun ecologi-ca. Plinavant promovon els ils insects nizz-zaivels e protegian er il terren da l'erosiun.

Mantegnair las valitas a lunga vista

Ils prads sitgs èn sa sminuids dapi ils onns 1950 e cun els er las spezias che vivan là. Oz èn 40 pertschient da las plantas da quest spazi da viver sin la «Glista cot-schna», en la Svizra Bassa schizunt 70 pertschient. Per ils animals mussan las retschertgas in maletg sumegliant.

Ils prads sitgs èn periclitads surtut per duas raschuns. Pli baud ha in'utilisaziun memia intensiva sminuì quels e cun els la diversidad da las spezias. Oz gioga plitost la moda e maniera d'utilisaziun ina rolla. Surtut spundas taissas ed allontanadas vegnan cultivadas pli e pli pauc.

Ma dapi ils onns 1990 exista in'incumbensa legala da cumbatter questa digren. En in emprim pass ha la Confederaziun realisà in inventari cumplessiv dals prads sitgs en Svizra. Quel includea ils pastgets sitgs e da steppa che na vegnan betg u strusch utilisads da l'agri-cultura sco er las surfatschas sitgas nuncultivadas e da rieven. En pli cumpiglia l'inventari ils pastgets mez sitgs e da tshorf airi sco er las spunda da char-etsch da ruina ed ils pastgets da fustigliu utilisads da l'agricultura. Quest inventari furma la basa per cuntanscher duas finamiras:

Realisar la convenziun internaziunala: Il 1992 è vegnida ratifitgada a Rio de Janeiro ina convenziun internaziunala cun la finamira da mantegnair la diversidad da las spezias sco part integrala da la biodi-versidad. La survista nazionala dals prads sitgs da la Svizra è perquai in crap en quest immens mosaic global ch'è vegni sviluppa cuntinuadamain dapi lura.

Stgaffir clerhas basas d'execuziun: L'agricul-tura ed er la protecciun da la natira èn de-pendentas da basas cumparegliablas. Datas exactas duain pussibilitar ina valitazi-un cumplessiva ord vista nazionala e permetter da metter las prioritads objec-tivamain. Quai vala tant per l'execuziun sin plaun chantunal sco federal.

La natira en ils mauns dal pur

Sin basa da las cundiziuns definidas en las leschas pajan la Confederaziun ed ils chantuns contribuziuns per mantegnair la varietad da prads e pastgiras e per als utilisar cun respect vers la natira. Las dumondas d'execuziun reglan la Lescha davart la protecciun da la natira e da la patria e la Lescha davart l'agricultura. Decisivs èn ils suandants principis:

Indemnisaziun da prestaziuns ecologicas: La legislaziun prevesan d'indemnisar commensuradamain la lavur supplementara e la sminuziun da las entradas che las prestaziuns ecologicas a favur da l'interess public chaschunan. I vegnan pajadas contribuziuns da basa tenor las leschas davart l'agricultura federalas e supple-ments per ulteriuras prestaziuns ecologi-cas tenor las leschas ed ordinaziuns chan-tunales davart la protecciun da la natira.

Norma da la Confederaziun, realisaziun dal chantun: Quest princip lubescha da cuntinuar cun l'applicaziun tenor ils mo-dels chantunals cumprovads ed econcu-schents.

Basa facultativa: La basa facultativa è es-senziala. La devisa sa cloma: «Impuls fi-nanzial enstagl da sforz». Da quest prin-cip èn exclus sulettamain ils territoris ils pli impurtants ch'èn mess sut protecciun. Per pudair mantegnair ils prads e las pastgiras sitgas a lunga vista ston vegnir res-guardadas tar l'execuziun tschertas cun-diziuns generalas. Per regla vul quai dir: mantegnair las diversas furmas d'utilisa-zion tradiziunals, pia cuntinuar cun l'utilisaziun extensiva. Tut tenor tip da vegetaziun è inditgada in'utilisaziun che tanscha d'in tagl mintga dus onns enfin a 2-3 tagls ad onn. Per part èsi necessari da segar alternantamain be tschertas parts, per garantir ina buna derasaziun dal sem da las flurs. En pli èsi da desister d'engra-schament (pastgets sitgs e steppas, pas-tgets mez sitgs, plauncas da fain selvadi) u da far diever da be pitschnas quantitads da grascha da bov (prads sitgs d'avaina glistha / taret mellen).

Terms impurtants

Prà u pastgira?

Prads vegnan segads (per regla almain ina giada l'onn). Sin pastgiras pasculleschan animals, per exempel vatgas. I dat dentant era furmas maschadadas.

Prà alpin, prà sitg u prà grass?

Vers engiu vegnan prads sitgs cunfinads dals prads grass cultivads intensivamain. Vers ensi vegnan prads sitgs e pastgiras sitgas cunfinads dals prads alpins. Quels giaschan sur il cunfin dal guaud.

La presentaziun:

Dossier «Prads sitgs e pastgiras sitgas»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1071
www.chatta.ch

Prads sitgs e pastgiras sitgas furman in spazi vital ordvart multifar.

Fundaziun Schiller svizra

Premis litterars per auturs ed auturas da las quatter linguas nazionalas

■ La Fundaziun Schiller svizra è vegnida fundada il 1905 e surdat premis a scripturas e scripturs svizzers. Cun ses num renda la fundaziun omagi a Friedrich Schiller, l'autur dal Wilhelm Tell. Si' activitad consecrescha ella dentant exclusivamain a la litteratura producida actualmain en las quatter cumanzas linguisticas da la Svizra. Ina grond'impurtanza ed in grond renum aveva il Grond Premi Schiller ch'è vegnì surdà ventg giadas tranter il 1920 ed il 2012. Suenter che la Confederaziun ha cumenzà a surdar senza premis nazionalas da litteratura, è la Fundaziun Schiller sa posiziunada da nov en in rom pli modest. Dapi l'onn 2013 vegnan onurads auturas ed auturs a l'entschatta da lur carriera litterara sco era traducturas e traducturs.

L'era dal 1905 al 2012 en furma concisa

Il pensum il pli impurtant da la fundaziun en fin il 2012 è stads tenor ils tschentaments: «La distincziun d'ovras impurtantas da l'art litterar cun premis annuals e la surdada dal Grond Premi Schiller mintga 4 fin 6 onns. I pon vegnir distinguid auturs ed auturas ch'èn en possess da la nazionalitad svizra ni tals che èn domiciliads en Svizra dapi almain 5 onns. Per quest intent elegia il Departament federal da l'intern mintga quatter onns ina giuria che consista da 11 en fin 15 commembas e commembas.» La Fundaziun Schiller svizra è stada en fin il 2012 la suletta instituziun, ch'ha surdà premis ad auturas ed auturs da tuttas quatter regions linguisticas da la Svizra.

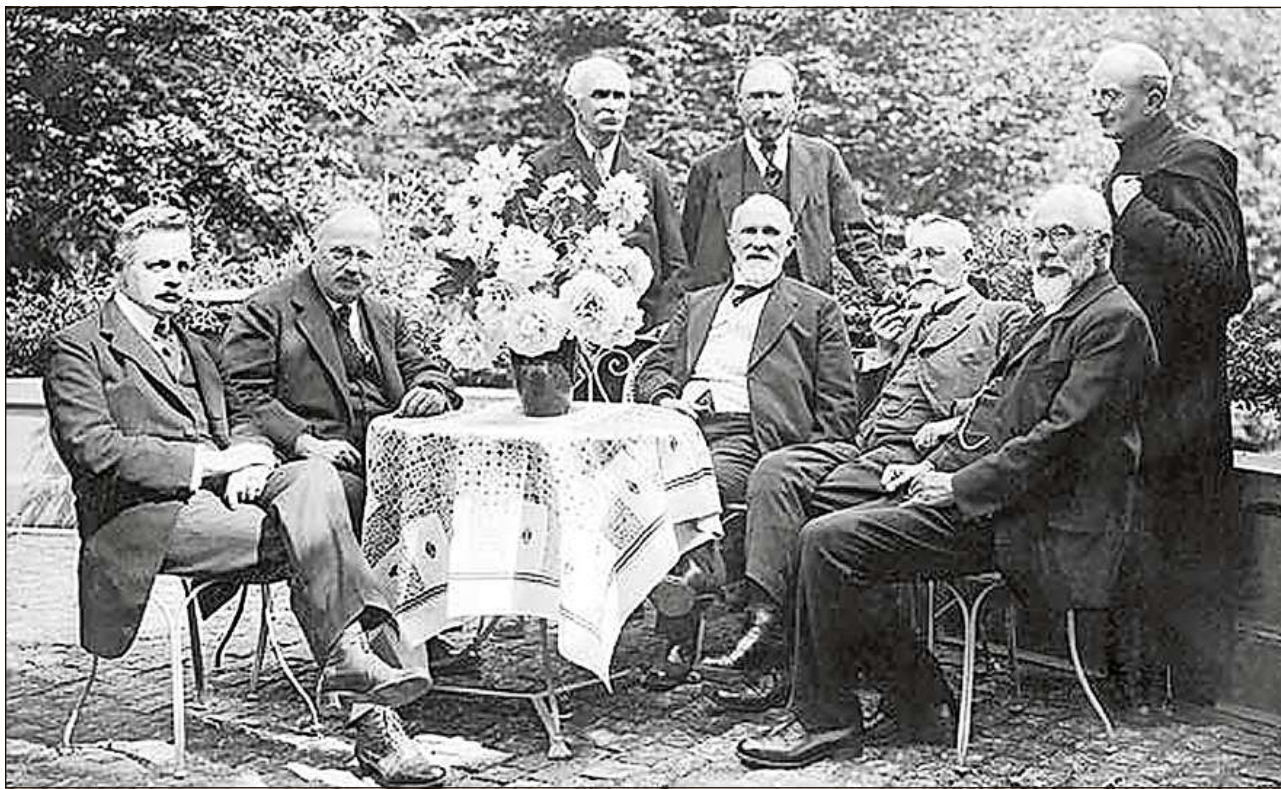
Hans Bodmer, il president dal circol da lectura Hottingen, è stà la forza motora per la constituiziun da la Fundaziun Schiller svizra l'onn 1905. A chascun dal 100avel di da la mort da Friedrich Schiller na vuleva el dentant betg stgaffir ina secziun da la Fundaziun Schiller tudestga (che sustegnava gia dapi il 1859 auturs en miseria), mabain ina fundaziun svizra per sasezza. Perquai ha el tschertgà contacts cun il Cussegl federal e diversas persunalitads da la Svizra franzosa, taliana e rumantscha ed è reussì a crear in'instituiziun per la promoziun litterara francada en tut las quatter cumanzas linguisticas.

La Confederaziun, ils chantuns e donaturs privats han mess a disposiziun in chapital da basa. In dumber da commembas – creschè cuntinuadamain fin ils onns 1930 e suenter puspè sa sminuì – sustegnava la Fundaziun cun sias contribuziuns annualas. Pli e pli è quella sa concentrada sin la premiaziun d'auturas e d'auturs per ovras remartgablas. Sper in grond dumber da distincziuns pli pitschnas è vegnì surdà circa mintga tschintg onns il Grond Premi Schiller. Quai è stads tranter il 1920 ed il 2012 in autur da lingua rumantscha (Peider Lansel), quatter auturs da lingua taliana, tschintg auturs da lingua franzosa ed ad ina autura e nov auturs da lingua tudestga.

Il cumenzament

La Fundaziun Schiller svizra è vegnida fundada per sustegnair finanziemalmain las persunas che fan litteratura en noss pajais. En ils emprims statuts dal november 1905 vegn la contribuziun lura er liada a duas cundiziuns che ston omaduas esser ademplidas. I sto sa tractar d'in «scriptur meritaivel» e d'in cas da «quitads da vita serius». In'undrientscha era damai liada en il medem mument ad ina basegnusad evident.

Ins na dastga betg emblidar ch'i n'exista quella giada anc nagina cumissiu da litteratura chantunala ni gremis sumegliants che surdevan premis da daners. La Pro Helvetia e la Pro Litteris n'existian anc betg; l'Uniu da scripturs svizra è vegnida fundada il 1912 e assicuranzas so-

Reuniun dal Cussegl da fundaziun l'onn 1921.

cialas sco er l'AVS èn pir vegnidas blier pli tard. La Fundaziun Schiller era quella giada la suletta instituziun en Svizra che sustegnava scripturs cun meds finanzials.

Dentant ha il cussegl da fundaziun gia mess en si'emprima sesida dals 22 da schaner a Turig l'accent sin il caracter undrant da las donaziuns. Igl eran gia avant maun intginas dumondas da sustegniment che na pudevan dentant betg vegnir tractadas, perquai ch'ils statuts permettevan il diever dals tschains cun ils quals las contribuziuns stuevan vegnir pajadas pir per l'onn 1907. Cun quella chaschun ha il cussegl da fundaziun exprimì sia posiziun visavi talas dumondas. El ha fatg valair che la Fundaziun Schiller svizra na saja betg ina cassa da sustegniment per scripturs en miseria, mabain che sias donaziuns hajan il caracter d'undraziuns. I stoppia damai en mintga singul cas avant tut las dumondas vegnir examinada quella da la qualitat litterara e vegnir premià be bunas lavurs.

Cun questa decisiun fundamentala na vuleva il cussegl da fundaziun betg svalitar l'element dal provediment, mabain sulettamain evitar che la fundaziun vegnia considerata exclusivamain sco instituziun da sustegniment social. Tar las emprimas premiaziuns uffizialas l'onn 1907 èn damai er vegnids applitgads cun tutta evidenza omadus criteris: «En tut ha il cussegl da fundaziun gi a disposiziun ca. 4800 francs. Quels èn vegnids duvrads per tschintg donaziuns. Las decisiuns han purtà, sco ch'il cussegl da fundaziun sa bain, be en in cas agid cuzzant, en tut ils auters cas han ellas almain servì a bandischar ils quitads en la vita d'umans dals quals las ovras avevan gia effectuà bleras uras d'elevaziun e da giudiment... Intginas dumondas han stui vegnir refusadas perquai che ni la qualitat litterara ni la qualificaziun economica eran evidentas.»

Pussibilitar l'ediziun d'ovras litteraras

En ils emprims statuts èn vegnids prendids en mira sco pensum da la fundaziun tranter auter er «l'ediziun da bunas ovras da la produziun litterara svizra ch'empermettan pitschen success en il commerzi da cudeschs, ni la promoziun d'interpresas da vaglia»; però sut la cundiziun: «uschesper che la fundaziun è ferma avunda». Fin ils onns 1950 na dastgava la facultad da la fundaziun betg vegnir sminuida e be ils tschains dastgavan vegnir duvrads; perquai eran ulterius meds finanzials necessaris. Procurar per novs meds è lura era restada ina da las sfidas centralas durant decennis.

La funtauna d'entradas la pli impurtanta en ils temps da la stretgas finanzialas furmavan las contribuziuns dals commembas. Gia a partir dal 1908 ha la fundaziun recrutà commembas che pajavan l'emprim ina contribuziun annuala da 2 francs, pli tard da 3 francs (commembas giuridics 5 francs), e gia in onn pli tard eran s'inscrits pli che 600 commembas. Il dumber ha varià ed ha cuntanschì l'onn 1931 in punct culminant da bundant 8400 commembas (fin dal tschientaner: be anc 62). Dasperas ha la fundaziun pudì quintar cun pitschnas ni pli grondas donaziuns da la vart da chantuns, citads, cumins pli gronds, fatschentas e persunas privatas sco er cun legats occasionalas.

Uchia è ella stada buna, sper ils pajaments per ovras litteraras e rentas per survivents basegnus, da sustegnair a partir dal 1916 cun contribuziuns finanzialas er differentas interpresas litteraras, sco per exempel l'ediziun da las ovras cumplettas da Jeremias Gotthelf ni in'ediziun da las ovras dal poet rumantsch Johannes Mathis. Ma anc l'onn 1927 è ina supplica colliada cun in fegl da signar ida als amis da la litteratura svizra per far reclama per la Fundaziun Schiller ch'era anc blier memia pauc enconuscenta.

Dal sustegn finanziel a l'undrientscha litterara

En la segunda mesad dal tschientaner è l'activitad da la fundaziun sa concentrada pli e pli sin la surdada da ses premis ch'eran daventads ina distincziun litterara respectada. In spustament dal pais tar l'attribuziun da donaziuns era gia succedi a la fin dals onns 1910, damai ch'igl ha dà da temp en temp er undraziuns senza basegnusad evident. Uchia è per exempel Carl Spitteler vegnì undrà – il medem onn ha el retschavi il Premi Nobel per litteratura – per ses 75avel anniversari cun il grond Premi Schiller (5000 francs). Spitteler, en fin il 1922 sez commember dal cussegl da fundaziun, ha acceptà gugent l'undraziun, ha dentant immediat puspè mess a disposiziun a la fundaziun l'import da daners retschavi.

Cun imports pli pitschens èn pli tard pli e pli savens er vegnids distinguid scripturas e scripturs che na basegnavan betg necessariamain ils daners. La cundiziun dubla a las qualas ina donaziun era liada oriundamain è sa mussada cun il temp sco problem delicat: Tras quellas cundiziuns eran auturs senza basegn finanziel sclaus da l'undrientscha ch'els avessan tuttina merit.

La fundaziun ha suandà cun quai in svilup dal temp: Cun l'appariziun da pliras autras instituziuns per il sustegniment da scripturs basegnus ha l'aspect dal provediment da la Fundaziun Schiller pudì svanir pli e pli. En l'artitgel d'intent dals statuts da l'onn 2004 figurescha «il sustegniment da scripturas e scripturs en miseria e da lur famiglias» oramai be pli sco ina – la davosa – da las quatter variantas da donaziuns.

Er auters pensum en ils quals la Fundaziun Schiller aveva impundi daners en ils emprims decennis èn cun il temp vegnids surpigliads d'autras varts: Per l'acquisiziun da relaschs da scripturs ni per il sustegniment da l'ediziun d'ovras litteraras èn siglids en ils fiers per exempel l'Archiv svizzer da litteratura, grondas bibliotecas resp. diversas fundaziuns culturalias ni il maun public.

Undraziun d'auturs rumantschs

Sco instituziun cun la mira da resguardar ed undrar tut las quatter linguas nazionalas, ha la Fundaziun Schiller svizra da l'entschatta ennà er drizzà l'attenziun sin la lingua e litteratura rumantscha. Quai è d'ina vart sa mussà cun resguardar represchents da la Rumantschia en il cussegl da fundaziun e da l'autra vart cun premiar auturas ed auturs rumantschs. Il punct culminant ha furmà il 1943 l'onuraziun da Peider Lansel (1843–1943) cun il Grond Premi Schiller. Tranter ils retschaviders d'in dals premis annuals figureschan numerusas auturas ed auturs rumantschs (cf. chascha).

«Terra nova» – la vieuta dal 2013

L'onn 2012 ha la Confederaziun cumenzà a surdar agens premis da litteratura. Sin quai è la collavuraziun tranter la Fundaziun Schiller svizra e l'Uffizi federal da la cultura ida a fin. En in rom pli modest vul la Fundaziun Schiller svizra dentant cuntinuar cun sias activitads a favur da la litteratura svizra e surdar vivanav premis per la produziun litterara en las quatter linguas nazionalas.

En il center da las activitads stat dapi l'onn 2013 la surdada dals premis «Terra nova». Onurad(a)s vegnan auturas ed auturs che stattan a l'entschatta da lur carriera litterara (per in'ovra litterara persvadenta ed empermettenta en ina da las quatter linguas nazionalas da la Svizra) sco er traducturas e traducturs ch'han translà in'ovra litterara d'ina lingua nazionala en in'autra e ch'han rendì accessibla ed enconuscenta l'ovra d'in autur u d'ina autura svizra ad in public pli vast cun ina translaziun litterara d'alta qualitat. Las auturas ed ils auturs da las ovras premiadas e da las ovras transladas ston avair la nazionalitad svizra ubain viver en Svizra dapi almain tschintg onns. I na dat nagina limita da vegliadetgna.

Premis annual u contribuziun d'onur (auturas ed auturs rumantschs)

Giovannes Mathis (1910)
Flurin Camathias (1917)
P. Maurus Carnot (1930)
Gion Cahannes (1931)
Cristoffel Bardola (1932)
Schimun Vonmoos (1932)
Carli Fry (1933)
Guglielm Gadola (1933)
Gian Fontana (1935)
Jachen Luzzi (1936)
P. Alexander Lozza (1941)
Gian Gianett Cloetta (1942)
Men Rauch (1942)
Sep Mudest Nay (1943)
Jon Guidon (1944)
Jon Semadeni (1946)
Gion Cadieli (1948)
Toni Halter (1948)
Ursina Clavuo-Geer (1950)
Tista Murk (1951)
Tumasch Dolf (1952)
Hans Erni (1952)
Reto Caratsch (1953)
Andri Peer (1953)
Leonard Caduff (1954)
Gion Deplazes (1958)
Selina Chönz (1960)
Flurin Darms (1961)
Luisa Famos (1961)
Cla Biert (1962)
Vic Hendry (1962)
Otto Spinas (1963)
Hendri Spescha (1964)
Giusep Durschei (1965)
Curo Mani (1965)
Theo Candinas (1972)
Donat Cadruvi (1978)
Clo Duri Bezzola (1979)
Iso Camartin (1979)
Reto R. Bezzola (1980)
Duri Gaudenz (1982)
Peder Cadotsch (1984)
Gion Peder Thöni (1984)
Oscar Peer (1996)
Silvio Huonder (1998)
Ursicin Gion G. Derungs (1999)
Rut Plouda (2001)
Tresa Rüthers-Seeli (2004)
Göri Klainguti (2005)
Leo Tuor (2007)
Dumenic Andry (2009)
Leta Semadeni (2011)

La presentaziun:

Dossier «Fundaziun Schiller svizra»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=254
www.chatta.ch

Premiada e premiads dal Grond Premi Schiller.